DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

54ste Jaargang.

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

door

Dr. W. J. KÜHLER,
Hoogleeraar te Amsterdam.

N. V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN E. J. BRILL, LEIDEN 1917.

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

54ste Jaargang.

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

door

Dr. W. J. KÜHLER,
Hoogleeraar te Amsterdam.

N. V. BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN E. J. BRILL, LEIDEN 1917.

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL, LEIDEN.

INHOUD.

Dr. W. J. Kühler, De vier tijdvakken van de geschiedenis der Doopsgezinden in Nederland . . 1
G. Fopma, Uit de geschiedenis der Doopsgezinde gemeente in de Rijp 9
H. J. Busé, De Ten Kate-stichting te IJlst . . . 66
K. Vos, Kleine bijdragen over de Doopersche beweging in Nederland tot het optreden van Menno Simons. 74
I. Inleiding. 74
II. Is er een doopersche beweging in Noord-Nederland vóór het optreden van Melchior Hoffman? 76
III. Wat zijn bondgenooten? 82
IV. Karlstadt of Zwingli? 90
V. Wie waren in 1533 de 12 zendelingen van Jan Matthijsz? 98
VI. Melchioritische leeraars of aanvoerders tot 1540 111
VII. Obbe Philipsz 124
VIII. Wanneer eindigt de „Munstersche" beweging? 138
IX. Adriaan Vermeer 143
X. De naaktloopers verontschuldigd 155
XI. Het teeken Thau 156
XII. Trijpmaker en zijn medeslachtoffers . . . 159

XIII. De Delftsche martelaren van 1538 en 1539 ontward 160
XIV. Van Braght tot 1544 167
XV. Het naspel der Batenburgers 174
XVI. Hoffman's belofte 179
XVII. De sacramentariërs van 1534—36. . . . 180
XVIII. Paulus van Druinen 186
XIX. De Amsterdamsche Overheid 194
XX. Het Oldeklooster 198

Besturen van Sociëteiten, Ringen, Fondsen en andere instellingen. 203
Naamlijst der rustende leeraren 217
Naamlijst der gemeenten en leeraren 219

DE VIER TIJDVAKKEN VAN DE GESCHIEDENIS DER DOOPSGEZINDEN IN NEDERLAND.

Hoe dringend wij ook, na het veelszins voortreffelijke doch thans verouderde werk van Blaupot ten Cate, behoefte hebben aan een geschiedenis van de Doopsgezinden, de tijd om zulk een geschiedenis te schrijven is nog niet gekomen. Tal van bijzonderheden zijn ons nog onbekend; menig punt moet nog tot klaarheid gebracht of althans in juister daglicht geplaatst worden voordat wij een bevredigend overzicht van het geheel kunnen leveren. Welk nut kan het hebben om hetgeen wij slechts gebrekkig kennen nog eens na te vertellen? Een vernieuwd en grondig onderzoek ga vooraf: eerst hebben wij de bouwstof bijeen te brengen en te bewerken voordat wij onze krachten mogen wijden aan het optrekken van het gebouw.

Een menigte vragen, die bij den ernstigen geschiedvorscher oprijzen, wachten nog altijd op antwoord. Reeds dadelijk wat den aanvang van de geschiedenis onzer Vaderen betreft. Ik denk nu niet aan hun vermeenden samenhang met de Waldenzen, ofschoon ook over deze kwestie nog niet het laatste woord is gesproken. Maar welke is hunne juiste verhouding geweest tot de Munstersche geestdrijvers? Tegenstanders hebben hen dik-

wijls met dezen vereenzelvigd; voorstanders bijna elken samenhang geloochend. Wat is hier waarheid?

En als wij verder gaan: in hoeverre is het Anabaptisme een volksbeweging geweest? Hebben maatschappelijke toestanden, economische factoren op het ontstaan en de eerste ontwikkeling daarvan niet veel grooter invloed geoefend dán men dikwijls vermoed heeft? Of moeten wij om de eigenaardige godsvrucht der eerste Doopsgezinden te begrijpen, veeleer aanknoopingspunten zoeken bij laat-middeleeuwsche vroomheid? Onwillekeurig denken wij aan die vrije, niet geordende vereenigingen, die om hare vrijzinnigheid zooveel tegenstand ondervonden van kerkelijken kant en die, afgescheiden van de wereld, de zaligheid van den inwendigen vrede wilden genieten.

Ook wat later tijd, bijv. de zeventiende eeuw betreft, is er nog veel te onderzoeken, en juist datgene wat tot het belangrijkste en aantrekkelijkste behoort. Maar reeds genoeg om aan te toonen dat wij, bij den tegenwoordigen stand onzer wetenschap, de geschiedenis der Doopsgezinden nog niet kunnen schrijven.

Ik wensch dit met vollen nadruk voorop te stellen nu ik, voor eens, in strijd ga handelen met mijn eigen overtuiging. Want in dit artikel zal ik trachten, de verschillende tijdvakken van de geschiedenis onzer Vaderen aan te wijzen en te karakteriseeren. Daardoor zal ik, in zeer breede trekken wel is waar, een overzicht geven van het geheel dier geschiedenis. In geen bijzonderheden wensch ik hier af te dalen; alleen met het trekken der hoofdlijnen houd ik mij bezig.

In ontveins mij natuurlijk niet, dat zulk een algemeene beschouwing slechts bij benadering nauwkeurig kan zijn. Maar het is goed, van tijd tot tijd de aandacht af te trekken van onderzoekingen, die anders misschien al te

speciaal zouden worden, om haar te laten rusten op de beeltenis van het geheel, die zich gaandeweg vanzelf voor onzen geest vormt.

Er is in de geschiedenis der Doopsgezinden geen bepaalde lijn aan te wijzen. Bij een kerk met een krachtig gecentraliseerd gezag als de Roomsch-Katholieke moge dit wel het geval zijn, geheel anders is het met onze Broederschap, wier vrijheid spreekwoordelijk is en waarin, van den oudsten tijd af, plaats was voor vromen van zeer uiteenloopende richting. Welk een verscheidenheid en tegenstellingen! Al dadelijk kan men de Broederschap in twee hoofdgroepen verdeelen door het kenmerkend onderscheid tusschen Doopsgezinden en Mennisten goed in het oog te vatten. En wie verder ook maar oppervlakkig op de hoogte is van ons verleden weet wel hoe moeilijk of ondoenlijk het is om de geschiedenis van bijv. Oude Vlamingen en Waterlanders onder één gezichtspunt te brengen.

Dikwijls heeft men de vrijzinnigheid, den afkeer van gewetensdwang als het voornaamste kenmerk van onze Broederschap beschouwd. Maar behalve dat dit slechts gedeeltelijk juist is — ik vlei mij in vroegere studies te hebben aangetoond dat het een aanzienlijke partij onder onze Vaderen meer aan de macht dan aan den wil heeft ontbroken om gezag over de gewetens te oefenen — die vrijzinnigheid is niet uitsluitend eigen geweest aan onze Broederschap. Wie de geschiedenis der Doopsgezinden opvatte als de geschiedenis van de Nederlandsche vrijzinnigheid, zou stellig te kort doen aan Remonstranten, Collegianten, Socinianen. Er zijn nog andere vrijzinnigen geweest dan de Doopsgezinden, en de Mennisten behooren voor een goed deel niet tot hen.

Maar de richting naar het praktische dan? Zeker heeft zij, in meerder of minder mate, al onze Vaderen gekenmerkt. Toch zou het even dwaas zijn als onbillijk tegenover de andere kerkgenootschappen, hunne geschiedenis te vereenzelvigen met die van het godsdienstig zedelijk leven in Nederland. En wat eindelijk de uitwendige kenmerken der Doopsgezinden betreft, zij kunnen, juist omdat zij uitwendig zijn, niet als uitgangspunt bij onze geschiedbeschouwing dienen.

De beste indeeling zal deze zijn, dat wij acht geven op de verhouding van onze Vaderen tot de machten en grootheden van hun tijd, zooals staat, kerk, maatschappij enz. Bij de vele en groote veranderingen, die deze verhoudingen in den loop der tijden hebben ondergaan, zullen hunne wezenlijke kenmerken het duidelijkst aan het licht kunnen treden.

Er is echter nog een bezwaar waarop ik hier aanstonds moet wijzen. Bepaalde tijdpunten zijn door het gebrek aan eenheid soms moeilijk aan te wijzen. Het treft ons, dat dezelfde of gelijksoortige verschijnselen zich in de eene provincie later voordoen dan in de andere. Wanneer bijv. de Lammerenkrijg in de groote steden heeft uitgewoed, begint het twistvuur zich over tal van kleinere gemeenten te verspreiden. En aan den anderen kant hebben gebeurtenissen soms krachtigen invloed geoefend in de naaste omgeving, zonderdat zij echter in wijder kring eenige uitwerking hadden. Het is daarom noodzakelijk, de tijdpunten niet al te bepaald te stellen.

Wanneer het ons alleen te doen was om de geleidelijke verandering in 't licht te stellen, die de verhouding van de Doopsgezinden tot den Staat heeft ondergaan, dan zou de indeeling deze kunnen zijn:

I. Van 't begin tot 1581: vervolgd door den Staat.
II. 1581 –1672: toegelaten of geduld.
III. 1672—1795: erkend.
IV. 1795 tot heden: gelijkgesteld.

Maar die indeeling past niet in ieder opzicht voor de inwendige geschiedenis. Het laar 1811 bijv., toen de Algemeene Doopsgezinde Sociëteit werd opgericht, is stellig een keerpunt. Toch kunnen wij geen afzonderlijk tijdvak van 1795 tot 1811 aannemen daar, wat de inwendige geschiedenis betreft, die jaren zich door niets eigenaardigs hebben onderscheiden van de voorafgaande halve eeuw. Over 't geheel genomen echter is deze indeeling ook in andere opzichten juist, gelijk bij voortgezet onderzoek zal blijken.

Het eerste tijdvak loopt van den beginne tot 1581. Dit jaar stel ik als eindpunt, omdat toen de Hervormde godsdienst godsdienst van staat werd en deze gebeurtenis grooten invloed had op den toestand der Nederlandsche Doopsgezinden. Wel was sinds 1574 geen hunner meer om zijn geloofsovertuiging ter dood gebracht — Reitze Aysesz van Beetsterzwaag was de laatste geweest — maar eerst met de heerschappij van het Protestantisme nam de eigenlijk gezegde vervolging een einde.

Doch ook wat de inwendige geschiedenis betreft kan men dit jaar als eindpunt behouden. Toen immers was het tijdperk van wording en vestiging voorbij. Niet alleen de afzonderlijke gemeenten, ook de partijen hadden zich gevormd; — vooral die partij, welke later zulk een krachtigen invloed op de richting van de geheele Broederschap zou oefenen, de zoogenaamde Waterlanders of gematigden.

Dit tijdvak is in twee afdeelingen te splitsen. De scheiding valt in het jaar 1554, toen door een te Wismar

vastgesteld formulier de reeds lang bestaande maar geheime verdeeldheid over den ban aan het licht kwam. Ook eindigde de werkzaamheid van MENNO SIMONS onder de Nederlandsche Doopsgezinden slechts korten tijd daarna. Ter onderscheiding van de beide afdeelingen kan men zeggen, dat de eerste het ontstaan en de vestiging van de gemeenten, de tweede het ontstaan en de vestiging van de partijen omvat.

Het volgend hoofdtijdvak loopt van 1581 tot 1672. In dit rampjaar hebben de Doopsgezinden zulk een offervaardigheid voor het bedreigde vaderland aan den dag gelegd, dat zij door den Staat erkend werden. Vóór dien tijd werden zij geduld, zonder meer, dikwijls onder felle tegenkanting van de Calvinisten, wien de verdraagzaamheid der regeering een doorn in het oog was.

Ook met de inwendige geschiedenis strookt deze indeeling. Immers, voor het geestelijk leven in onze Broederschap hebben deze veelbewogen jaren niet minder belangrijke uitkomsten gehad. Het tijdperk begon met pogingen tot verzoening: men zag in dat de partijen niet zoo ver van elkander stonden als velen meenden en trachtte de verbroken eenheid te herstellen. Het middel daartoe waren de Belijdenissen, door welke de tegenstanders elkaar beter konden leeren kennen en waardeeren. Inderdaad sloten verschillende gemeenten zich aaneen. Deze eerste afdeeling, die van t o e n a d e r i n g, sluit ik met het jaar 1632, toen de laatste, de zoogenaamde Dordtsche Belijdenis van ADRIAEN CORNELISZ. het licht zag.

Daarop volgde echter een pijnlijke ontgoocheling. De Belijdenissen, bedoeld als middelen tot bevrediging, werkten juist het tegenovergestelde uit: zij droegen de kiem in zich van een nieuwen, even verbitterden strijd. De be-

houdenden, bevreesd voor den invloed van de vrijzinnige denkbeelden der Collegianten, begonnen meer en meer bindend gezag toe te kennen aan de Confessies. De onzalige geschillen over de zuiverheid van de leer vingen aan; aan het eind van deze afdeeling, die van strijd en scheuring, stonden (omstreeks 1672) de behoudenden en de vrijzinnigen als twee afzonderlijke genootschappen scherp tegenover elkander.

Het derde tijdvak begint in 1672 en eindigt in 1811 met de stichting van de Algemeene Doopsgezinde Sociëteit. Al was reeds in 1795 de Broederschap der Nederlandsche Doopsgezinden met alle andere gezindten gelijk gesteld, de zegenrijke gevolgen daarvan deden zich eerst langzamerhand gevoelen. Zoowel deze overweging als hetgeen ik hierboven heb opgemerkt doen mij de voorkeur geven aan 1811, zeker voor onze Broederschap van beide jaren het belangrijkste.

Dit tijdvak is dat van hereeniging. Het begint met de samenwerking van de partijen ten behoeve van de Zwitsersche vervolgden; het eindigt met de heeling van het schisma, gesymboliseerd door de samensmelting van Zonisten en Lamisten te Amsterdam tot ééne gemeente in 1801.

Middentermijn is hier 1735, het jaar van de oprichting der Amsterdamsche kweekschool. Deze gebeurtenis was vooral van beteekenis, omdat onze voornaamste gemeente daardoor openlijk te kennen gaf, dat de zoogenaamde liefdepredikers niet meer aan de geestelijke behoeften van onze Broederschap konden voldoen. Met het verleden werd op dit belangrijke punt gebroken en het voorbeeld van andere gezindten nagevolgd.

Het vierde en laatste tijdvak loopt van 1811 tot heden, de jaren van de zegenrijke werkzaamheid der Algemeene

Doopsgezinde Sociëteit. Dit tijdperk is wederom in twee ongeveer gelijke helften te verdeelen: de moderne richting, wier opkomst van omstreeks 1860 dagteekent, heeft zulk een machtigen invloed op onze Broederschap geoefend, dat wij met haar een nieuwe afdeeling moeten aanvangen.

Wil ik nu, aan het einde van dit overzicht, de verschillende tijdvakken kort karakteriseeren, dan zij een enkele herhaling mij veroorloofd. Wat de verhouding tot den Staat aangaat, is het eerste tijdperk dat der vervolging, het tweede dat der toelating of dulding, het derde dat der erkenning, het vierde dat der gelijkstelling. Wat den toestand der gemeenten zelve betreft, is het eerste dat van opkomst, het tweede dat van bloei, het derde dat van verval, het vierde dat van herstel en vernieuwing. Wat eindelijk de verhouding tot andere gezindten betreft, is het eerste dat der afgescheidenheid, het tweede dat der toenadering, het derde en vierde dat der vermenging.

Ziehier de korte schets van de geschiedenis der Doopsgezinden. Moge de uitwerking — van het geheel of van enkele belangrijke onderdeelen — niet te lang op zich laten wachten!

W. J. Kühler.

UIT DE GESCHIEDENIS DER DOOPSGEZINDE GEMEENTE IN DE RIJP.

De stof, die in dit artikel verwerkt is, heeft oorspronkelijk gediend voor een drietal voordrachten, welke ik hield in eene ledenvergadering der gemeente, teneinde de tegenwoordige leden op de hoogte te brengen van een en ander, dat vroeger in de gemeente was gebeurd. Deze gelegenheid heb ik aangegrepen om tegelijkertijd allerlei min of meer persoonlijke opvattingen over thans nog bestaande toestanden in de gemeente ter sprake te brengen. De kerkeraad was van oordeel, dat het zijn nut kon hebben om de op grond van losse aanteekeningen gehouden verhandelingen op schrift te brengen en te doen drukken om zoo het gesprokene ter beschikking van de leden te stellen. Aan dezen wensch wilde ik met ingenomenheid gehoor geven. Maar toen ik dit besprak met den vorigen redacteur van dit tijdschrift, meende hij, dat het nog beter zou zijn, er een artikel voor de „Bijdragen" van te maken, omdat ik mijn stof voornamelijk geput had uit een bron, waarvan tot nu toe nog nimmer iets gepubliceerd was, n.l. het archief der Rijper gemeente. Ook aan dit verlangen wilde ik gaarne tegemoet komen. Wel ben ik mij bewust, dat de strekking van mijn artikel hierdoor tweeledig werd: in de eerste plaats om te

dienen tot voorloopige informatie van hen, die als deskundigen belang zullen stellen in wat er ten behoeve van de historie der broederschap in 't archief der Rijper gemeente verborgen kan zijn, en vervolgens om de gemeenteleden van heden te leeren, hoe 't vroeger was in hun gemeente. Deze twee kringen van lezers zullen wellicht niet dezelfde dingen belangrijk achten. Misschien had ik met verschillende letters kunnen laten drukken wat ieder hunner 't meest zou interesseeren. Maar ik vrees, dat 't mij dan gegaan zou zijn als de legendarische grootmoeder, die ook kruisjes zette bij plaatsen in haar Bijbel, welke haar kleinzoon niet mocht lezen. Het jonge mensch las toen voornamelijk wat voor hem *niet* bestemd was! Misschien zou het mijne, op geschiedkundig gebied ervaren lezers der Bijdragen ook zoo gaan, en de leden der gemeente eveneens! Dus laat ik het eenvoudig bij eene waarschuwing aan het begin gesteld: zoo er onder de lezers zijn, die iets tweeslachtigs in 't artikel vinden, laten zij dit veroorzaakt achten door het dubbele doel, dat op verzoek van anderen is nagestreefd.

De voornaamste bron voor de stof, waaruit dit opstel is samengesteld, is dus het archief der Rijper gemeente. Dit archief heeft zeer lang het lot van vele andere kerkelijke archieven gedeeld: het was ergens op een zolder in eene kist verscholen zonder dat ooit iemand er naar om keek. Een jaar of zeven geleden is het evenwel opgezonden naar den heer Gonnet, Rijksarchivaris te Haarlem, door wiens goede zorgen uit den chaos van registers en stukken een keurig geordend archief is voortgekomen. Slechts een paar wijzigingen meende ik in de door hem gemaakte volgorde te moeten maken. De administratie van onze diaconie is steeds geheel afzonderlijk gehouden van die van ons Weeshuis; dus meende ik,

dat het goed zou zijn om deze afzondering ook voor de archieven van beide corporaties volledig door te voeren. Onze gemeente is bovendien steeds geweest de gemeente, die het secretariaat van de Rijper Sociëteit waarnam; ten gevolge daarvan was het archief dier sociëteit met dat der gemeente gemengd geraakt. Ook dit heb ik afgezonderd. Wij hebben hierdoor feitelijk drie archieven: dat der gemeente, dat van het weeshuis en dat van de sociëteit. Dit artikel bevat niets dat uit het sociëteitsarchief geput is.

Het behoeft haast wel geene afzonderlijke vermelding, dat ik verder nog gebruik heb gemaakt van hetgeen Blaupot ten Cate, Rues en de vele jaargangen der Bijdragen over de Rijper gemeente hebben medegedeeld. Voor den deskundigen lezer zal dat, hoop ik, wel blijken. Leeghwater's „Kroniekje" achter zijn „Haarlemmermeerboek", de „Rijper Zeepostil" van Dooregeest en Posjager, benevens een werkje van Ds. J. Persijn „Een viertal geschriften" geheeten, welke alle drie meer speciaal op de Rijp betrekking hebben, zullen mede nog al eens als mijne zegslieden vermeld worden.

I. Van het ontstaan en de uitwendige geschiedenis der gemeente.

Lang vóór hier eene gemeente van Doopsgezinden bestond, waren er reeds meer of minder talrijke Doopsgezinden. Verhaalt niet reeds Van Braght in zijn „Bloedig Tooneel" [1]) van Arent Jacobs uit de Rijp, die omstreeks 1539 met „zijn Huysvrouw ende oudste Soon" te Monnikendam is verdronken „het welcke alsoo geschiedt is,

1) Dl. II, 1660, blz. 129.

hebbende daertoe gebruyckt groote sware steenen, die den Beul niet machtigh was op te heffen, alsoo dat de gevangene den Henker daarin hebben moeten helpen?" Deze Arent Jacobs met vrouw en zoon zijn dus onze bloedgetuigen; toen zij stierven was er nog niet een afzonderlijke gemeente in de Rijp.

Dat wij al zeer spoedig, nadat de Doopers in Holland gevonden werden, hun sporen in en om deze plaats aantreffen, is niet vreemd. Waar toch was voor deze vervolgde lieden een veiliger schuilhoek dan in het afgelegen oord, dat toen ter tijd de Rijp was? Met de plaatsen Graft en Schermer, d. i. het moederdorp van de tegenwoordige plaatsjes Grootschermer en Schermerhorn, lag de Rijp op het z. g. Schermereiland. Dit was een driekante hoek gronds tusschen de meren Beemster, Schermer en Starnmeer, waaromheen na 1356 een dijk gelegd is. Van dien tijd af bood dit meer-eiland eene tamelijk veilige, wijl zeer afgelegene, woonplaats voor menschen die liefst niet in 't oog vielen zooals de overal opgejaagde Doopers. J. A. Leeghwater verhaalt in zijne kroniek op blz. 13 „Doen Holland noch Catholijk was,... doen (waren) veel Doopsgezinden in de Rijp, die met kommer en benauwtheid hare predicatien en vermaningen in 't velt bij nachte moesten doen". Leeghwater is ook de oorspronkelijke zegsman van het nu veelvuldig verbreide verhaal, dat al de Doopsgezinden van het Schermereiland hunne samenkomsten hielden op de z.g. „Matten", een stuk moerassig land met hoog riet omgeven, dat gelegen was in de Schermer op een plaats, die men nog heden aanwijst. 't Is op zich zelf niet onmogelijk, dat heel in den beginne de allereerste Doopers op zulk een stuk rietland samenkwamen; doch dat zij dit voortgezet zouden hebben, toen zij later talrijker werden en meer geregeld

hunne samenkomsten hielden, lijkt toch niet waarschijnlijk voor wie den vrij grooten afstand, die de Rijp en het oude Schermer van de „Matten" scheidt, in aanmerking neemt. LEEGHWATER mag heel graag „notabele stukskens" verhalen gelijk hij de vertelsels noemt, waarmee hij zijn kroniek vult. LEEGHWATER zal deze verhalen niet verzonnen hebben maar hij mag graag mooie verhalen doen en sterke stukken vertellen en met zulk een geestesaanleg pleegt een schrijver zonder 't zelf te weten wel eens met de waarheid op gespannen voet te geraken. Zeer oude vrouwen, zegt hij, waren zijn zegslieden. Deze mededeeling alleen is voldoende om niet al te grif op de waarheid van de vertelsels te vertrouwen; als „ingenieur en molenmaker" zooals hij zich teekent, was hij ongetwijfeld bekwaam en betrouwbaar. Men behoeft hier niet aan te twijfelen, als men toch niet zonder zekere achterdocht zijne historische mededeelingen leest. Mij komt het voor, dat de groote afstand tusschen de Rijp en de „Matten", zelfs in een tijd toen men op een uurtje tijdverlies minder lette, en het steeds toenemende aantal Doopsgezinden op het „eylạnd" na niet te langen tijd oorzaak zijn geworden, dat men is gaan omzien naar een schuur of een pakhuis waar men dichter bij honk zijn „vermaenhuys" in vond.

Dat verklaart meteen, dat de dorpen langzamerhand een eigen Doopsgezind middelpunt kregen en er drie gemeenten ontstaan zijn waarvan die van de Rijp de grootste was en bleef. Van de gemeente van (Groot) Schermer weten wij zoogoed als niets. Noordeind en de Rijp hebben nog zeer lang het gevoel van samenhoorigheid behouden. In 1791 staat voor 't eerst „met attestatie uit noordeind . .", vroeger luidde het steeds „sonder addestasy volgens gebruyck tussen ons en noordeint . . ."

Toen in 1579 eene vergadering van Waterlandsche Doopsgezinden te Emden is gehouden waarop het z. g. verdrag van Emden tot stand kwam, hebben H. Arents en Maerten Toenis hunne onderteekening van dat verdrag aldus ingeleid: „wij broeders op het eylant der gemeenten cristy betuigen" enz. Deze „broeders op het eiland" waren, zooals J. S. S. Ballot ongetwijfeld te recht opmerkt [1]), Schermerlanders en niet, gelijk Blaupot ten Cate gist [2]), Texelaren, Terschellingers of Amelanders. Jacob Jansz. Scheedemaker was toen reeds als leeraar in de Rijp werkzaam en het zou wel vreemd zijn, als hij het tot stand gekomen verdrag niet door afgevaardigden zijner gemeente mee had laten onderteekenen. Bovendien vinden wij, behalve deze twee, geen handteekeningen die door Rijpers kunnen zijn gezet. De vraag is nu maar: bestonden Noordeind en de Rijp toen als gescheiden gemeenten? De letter „n" van gemeenten Cristy zou het vermoeden wettigen van wel. Maar vóór — ook niet na — de Vries en Te Winkel heeft geen practisch Hollander ooit precies geweten, waar in naamvals- en meervoudsuitgangen de „n" wèl en waar niet moest staan. Hieruit dus een historische conclusie te trekken is gewaagd; te meer, omdat in hetzelfde stuk ook gesproken wordt van de gemeente*n* te purmerent, waar wel twee gemeenten waren maar nooit twee Waterlandsche gemeenten geweest zijn.

Dat H. Arents en Maerten Toenis 't verdrag *eerst* onderteekenden, zij ons dan ook geene andere aanwijzing, dan deze, dat toen de Doopsgezinden op 't Schermereiland reeds velen waren; trouwens ook van elders weten wij

1) *Doopsgezinde Bijdragen*, 1864, blz. 21.
2) *Geschied. der Doopsgez. in Holland*, dl. I, blz. 270.

dit wel. Immers in het revolutiejaar 1572 heeft de Hervormde kerk van de Rijp de Roomsche mis „buiten geschoven" zooals op het gedenk-bord in het tegenwoordige gebouw staat vermeld. Dat beteekent, dat de gemeente van toen af Gereformeerd is geworden. Het zal daarbij in de geschiedenis der vaderlandsche kerkhervorming wellicht een unicum zijn, dat een Doopsgezind voorganger, Komen Jans, de eerste protestantsche godsdienstoefening leidde en „die in goede orde geschiet is". Dit feit wijst wel op een groot aantal Doopsgezinden in de plaats. Was het getal zoo groot, dat zij gehoopt hebben de kerk in handen te krijgen? Het is wel niet te denken. Toch melden Dooregeest en Posjager op blz. 331 van hun „Rijper Zeepostil" van de „Gereformeerde, dat als 't licht van 't Evangelium bij vernieuwing onder haer, en andere, begon door te breken, zij tot hun eerste predikant hebben gehadt Pieter Hendricksz, omtrent 1574 beroepen doch met Graft gemeen". Onze beide vermaners erkennen alzoo: 't licht des Evangeliums breekt door onder de Gereformeerden, doch ook „onder andere" d. w. z. de Doopsgezinden vermoedelijk, en me dunkt, er klinkt eenige Doopgsgezinde trots door in den zin, waarmee zij 't verhaal van Arent Jacobs' marteling besluiten: „'t welk dan voorviel *vijf en dertig jaren te voren*". Wij mogen dus veilig aannemen, dat omstreeks 1570 het getal der Doopsgezinden vrij groot was; en Leeghwater's conclusie voor deze maal te onderschrijven brengt zeker niet op een dwaalspoor dat: „daar in de Rijp geen gereformeerd predikant was, het getal Doopsgezinde ver dat der overige inwoners overtreft". Op het Schermereiland was het dan ook minder gevaarlijk dan bijna overal elders in het land, om een eigen „vermaenhuys" te bouwen.

Want hieruit blijkt het bestaan der plaatselijke ge-

meente overtuigend, dat er een eigen kerk gebouwd is. Nu kan ik nergens vinden, wanneer dat geschied is. Het archief der burgerlijke gemeente, toen nog Graft, meldt hieromtrent natuurlijk niets. Heel veel verder dan Doorgeest en Posjager brengen wij het niet; zij zeggen: „het is niet ten aldernetsten aen te wijzen, wanneer de eerste Tempel ende vergaderplaets gebouwt is". Zij noemen 1574 als het jaar „voor twelk sulks niet en is geschied". Toen de Gereformeerden een eigen kerk hadden, zou toen bij de Doopsgezinden, veel talrijker dan zij, de nog zoo dikwijls ten goede zoowel als ten kwade werkende concurrentiegeest tusschen Menno's volk en Calvijn's aanhangers, wel veel langer dan een jaar noodig gehad hebben om de eerste Doopsgezinde kerk, die stond op dezelfde plaats als de tegenwoordige, te doen verrijzen?

Wij zouden willen weten, hoeveel leden er omstreeks 1572 in de Rijp woonden. Wij hebben geen andere gegevens dan die van Leeghwater, die ons overlevert, dat de plaats toen zeer belangrijk was en een tijdlang er slechts 3 of 4 niet-Doopsgezinden woonden. Leeghwater was zelf Doopsgezind en nu zou het niet vreemd zijn, dat zijn heel menschelijke zucht om de verhalen die men vertelt zoo „notabel" mogelijk te maken, hem hier parten speelt en misschien geleid heeft tot eene oncontroleerbare overdrijving. Vreemd ware dit niet, maar hier heeft hij vermoedelijk de waarheid aan zijne zijde. Ledenlijsten of lidmatenboeken dier dagen bestaan niet meer. Onze vaderen waren zeer zuinig met de teboekstelling hunner historiën en zelfs als zij, wat ik wel betwijfel, aanteekening van 't ledental op schrift hebben gehad, dan zouden deze kostbare documenten zeer waarschijnlijk voor ons toch verloren zijn gegaan. Want in 1654 is de Rijp bijna geheel afgebrand. Slechts enkele gebouwen bleven in den

nacht van 6 op 7 Januari van dat jaar gespaard. Ook het vermaenhuys is in vlammen opgegaan en waarschijnlijk tevens wat daar aan archiefstukken aanwezig mag geweest zijn. Zooals in 't vervolg zal blijken, hebben wij maar eene heel enkele aanteekening over van wat vóór 1654 gebeurd is. Het archief, dat er nu is, zal niet vóór 1700 zijn aangelegd. Wat er in de eerste 100 jaren van haar bestaan met de gemeente gebeurd is, zal dus wel voor altijd een geheim moeten blijven.

Eerst tegen het einde der zeventiende eeuw kunnen wij met eenige nauwkeurigheid de grootte der gemeente bepalen. Wij zijn hiertoe in staat omdat er nog aanwezig is een register, waarin de namen der leden zijn bijgeschreven in alfabetische volgorde der voornamen. Het jaartal, waarin het lid was aangenomen, werd er telkens voor gezet. Personen vóór 1666 aangenomen komen er niet in voor en zij die vóór 1702 lid zijn geworden, zijn alle tegelijk te boek gesteld door dezelfde hand, die het register blijft invullen tot 1712. Voor de bepaling van 't aantal leden vóór 1700 heeft dit register dus slechts betrekkelijke waarde, daar uit den aard der zaak alleen vermeld zijn de leden, die in dat jaar nog leefden.

Meer hebben wij gelukkig aan eene andere lijst, waarin de namen der leden zijn opgeteekend volgens de straat waarin zij woonden. Of deze lijst in 1665 of in 1672 is aangelegd, durf ik niet beslissen. Op de bladzijde voor fol. 1 staat: „dit boekjen beginnende in den jare o(nzes) h(eeren) e(n) zal.(igmaker) Jesu Crysti A° 1672 1 Jan." Dat schijnt geen twijfel toe te laten. Maar hieronder volgt, geschreven met geheel andere hand: „de 1 January uyt ander boek [1]) geset en hier geteykent van Willem Arents

1) Dat andere boek bestond toen dus nog, zou men zeggen.

Coning is tweemaal de broederschap opgeseyt op syn onbehoorlijck des levens". Dat „andere" boek was dus eene lijst van „gebannenen"? Op den achter-buitenband van deze ledenlijst staat: „ledemate van de gemeente in de Rijp" „Daar wat op te zeggen valt"; de twee stukken van dezen titel zijn echter van verschillende hand, terwijl er volstrekt geen namen volgen. Uit een en ander meen ik te moeten concludeeren, dat deze opschriften geplaatst zijn met 't voornemen, om het boek tot een nieuw banboek te maken, maar dat het later voor een ander doel gebruikt is, en wel om er de namen der leden in te schrijven, terwijl verzuimd is de opschriften te veranderen. Dat de lijst niet van 1672 kan zijn blijkt met vrij groote zekerheid hieruit, dat de laatste bladzijde van de lijst aldus begint: „1665, 5 Dec. door Willem Jansen Krieck de na volgende personen het Doopsel toegedient" waarop volgen 11 mans- en 16 vrouwennamen. Toch zijn er weer andere overwegingen, die mij beschroomd maken om de lijst vóór 1672 te dateeren. Maar hoe dit zij, van 1665 of van 1672, hier hebben wij de oudste ledenlijst en daarin staan 191 broeders en 226 zusters, zoodat ruim 100 jaar na de stichting der gemeente het respectabel getal van 427 leden bereikt was. Maakte Leeghwater zich misschien aan grootspraak schuldig, toen hij schreef, dat 't getal der Doopsgezinden in de Rijp grooter is dan in eenige andere plaats, als men Amsterdam en Haarlem niet meerekent? Op deze vraag mogen wij weer antwoorden met: neen hij. En niet alleen vele leden waren er, verschillende van die leden behoorden tot de welgestelden. In het archief is nog aanwezig de inteekenlijst die in 1672, toen de Doopsgezinden overal zulk een offervaardigheid aan den dag legden, in de gemeente gecirculeerd heeft ten behoeve

van de soldaten te velde; op die lijst is door 60 personen een bedrag geteekend van *f* 2043—14—8; in 't geheel is *f* 2819.— uit onze gemeente gekomen voor dit doel, zoodat, naar ik vermoed, de bijna *f* 800.—, die meer verzonden is dan op de lijst staat geteekend, in de kerk zal zijn gecollecteerd. Deze cijfers van *f* 800.— collecte en *f* 2000.— geteekend maken het volstrekt overbodig te zoeken naar andere bewijzen voor de welvaart der gemeentenaren.

Over de 18de eeuw zijn wij heel wat beter ingelicht. Wij danken dit aan een register, dat ik in navolging van de manier waarop het in het resolutieboek der gemeente wordt aangeduid het „doopboek" noem. Het doopboek begint aldus: „in 't jaar o. h. 1704 den 24 Nov. de ledemate overgeteykent, die in 't levent bevonde als volgt". In genoemd jaar blijken 403 leden bekend te zijn, dat is dus 24 minder dan de eerste lijst meldt. Na 1801 is dit register niet meer bijgehouden, maar een nieuw aangelegd. Aan 't eind der 18de eeuw, zoo leert optelling ons, is het getal der leden gedaald tot.... 167. Welk een droevig verval, waar de eeuw met ruim vierhonderd begon. In den ontzettenden achteruitgang, waaraan zoo menige gemeente ten prooi geweest is in de 18de eeuw, hebben ook wij ons rijkelijk aandeel gehad. Gelukkig, dat het nieuwe lidmatenboek ons weer hoogere cijfers laat zien! Er is een korte tijd geweest in de 19de eeuw, toen het getal 200 is overschreden. Maar dit cijfer heeft zich niet kunnen handhaven. De 20ste eeuw vangt aan met 184. Dit getal is sedert weer vrij sterk gedaald. En wie let op het aantal katechisanten — nog geen 20 — en bedenkt, dat geregelde vrij sterke verhuizing naar elders plaats grijpt, terwijl slechts weinigen — en dan nog maar tijdelijk — zich hier vestigen, die begint er

aan te twijfelen, of het der gemeente gelukken zal om 't lot te ontkomen van niet reeds in de eerst volgende jaren te dalen beneden 100 leden, een cijfer dat eigenlijk het minimum moest wezen voor een afzonderlijke gemeente.

Zoo blijkt de uitwendige geschiedenis der gemeente, voor zoover deze zich openbaart in het getal der leden, een geschiedenis van verval te zijn. Wij willen hierover nog enkele opmerkingen maken, die wij inleiden met een statistiekje dat het overzicht vergemakkelijkt.

Jaren.	Gedoopt.	Met attestatie	
		Gekomen.	Vertrokken.
—1701		5	4
1701—1725	219	35	15
1726—1750	379		
1751—1775	237	22	16
1776—1800	143	29	30
1801—1825	132	24	60
1826—1850	144	33	69
1851—1875	181	64	155
1876—1900	162	82	64
1901 — heden	100	23	35
18de eeuw	978	86	61
19de eeuw	619	203	348

Cijfers en getallen zijn evenwel niet anders dan cijfers en getallen; zij geven ons nooit iets meer dan een zeer gebrekkig inzicht in slechts uitwendige gebeurtenissen. Wij zouden evenwel graag willen weten de reden, die zoo vele leden bewoog te komen of te gaan. Valt daarvan nog iets na te sporen? Wij willen eerst ten opzichte van hen die gingen, deze vraag trachten te beantwoorden.

Pro memorie behoeven wij slechts te vermelden, dat de oorzaak van 't „vertrek" van verreweg de meesten

is geweest: de dood, die hen deed ingaan tot hooger heerlijkheid. Hier vragen wij slechts naar de andere oorzaken. En dan is het in elke Doopsgezinde gemeente steeds eene belangrijke vraag: hoevelen is hun lidmaatschap opgezegd? Onze gemeente was en is een Waterlandsche en als zoodanig mag verwacht worden, dat de ban niet dikwijls is toegepast; de Waterlanders immers waren zeer gematigd op dit stuk. Deze verwachting wordt niet beschaamd. Ik heb al meegedeeld, dat in het archief een boek is, waarop geschreven staat aan den buitenkant „(dedemate) Daer wat op te zeggen valt". Dit schrijfboek zal het register hebben moeten worden van de candidaatgebannenen en der gebannenen. 't Zou een schoon getuigenis voor de gemeente zijn, als wij het opschrift volgens de letter mochten nemen, want dan was in den loop der eeuwen op geen der leden onzer gemeente iets te zeggen geweest, aangezien het register volkomen blanco gebleven is! Maar deze gevolgtrekking zou al te gunstig zijn. Van Willem Arents Coning hebben wij reeds gemeld dat hij „uyt de gemeente is geset wegens onbehoorlyck des levens". Vóór 1701 vind ik nog van een' tweeden broeder vermeld: „uyt de gemeente geset". Na 1701 staat bij den naam van 6 leden aangeteekend: „de broederschap (of zusterschap) ontseyt om ergerlijk levensgedrag". Een paar maal vind ik iemands naam doorgehaald, terwijl blijkt, dat de inschrijving oorspronkelijk niet abusief is geschied. Ik denk dus aan „schrapping" in den letterlijken zin van het woord; de redenen waarom zijn er niet bij vermeld.

In vele plaatsen zijn heel wat Doopsgezinden tot de heerschende Kerk overgegaan terwille van bezoldigde ambten of eereposten. Bij ons is deze oorzaak van aftakeling der gemeente niet aanwezig geweest. Slechts van 4 leden staat geschreven, dat zij hunne broederschap hebben „op-

geseydt", terwijl eene zuster zonder opzegging van haar lidmaatschap tot de Gereformeerde gemeente is overgegaan.

Hoeveel ban en overgang elders op hun geweten hebben mogen, hier zijn zij volstrekt onschuldig geweest aan het verval der gemeente. Wij hebben naar andere oorzaken te zoeken. De voornaamste hiervan zal wel zijn geweest het verval van de plaats zelve in de laatste helft der 18de eeuw. Vroeger bloeide de Rijp door zijne haringvangst en de daarmee annex zijnde bedrijven als touwslagerijen. Sedert de meren, die eens de plaats tot een „eylant"s-dorp hadden gemaakt, drooggelegd waren, was de weg naar zee vrijwel versperd en deden de reederijen veel beter met hun bedrijf uit te oefenen in plaatsen die dichter aan zee lagen. Aagje Deken, die met hare vriendin Betje Wolff van 1777 tot 1781 in de Rijp woonde [1]), mocht in een harer brieven schrijven: „Wij woonen in een land druipende van walvischtraan", — door verschillende oorzaken was toen de visscherij sterk aan 't achteruitgaan. En zoo is het te begrijpen, dat in 1779 iemand klaagt, dat de menschen in de Rijp geen industrie meer aandurven, maar liever van papier (effecten) gaan leven dan handel te drijven. Dit jaar was bovendien een ongeluksjaar bij uitnemendheid, daar er eene besmettelijke ziekte heerschte onder menschen en vee. Na Augustus werden in dat jaar meer dan 100 menschen begraven, onder wie „onze eenigste schout, onze eenigste menniste leeraar, onze eenigste Gereformeerde voorzanger". Hierdoor is de plaats, die eenmaal 1700 inwoners telde, in dien tijd teruggeloopen tot 1300 [2]).

1) Het huis in de Rechtestraat waarin zij woonden, thans eigendom van het Doopsgezinde weeshuis, heeft in den gevel nog een steen die dit verblijf vermeldt.

2) Deze wetenswaardigheden vind ik vermeld in eene beschrijving, thans in 't bezit van den heer K. Admiraal alhier, en mij welwillend ter inzage verstrekt.

De terugslag hiervan op de gemeente laat zich duidelijk merken. Na 1775 is het aantal uitgaande attestaties sterk toegenomen. Evenwel zou het 3de kwartaal van de 19de eeuw alles overtreffen. En de daling, die daarna weer is ingetreden, zal wel zijn verklaring vinden in het droevige feit, dat toen de gemeente ten deele „leeggeloopen" was. Als in 25 jaar tijds 181 doopelingen ingeschreven worden, terwijl 155 leden met attestatie vertrekken, is dat voor een gemeente die jaar op jaar ook leden door den dood verliest fnuikend.

Nu vraagt nog een ander verschijnsel onze aandacht. We worden getroffen door het feit, dat in de 19de eeuw de uitgaande attestaties zoo veel meer dan in de 18de eeuw de inkomende overtreffen. Hoe komt dat zoo? Zou dit verschil niet hieruit verklaard moeten worden, dat in de 18de eeuw velen vertrokken zijn vóór zij lid waren, terwijl in de 19de eeuw het systeem van aanneming op 18-jarigen leeftijd in vollen gang was? Dit zal wel van invloed zijn geweest. Bovendien zag men niet meer zoo tegen verhuizen op, en te recht: immers kleine plaatsen verlaat men in 't algemeen eer te laat dan te vroeg.

Wat is er nu geworden van die 348 leden die tusschen 1801 en 1900 in onze kerk gedoopt zijn en later de Rijp zijn uitgetrokken? Ik bedoel niet te vragen, of zij welgesteld zijn geworden of wel de armoe, die zij poogden te ontloopen, toch niet te boven zijn gekomen. Dit is zeker uiterst belangrijk, maar ligt toch voor 't oogenblik buiten onze belangstelling. Wij vragen dit met 't oog op hun „kerkelijkheid". Onze stadsgemeenten zijn ten deele sterk gegroeid in de 19de eeuw, hebben zich althans wat 't getal der leden betreft, in tegenstelling met de plattelandsgemeenten, op peil weten te houden. Waardoor? Door eigen krachten? Doordat eigen katechisanten straks

leden werden? Ik heb het vermoeden, dat het niet zelden gebeurd is doordat zij onzen dorpsgemeenten het hartebloed hebben afgetapt. Ik meen wel eens gehoord te hebben, dat in grootere gemeenten soms met zekere laatdunkendheid wordt neergezien op „die kleine kringetjes in achteraffe plaatsjes". Wie hier neiging toe heeft, hem wordt aanbevolen eens een onderzoek in te stellen naar de juiste beantwoording van de volgende twee vragen: 1° Is het u, grootere gemeenten, gelukt om voor het gemeentelijke leven te behouden de vertrokken leden, die wij zoo moeilijk missen konden, maar die om den broode ons verlaten moesten? En, indien deze vraag met gerechtvaardigden trots toestemmend beantwoord kan worden, 2°: wat zou er van uwe grootheid gekomen zijn zonder dat wij, dorpsgemeenten, u altijd opnieuw weer frisch, landelijk bloed toegevoerd hadden? Wie onderzoekt eens in de lidmatenboeken van al onze gemeenten boven — stellen wij — 400 leden, hoe velen hiervan uit kleinere plaatsen afkomstig zijn?

Amsterdam, de groote slokop van zeer vele kleine gemeenten, heeft ook voor de Rijpers eene sterke bekoring gehad, maar het was toch voornamelijk de enorme zuigkracht van de industriëele Zaan waaraan de meesten onzer geen weerstand hebben kunnen bieden. Naarmate de Zaan hare industrie tot bloei zag komen kwam de onze in verval. Zou tusschen bloei en verval der gemeenten daar en hier niet 't zelfde verband zijn? Van de oude grootheid en aanzienlijkheid hebben wij thans bijna niets meer over dan eenige kapitalen die, waar de energie tot nijverheid ontbreekt, ons niet bewaren kunnen voor datgene, waaraan wij vaak met verkeerde middelen pogen te ontkomen, n.l. te worden een „boerendorp" zooals er zoo vele in de provincie zijn. En het zal goed zijn, dat

ook de Doopsgezinde gemeente leert inzien, dat dit onvermijdelijke lot geen schande behoeft te zijn, integendeel, de grondslag kan worden van nieuwen bloei in de toekomst.

Na deze beschouwingen over hoe de gemeente hare leden verloor, dienen wij stil te staan bij de vraag: hoe de gemeente aan haar leden kwam? S. F. Rues verhaalt op blz. 135 van zijn, in 1745 uitgegeven boekje over den „Tegenwoordigen staet der Doopsgezinden of Mennonieten in de vereenigde Nederlanden" het volgende: „Men haest zich niet met den doop der volwassenen. Die met zijn achttiende of twintigste jaer gedoopt is agt men vroeg genoeg daartoe gekomen te zijn. Veele trouwen eer zij nog door den Doop zich tot leden der Gemeente hebben laten inlijven: het zijn 'er zelfs die veertig jaren laten verloopen, eer zij daartoe besluiten. De voorstanders van de Kerk wenschten wel gaerne, dat 'er eene meerder begeerte bij hunne Katechumeenen of Geloofsleerlingen was: maer 't is er tans mede, gelijk ik verhaelt hebbe". De vertaler van Rues' werk, dat in 't Duitsch was geschreven, voegt in een noot er bij, dat hij dit laatste betwijfelt. Hij meent juist opgemerkt te hebben, dat men eer te vlug dan te langzaam is met den Doop. Men ziet dus: omstreeks 1750 was de thans nog steeds brandende kwestie aan de orde: op welken leeftijd behoort als regel een Doopsgezinde lid der gemeente te worden? Tegenwoordig is 18 à 19-jarige leeftijd in Noord-Holland regel. Aangezien een mensch op dien leeftijd van de geestelijke dingen nog zeer weinig begrip heeft, is het m. i. toch overeenkomstig de waarheid, als men dit „kinderdoop" noemt, al klinkt dit voor Doopsgezinde ooren nog zoo hard. De Hervormden doopen kleine en wij groote kinderen, ziedaar 't verschil. De doop der „volwassenen", onze oude roem en glorie, bestaat onder ons niet meer,

als men onder het woord „volwassene" tenminste niet iets lichamelijks maar iets geestelijks verstaat.

Oudtijds was de leeftijdsgrens wel iets hooger. Vóór 1800 heb ik slechts van enkelen kunnen nagaan, op welken leeftijd zij leden werden; van de meesten wordt de geboortedatum niet opgegeven; een heel enkele maal dat ik het vinden kon kwam dit, doordat een andere hand dan die 't lid inschreef, den geboortedatum bijgeschreven had; vermoedelijk wel dus van de familieleden van het kerkeraadslid dat later 't doopboek bijhield. Ik vind dan 2 van 18, 2 van 20, 2 van 21, 1 van 22, 2 van 23 en 1 van 31 jaar. Het eerste kwartaal van de 19de eeuw brengt geen wijziging. Van 1840 tot 1850 wordt 18 à 19-jarige leeftijd regel. Nog een tiental jaren later, en de leeraar moet er bij den kerkeraad op aandringen om toch niet alles, rijp en groen, aan te nemen. Toen kwam het voor, dat iemand aangenomen werd en 't volgende jaar al om ondersteuning aanklopte; vandaar een maatregel die werd ingevoerd, dat alleen zij, die drie jaar lang gekatechiseerd hadden, tot den doop werden toegelaten, een maatregel die zelf wellicht even bitter noodzakelijk als de reden waarom men hem nam eigenlijk diep treurig is.

De doopsbediening pleegde in de 17de en 18de eeuw tweemaal plaats te hebben. Tot mijn groote verbazing heeft men tot omstreeks 1750 toe zóó dikwijls vreemde leeraren den doop doen bedienen, dat ik moet denken aan voorkeur die vreemdelingen hier, evenals in Noordeind trouwens, boven de eigen leeraren genoten. De reden kan niet zijn, dat de eigen leeraren niet tot den vollen dienst bevestigd waren; later zal ons blijken, dat dit wel met onze leeraren 't geval was. De vraag rijst, wat onze voorvaderen toch wel gezien hebben in een doopsbedie-

ning, waar doopeling en leeráar elkaar niet eens bij name kenden? Wat een zinledige vorm moet dit geworden zijn, tenzij .... ja, tenzij men den doop voor een „heusch" sacrament hield. Ik vrees hiervoor. Vanwaar anders ook de Doop die tusschen 1687 en 1768 verscheidene malen is bediend en aangeteekend wordt als: „op haer (meer dan op „syn") ziekbed het doopsel ontfangen"? Bij het doopen van een' zieke werd dan de leeraar bijgestaan, of althans vergezeld, door één of twee diakenen. Sommigen dezer gedoopte zieken zijn spoedig gestorven, anderen leefden nog jaren. Alweer: wat zag men hier toch in? Wat kan het anders zijn dan een stukje Roomsche zuurdeesem, dien de Doopsgezinde blijkbaar met nog meer moeite uitscheidt dan zijn Calvinistische bijwoner? De hedendaagsche Noord-Hollander is nog steeds, dwars tegen zijn overigens verlichte luchthartigheid in, sacramenteel in merg en been. De gehechtheid aan den quasi-grooten doop, die hier en daar voor menige gemeente een rem geworden is tegen haar groei en bloei kan zoo ook 't best verklaard worden, meen ik. Dat de doop oudtijds reeds zou zijn misbruikt tot een soort van afsluitboom waarmee men ernstige menschen, die niet van huis uit tot de onzen behooren, keerde buiten de zalige (reeds niet meer heilige) erve der Doopsgezinde gemeente, valt moeilijk aan te nemen. Dit is waarschijnlijk voor de 19de eeuw bewaard gebleven. Ik wil liever niet gelooven, dat men al te bewust den doop als voorzorgsmaatregel heeft aanvaard om later eventueel aan eigen kinderen een plaats in het weeshuis te verzekeren. Dat in het doopboek menig keer melding gemaakt wordt van het doopen van echtparen, is, behalve misschien een bewijs voor het feit, dat 18-jarige leeftijd geen regel was, anders wellicht eene kleine aanwijzing in die richting.

Vermindering van welvaart van de plaats onzer inwoning en grootere beweeglijkheid van de tegenwoordige menschen zijn de groote oorzaken, waardoor onze gemeente sterk is achteruitgegaan. Voor de verliezen hierdoor geleden, kan niemand aansprakelijk worden gesteld. Voor onze gemeente is het jammer, maar voor die leden zelf zal hun vertrek in 't algemeen ten zegen moeten worden geacht; de gemeente is er om de leden en niet omgekeerd: laten wij dus hierom niet treuren. Zulke verliezen zijn bovendien als zoodanig verliezen in quantiteit. Kan dat ook gezegd worden van de verliezen, die de gemeenten lijden door het aannemen op 18-jarigen leeftijd? Scheppen zij hier zelve niet het gevaar van wat straks wordt: verlies in qualiteit? O, ik weet best: bij de Herv. gemeente doet men 't ook. Was ik Hervormd, dan zou ik dat niet betreuren. De Ned. Herv. Kerk is de volkskerk, heeft, als zoodanig, zelfs eene roeping om allen, die tot 't volk behooren, te omvatten. Maar wij zijn dat niet. Ik weet ook wel, allerlei practische overwegingen laten zich uitstekend aanvoeren om te verdedigen, dat kinderen van 18 jaar in de gemeente gebracht moeten worden, maar: alleen wie blind geworden is door de gewoonte, ziet niet de schade die hierdoor aan onze gemeenten wordt veroorzaakt. Ik misken verder niet het waardevolle der traditie, maar vermag mij toch niet te verblijden over eene sleur en een te sterken nadruk leggen op practische overwegingen, die zelden ten goede komen aan 't zieleheil van hen, voor wie eene goede bedoeling ze aanvoert.

Voorspellen is gevaarlijk werk, maar, mij dunkt, als onze gemeente te gronde moet gaan, dan is de diepste oorzaak niet het te weinig, maar het te veel aan leden. Velen zijn te weinig lid, dàt is de kanker die knaagt

aan den bloei der gemeente en deze wordt slechts bedekt maar niet weggesneden door pleisters van „altijd zoo geweest" enz. Laat alles verloren gaan, als maar de eer behouden blijft! en Doopsgezinde eer is — behoort te zijn althans —: leden der gemeente zijn slechts (geestelijk) volwassenen. Eene gemeente die dat als eerste en eenige artikel voert in haar reglement, hoeft geen vrees te koesteren. Zij staat en bloeit door de velen, maar ook door de weinigen, die dan tot haar behooren.

II. De Leeraren der Gemeente.

Over de leeraren, van wie het archief geen melding maakt, omdat zij hier werkten vóór het brandjaar 1654, behoeft hier ter plaatse weinig vermeld, daar de geschiedkundige lezer over hen ingelicht kan worden in de Bijdragen van 1877, 1897 en 1904. Toch mogen, met 't oog op de andere groep der lezers, de namen dezer oudste voorgangers niet onvermeld gelaten worden. Ik noem dan allereerst:

Jacob Jansz, bijgenaamd Scheedemaker. Hij heet de hoofdopsteller van de Waterlandsche geloofsbelijdenis van 1577. In 1557 was hij in Emden uit de gemeente gebannen en kwam hij naar de Rijp. Hij zelf, gebannen uit eene gemeente die hem lief was, heeft onder de Waterlanders, die de rekkelijkste partij vormden onder de Doopsgezinden, het bannen tegengehouden. Eere zij daarom zijne nagedachtenis! De geschiedschrijvers loven hem zonder uitzondering als een verdraagzaam man, die toch als 't moest op zijn stuk wist te staan. Zijn vriend was de Alkmaarsche leeraar Hans de Ries, die mede onder de Waterlanders een eerste rol gespeeld heeft. Deze Hans de Ries is hier gedoopt in 1576 en wel door

Simon Machiels, leeraar alhier; van dezen evenals van zijnen broeder

Cornelis Machiels weten wij niet veel meer dan dat zij hier vermaners waren.

Of wij onder de Rijper leeraars hebben te rekenen den in het vorige hoofdstuk reeds genoemden

Komen Jansz weet ik niet. Hij was de Doopsgezinde vermaner, die in de Hervormde kerk, toen deze uit handen der Roomschen geraakt was, de eerste godsdienstoefening leidde. Naar hem heeft zich eene groep het „Komenjansvolk" genoemd; als ik het goed begrijp is de bijzondere eigenschap dezer Komenjanners, dat zij Waterlanders zijn maar tegenstanders van Hans de Ries. Tot hen behoorde

Pieter Pietersz de Oude. Van ± 1600—1625 was hij hier leeraar. Van zijne hand zijn verschillende stichtelijke verhandelingen verschenen, waarvan „Vreden staatswech" het belangrijkst wordt geacht. Ds. Persijn noemt hem in zijn werkje „een viertal geschriften, betreffende de Doopsgezinde gemeente in de Rijp", Hoorn 1857, een werkzaam en volhardend man, die „driemaal per Zondag preekte en op 74-jarigen leeftijd nog over zee voer om het Evangelie te bedienen". Bij vriend en vijand was hij aangenaam, vermeldt deze schrijver, in navolging van Dooregeest en Posjager. Wie echter een pamflet leest, dat in de Amsterdamsche bibliotheek aanwezig is, zou die aangenaamheid voor zijne vijanden niet vermoed hebben. Want in dat pamflet, dat heet „Boerendisputatie" wordt hij genoemd: „een van hen, die hoogvliegen in geestelijke zaken en driften boven Gods woort". De heele disputatie gaat over de vraag of Pieter Pietersz, dan wel zijn collega, „sijn bijwonende leeraer en Autste Jan Willemsz" aan onwaarheid schuldig staat. Jan Willemsz zou n.l., door de Zaandammers daarom-

trent gepolst, gezegd hebben, dat hij een eventueel beroep naar hunne gemeente zou aannemen. Pieter Pietersz had de lucht gekregen van dit betere beroep en informeerde onder de hand bij zijn collega „hoeveel Zaandam gaf", — zeker een wonderlijke vraag voor een liefdepreeker! — en toen zou hij zich zelven aan de Zaankanters hebben aangeboden. Omdat zij bang waren, dat Jan Willemsz bedanken zou, gingen die van Zaandam op dit aanbod in en beriepen Pieter Pietersz, die het beroep aannam en aldaar bleef tot zijn' dood in 1651 [1]). Jan Willemsz, terecht verstoord over deze onderkruiperij, wist bij de dienaarschap (d. i. den Kerkeraad) gedaan te krijgen, dat P. P. geen afscheid mocht preeken. Over deze onverkwikkelijke geschiedenis laat de schrijver nu twee personen twisten, van wie de een Jan Willemsz en de ander Pieter Pietersz verdedigt. Beide leeraren worden over den hekel gehaald en ook de kerkeraad moet menige veer laten. Van dit college wordt verteld, dat de leden allemaal familie van elkander zijn: „syn eigen vader is een diender (diaken), twie van zijn swagers, en noch ien zijn oom en noch ien zijn neef", heet het van een der diakenen, Claes Jacobs genaamd. Van wege deze bloedverwantschap scheldt de een dan ook, dat 't geen kerkeraad is, maar een „Bloedtraedt"! Mijn indruk is, dat eene dorpsruzie hier opgeblazen is tot eene partijzaak. Jan Willemsz wordt zeer grof aangevallen; wij hebben dus neiging hem gelijk te geven; voor zoover wij weten, heeft hij in deze ruzie gezwegen, wat mee in zijn voordeel pleit.

Dooregeest en Posjager verhalen, behalve van deze „aangenaamheyt bij vrient zoowel als vijant", van Pieter

1) Verg. Schijn, *Geschiedenis der Mennonieten*, dl. II. blz. 588.

PIETERSZ, dat „hij in syn leven die overwonderlijke konst besat, dat hij tot agt of tien vademen onder water konde gaen en daer drie quartier van een uur konde blijven, ende in deze gelegenheyt eeten, spreecken, singen, speelen en schrijven, brengende het pampier droog en onbeschadigt om van alle gelezen te worden, wederom boven en voor den dag". 't Spijt mij haast, dat ik deze auteurs hier moet tegenspreken. Zij hebben in LEEGHWATER's kroniekje gelezen van een PIETER PIETERSZ, die evenals LEEGHWATER van zich zelven verhaalt, dat hij deze „overwonderlijke konst" verstond, welke zij voor „Graaf WILLEM van Holland" zouden hebben vertoond. 't Heldenstuk is in 1605 volbracht, denkelijk voor Prins MAURITS en P. P. heet daar een jong mensch. Onze vermaner was toen al zoo heel jong niet meer, minstens 30 jaar. Wij hebben dus zeer waarschijnlijk met een' naamgenoot van hem te doen en de Doopsgezinde vermaners zullen het m. i. in 't vervolg zich moeten getroosten, dat de roem der overwonderlijke konst hun voorganger slechts ten onrechte heeft bestraald.

PIETER PIETERSZ' vertrek naar Zaandam valt ongeveer in 1625. Naast hem stond toen, gelijk wij reeds vermeldden: JAN WILLEMSZ, die van 1610—1660 het ambt hier bekleedde. Hij was, evenals zoovelen onzer leeraars, medicinae doctor. De oude Doopsgezinden wilden wel geen gestudeerde predikanten, maar de grootere gemeenten zagen toch graag mannen van ontwikkeling onder hare voorgangers. Het archief der gemeente meldt ons alleen het sterfjaar van JAN WILLEMSZ [1]; overigens merken wij daar niets van hem.

---

1) Zijn portret is te vinden in SCHIJN, *a. w.*, dl. II, tegenover blz. 651. Ald. blz. 652 v. worden ook de bundels preeken genoemd, die door hem zijn uitgegeven. Tevens blijkt, dat tusschen de jaren 1647 en 1656 een nieuw „Predikhuis" in de Rijp door hem is ingewijd.

Vóór wij ons bezig houden met de leeraren die nu volgen, moeten wij eerst even stilstaan bij de archiefstukken, die in 't vervolg de stof zullen leveren voor onze beschrijving.

Allereerst de kasboeken der gemeente; zij zullen gemakshalve als K.b. worden aangehaald. Zij beginnen bij 1655 en zijn compleet tot op heden, met uitzondering van de jaren 1667—'84 en 1750—'64. Deze kasboeken zijn zeer belangrijk. Misschien wekt dit zekere verbazing, omdat 't werk der onbezoldigde leeraren, waarover wij in dit hoofdstuk handelen, toch immers vrijwel buiten de finantiën om zal gaan. Toch is 't zoo vreemd niet, dat wij de vermaners 't best uit de kasboeken leeren kennen. Immers, in deze wereld heeft nu eenmaal alles wat er gebeurt in meerdere of mindere mate finantiëele gevolgen. Haast alles in eene gemeente spiegelt zich af of veroorzaakt althans wel zekeren weerschijn in het kasboek. Wie 't bestuur der gemeente uitoefent zal in 't algemeen, uit vrees voor slordig of oneerlijk te worden versleten, nauwkeurig alle uitgaven en inkomsten boeken; het belang hiervan springt dadelijk in 't oog. Maar het belang van allerlei gebeurtenissen, van wijziging in velerlei toestanden enz., zijn niet zoo in 't oog springend. Wij moeten vaak uit één enkel cijfertje de beteekenis van een maatregel afleiden, omdat men voornamelijk die besluiten opteekende, waaruit finantiëele gevolgen voortvloeiden; de daarover gevoerde discussies, zooals die in notulen behooren te worden vastgelegd, ontbreken meestal geheel. Dit geldt van zeer vele gebeurtenissen uit 't verleden. Maar voor onze kennis van Doopsgezinde leeraren zijn de kasboeken nog in 't bijzonder van belang. Immers één der groote vragen onder ons in den ouden tijd was, of leeraren eenige bezoldiging mochten ontvangen of niet. Men wilde het Evangelie der liefde door liefdepredikers

gepreekt hooren. De predikanten der staatskerk heetten „huurlingen". Onze vermaners die 't om niet ontvangen hadden, zouden het om niet moeten geven. En nu geloof ik, dat er weinig Doopsgezinde gemeenten zijn, wier geschiedenis zoo klaar als de onze aantoont, dat dit beginsel theoretisch heel mooi is, maar in de practijk tot zeer onchristelijke dingen heeft aanleiding gegeven en zeer droevige gevolgen na zich gesleept heeft. Rues zegt in zijn reeds meer geciteerd werk op blz. 121 dat, in tegenstelling met andere Doopsgezinde leeraren, die „onder de Waterlanders een „middelmatig" inkomen genieten". Dit wijst er reeds op, dat hij, wat dit punt betreft, de gemeenten leerde kennen in een' tijd van overgang. Dit voorloopig tot staving van de bewering, dat de kasboeken der gemeente juist voor dit hoofdstuk, dat over de leeraren handelt, van veel belang zijn.

In de tweede plaats zullen wij, hoewel in Hoofdstuk IV nog meer, ons licht moeten opsteken in het boek, waarin telkens de verkiezingen der verschillende functionarissen ingeschreven werden. Dit verkiezingsboek zullen wij citeeren als V.b. Het bevat opgaven tusschen de jaren 1672 en 1814.

Dan komen in de derde plaats de Doopboeken, reeds genoemd, en in 't vervolg aangehaald als D.b.

Ten vierde hebben wij het Resolutieboek, waarin besluiten van den kerkeraad werden opgeteekend. Dit boek is aangelegd in 1701 en loopt door tot 1872. Het heeft twee hiaten, n.l. van de jaren 1750—1764 en 1809—1825; in die jaren is geen enkel besluit opgeteekend; waarom weet ik niet. Evenmin kan ik nagaan of het bloot toeval of wel min of meer opzet is dat èn K.b. 1750—1764 èn R.b. 1750—1764 ontbreken. Dit Resolutieboek zullen wij aanhalen als R.b. Het bewijst ons vele voortreffelijke

diensten; toch is het op verre na niet compleet. Onze Waterlandsche Doopsgezinden waren trage schrijvers. Zeer belangrijke besluiten zijn er genomen, die niet vermeld zijn, terwijl bladzijden vol geschreven zijn over: voor hoeveel die en die bij zus of zoo zijn uitbesteed. Na 1847 heeft de „maatschappij van Nijverheid" alle aandacht in beslag genomen, zoodat R.b. verder gevuld is met copieën van correspondentie hierover. De 20ste eeuw was al lang begonnen, vóór notulen van de kerkeraadsvergaderingen geschreven werden.

Thans kunnen wij onze beschrijving der leeraren voortzetten.

In K.b. 1655 vinden wij al dadelijk een' leeraar vermeld; er is n.l. deze post in: „23 Dec. ontfangen van verschijden parsoons tot de breucke die ALBART CORNELISZ POSJAGER heeft gegeven aan de baljuw van de Nijburgh van de predikasy die hij heeft gedaen op drie koningendag 1655 en van de gevers gedagt dat daer overschoot van de breucke dat dat soude weesen voor de arme van dees plaets 230—0. den 6 Jan. 1656 ontfang van LOU PIETERS tot dit boven geschreven 21—14—", terwijl in een ander boek te vinden is voor 't zelfde doel het totaal 251—14—. Onder de uitgaven van 1656 komt voor: „den 20 April betaelt aan ALBART CORNELISZ tot de breucke van sijne boete die hij aan de beuljou van de Nijburgh heeft betaelt *f* 245.—". De baljuw, die, ik denk haast uit vinnigheid, de tweede maal „beul"jou heet, was zoo veel als wat wij noemen, Officier van Justitie en het woord „breuck" beteekent „boete". Wij hebben ons de zaak waarover 't hier gaat aldus voor te stellen. De vermaner ALB. CORN. houdt op Driekoningendag '55 eene preek, waardoor hij actie krijgt met het gerecht. Hij vervalt daardoor in eene boete. De gemeente vindt 't billijk, dat zij

die betaalt en houdt bij verschillende gegoede leden eene inzameling. De boete bedraagt *f* 245.— deze komt in uitgaaf 1656; de ontvangst beloopt *f* 251—14 wat al zoodanig 1655/56 is geboekt. Gij zijt er natuurlijk nieuwsgierig naar, wat Alb. Corn. wel miszegd had? Ik wilde dat ook graag weten en vroeg aan 't Rijksarchief te Haarlem inzage te mogen hebben van de gerechtsboeken der baljuage, wat mij welwillend werd toegestaan. Daarin komt voor: „12 Nov. 1655 Albart Cornelisz buurman op 't noordeint onder den ban Graft (gedaechde in persoon omme sijn eerste deffault te purgeeren ofte bij gebreecke 't tweede metten proffijte van dien tegens hem gedecemeert te worden . . .) ontkent wel expresselijk de woorde soodanich gesproocken te hebben als hem bij den eysch van den heere bailliu wordt ten laste geleyt, oock niet tot eenich naadeel ofte *injurie van synodus van Dordrecht* daer af den rechter genouch nimmermeer sal blijcken, concludeert mitsdien tot ontslaaginge van de personeele comparitie met admissie omme te mogen compereeren bij procureur. De bailliu persisteert bij sijn versochte provysie overleggende zijne informatien. De gedaechde voor replyc. Mannen van leen dien volgende partijen gehoort ende gezien hebbende de informatien indezen geexhibeert ende overgeleyt doende regt ontslaen den gedaechde van de personeele comparitie ende admitteeren te mogen accupeeren bij procureur". De heer Bruinvis, archivaris te Alkmaar, bij wien ik deze boeken mocht inzien, was zoo vriendelijk geweest het voor mij volstrekt onleesbare schrift te ontcijferen; hij kon verderop geen vonnis vinden noch ook ontslag van rechtsvervolging; weshalve hij vermoedde, dat gedaagde het met den baljuw op een accoordje zal hebben geworpen. Dit accoord zal dan zijn getroffen op voorwaarde, dat Alb. Corn.

met rust zou worden gelaten over wat hij al of niet ten nadeele van de Dordtsche synode zou hebben gezegd, mits hij *f* 245.— betaalde aan den baljuw, die dat dan natuurlijk in zijn' zak kon steken. Zoo waren beide partijen tevreden, daar de „breucke" door de gemeente betaald werd. In dezen tijd woonde ALBART CORNELIS, vermoedelijk de vader van C. A. POSJAGER, die met VAN DOOREGEEST „de Rijper Zeepostil" schreef en leeraar in Noordeind was, te Noordeind. „Buurman" heet hij in 't gerechtsboek. Dat beteekent gehuwd; een ongehuwde werd „buurvrijer" genoemd; maar beteekent het ook „zonder beroep"? Was hij vermaner geweest dan zou dit er allicht bij gestaan hebben. Toch moet ik dit wel aannemen, daar iemand, die in Noordeind gewoon burger is, in de Rijp wel niet eene godsdienstoefening zal hebben geleid. Bovendien meldt K.b. 1660, dat hij *f* 110 ontvangt „voor den tijd van een half jaar prediken". In 1660 was de vermaner JAN WILLEMSZ overleden; er was toen dus eene vacature, zouden wij zeggen; blijkbaar heeft ALB. CORN. toen consulentsplichten vervuld, waaruit onbetwistbaar zou blijken, dat hij in Noordeind leeraar was. Het archief daar kent hem wel als lid, meldt zelfs eenmaal, dat hij *f* 425 uit de kas heeft geleend, wat, gelijk wij in 't vervolg zien zullen, eer eene aanwijzing bevat, dat hij wel leeraar zal zijn geweest dan dat 't tegendeel er door zou blijken, maar het Noordeinder archief bevat overigens niets, waaruit ons blijkt, dat hij daar als vermaner is opgetreden. Daar een brief van verschillende „outsten leeraren en diaconen" der Waterlandsche gemeenten, waarbij zij zich wenden tot den kerkeraad van Amsterdam inzake vereeniging van Waterlanders en Vlamingen, ook door ALB. CORN. onderteekend is en verreweg de meeste onderteekenaren die „namens de ganste vergaa-

dering" hebben geteekend, leeraren zijn, meen ik toch, hem onder de leeraren te mogen rekenen; alleen, dat hij vast in de Rijp dienst zou hebben gedaan, daarvoor vind ik geene voldoende aanwijzing; hij was blijkbaar een der buitenleeraars, over wie later meer.

Na deze vrij lange uitweiding over ALB. CORN., die evenwel te eigenaardig een rol in de geschiedenis onzer gemeente gespeeld heeft, dan dat ik zijn merkwaardig avontuur niet vermelden zou, hebben wij nu terug te keeren tot de vermaners over wie wij 't laatst handelden n.l. PIETER PIETERS en JAN WILLEMSZ. De eerste vertrok omstreeks 1625 naar Zaandam en werd opgevolgd door CLAES JACOBS, den man, wiens naam ons al bekend is uit den strijd tusschen zijn' voorganger en JAN WILLEMSZ, als te zijn familielid van heel de „Bloedtraedt". Ik heb er mij wel eens over verbaasd, dat in 't vervolg bijna steeds de leeraren van buiten de gemeente komen; wellicht heeft men in dezen CLAES JACOBS en in diens zoon en opvolger leergeld betaald met „eigen" leeraren. 't Archief heeft van hem nog een' bundel preeken in handschrift: „Boek der Predicatien verhandelende verscheyden texten soo uyt het Oude en Nieuwe Testament. Waer van sommige in 't breede verklaert ende uytgeleit worden, ende sommige in 't kleyne sijnde als in eenen tafel vervaet. Welke Predikatien elk in 't bijzonder te vinden sijn in het Register 't welk achter in 't Boek gestelt is. II Deel", zoo luidt de titel. Onder een prentje staat verder op 't titelblad: „Dit boek is nu mijn, maer 't zal haest eens anders wezen. Bij mij CLAES JACOBS wonende in de Rijp in den Rijpen Ooghst.

Eigenaar van dit boek Anno CIↃIↃCXLIIII.

Dit boek geschreven ende comt toe CLAES JACOBS ende is voleint op den 21 September 1646".

't Boekdeel bevat 879 bladzijden regelmatig geschreven schrift en begint met een „forme om de dienaren des goddelijcke woorts voor de gemeente in de volle dienst te bevestigen". Ik mis de volharding om den bundel verder te lezen dan tot de titels en opschriften. Bij CLAES JACOBS, die boekhandelaar was, zijn vrij wat boeken gedrukt, ook wel over Doopsgezinde aangelegenheden [1]). K.b. noch D.b. vermelden zijn' naam, zoodat wij verder van hem niets weten; tot 1664 diende hij de gemeente.

Heel wat meer vinden wij vermeld over JAN WILLEMSZ' opvolger ARENT PIETERSZ TROON. K.b. 1659 vermeldt reeds zijn naam; hij heeft n.l. toen *f* 100.— ontvangen evenals in '61. Naar ik vermoed was hij met ALB. CORNELIS om het andere jaar „consulent" en is hij later definitief beroepen. Hij kwam ook uit Noordeind. TROON is voor ons daarom zulk een merkwaardig leeraar, omdat met hem reeds gebroken was met het systeem van onbezoldigde leeraren, daar hij een of tweemaal per jaar *f* 200 ontvangt. Dit wordt hem verstrekt „tot sijn behoef" zooals het heet met denzelfden term, als waarmee men aanduidt, dat iemand bedeeld wordt. Daar K.b. 1667—84 ontbreken, weten wij niet, wanneer dit begonnen is en nog veel minder, waarom hij eene vaste toelage ontvangt. D.b. leert, dat hij tusschen 1668 en 1688 13 malen den doop heeft bediend. Na 1693 wordt zijn naam in K.b. gemist, terwijl V.b. onder de namen der diakenen opgeeft: „ARENT PIETERSZ TROON 1 Mrt 1694 uyt Noordeynt overleden".

Naast hem stond JACOB CLAESZ. Hij was zoon en opvolger van CLAES JACOBSZ. V.b. heeft: „1654 de 30 maert is JACOB CLAES In sijn predikdienst gestelt door DENYS

1) O. a. het *Kort Verhael van het Leven ende Daden van Hans de Ries* (1644).

Verschuere van Amsterdam", en vervolgens: „1703 de 11 Mey Leeraar Jacob Claes out 2 a 73 Jare in de leerdienst geweest 39 [1]) Jaar in den heere gerust". Hij doopte maar drie maal. Ook hij genoot bezoldiging; per kwartaal ± *f* 50; soms ontving hij *f* 60 maar vaker *f* 40. In de ledenlijst van 1672 heet hij „preker", een titel, die dezelfde lijst niet aan zijn' collega toekent. K.b. noemt hem zelfs „domyne", een titel die voor ons iets verbazingwekkends heeft, te meer, daar, wat hem uitgekeerd wordt is: „tot zijn nooddruft", al behoeft dit laatste woord in dien tijd niet op armoede te wijzen.

Naast Troon en Jb Claes heeft de gemeente in Engel Arentz nog langen tijd een derden leeraar gehad. Deze Engel Arentz heet dikwijls van Dooregeest of Dorregeest, omdat hij uit een plaatsje van dien naam geboortig was. Hij is een der schrijvers van „de Rijper zeepostil", een' bundel preeken ten behoeve van de zeelieden die ter haring- of walvischvangst waren; de andere schrijver is de leeraar uit Noordeind Cornelis Alberts Posjager. Behalve dit geschrift zijn nog verscheidene andere van de hand van E. A. verschenen. waardoor hij zich naam in de broederschap gemaakt heeft. De schrijver van een artikel in de „Bijdragen" van 1898 rekent hem „tot den kring van gestudeerde en bezoldigde leeraren zooals H. Reintjes en Ds. H. Schijn van Amsterdam". Dat Engel Arents gestudeerd heeft, is wel juist; zijn geschriften leggen daarvan het duidelijkste getuigenis af. Maar dat hij eene expresse theologische opleiding zou hebben genoten vóór hij zijn ambt aanvaardde, lijkt mij zeer twijfelachtig. Dat hij „bezoldigd" was is geheel onjuist. In tegenstelling met zijne collega's komt hij nergens voor

1) Verschrijving voor 49 waarschijnlijk.

in de K.b. als iets ontvangend; wel kom ik zijn' naam herhaalde malen tegen in 't „vleysboek" der gemeente. In dat „vleysboek" werd opgeteekend, niet alleen, wie vleesch ontving, maar ook wie wel eens, als de gemeentekas wat schraal was, een koe present gaf aan de armen en als zoodanig is E. A. meermalen vermeld. Toen hem in 1672 de inteekenlijst voor de soldaten te velde gepresenteerd werd, teekende hij voor bijna *f* 50. Na zijn dood ontving de gemeente een legaatje van hem. Dit alles bewijst, dat hij een welgesteld man was, voor wien het in die dagen geen pas gegeven zou hebben om zich voor zijne diensten als leeraar te doen bezoldigen. Wat „wereldsch" ambt hij bekleedde, laat zich alleen gissen. In notarieele stukken, waarin wel opgegeven wordt het vak van zijne medecomparanten, is, voor zoover zij in 't archief zijn, nimmer zijn beroep vermeld; hij heet er „Eersaem" een titel die men niet alleen aan leeraren, maar ook wel aan diakenen gaf. Als ik eene gissing mag wagen, zou het wezen: Engel Arents was dokter. Ik doe dat op de volgende gronden: Er wordt van hem verhaald, dat hij 20 jaar was, toen hij in de Rijp kwam, en 60 toen hij in 1706 stierf. Dan is hij er in 1666 gekomen. Maar niet lang te voren was Jan Willemsz overleden, zoodat de conclusie voor de hand ligt, dat deze als leeraar opgevolgd is door Troon, maar als dokter door Engel Arents en dat deze zich langzamerhand ook voor het leeraarsambt heeft bekwaamd. Hij was bij zijne vestiging in de Rijp pas 20 jaar, voor een' dokter wel wat heel jong, maar de studie was toen wel iet of wat anders dan tegenwoordig. In 't laatst van zijn leven heeft men waarschijnlijk omgezien naar een' ander medicus, die later leeraar zou worden en dien gevonden in Klaas Toorn of Toornenburg. Deze heeft blijkbaar gedurende Engel

Arents' leven wel als medicijnmeester diensten voor de gemeente verricht, waarvoor hij betaling erlangde, maar eerst na 1706 zien wij hem als leeraar optreden. De gemeente zag graag in ééne hand de zorg zoowel voor het geestelijke als voor het lichamelijk welzijn der leden; wat dit laatste betreft vooral voor de welgestelden.

Hoe dit zij, man van invloed is Engel Arents in de gemeente ongetwijfeld geweest. V.b. meldt: „1706 den 16 August leeraar Engel Arents oudt 60 jaer in den Heere gerust".

Cornelis Cornelisz de Jonghe is de opvolger geworden van Troon. „1694 den 8 aug. is Cornelis Cornelisz [1]) uyt Noordeint in de Rijp tot een predyker beroepen door Engel Arents, nadat hij 14 dagen te vooren d'broederen was voorgestelt". Men ziet de Rijp heeft smaak in Noordeinders. Of Corn. Corn. daar leeraar was, zou ik betwijfelen, want 't archief in Noordeind kent kem alleen als lid. De aanteekening in V.b. die wij afschreven en vrijwel gelijk luidt met een bericht, dat in eene andere dienarenlijst voorkomt, klinkt wat zonderling. 't Lijkt wel alsof Engel Arents zijn collega's beroept, en dat is, zelfs voor een invloedrijk man als hij, in een Doopsgezinde gemeente haast ondenkbaar. De zaak zal wel zoo zitten, dat E. A. met het „beroep in zijn zak" naar „Noordeynt" zal zijn gewandeld of gevaren om C. C., dien hij wel gaarne naast zich had het stuk of de boodschap te brengen. Deze heeft eene voorwaarde gesteld voor hij aannam en wel, dat hij *f* 2000 als renteloos voorschot zou ontvangen. Deze voorwaarde is aangenomen. Wij vinden vier aflossingen van *f* 500 in K.b.; gedaan door zijne weduwe Antje Vissers. Ik vermoed, dat hij

1) Zie over hem de korte mededeeling bij Schijn, *a. w.*, dl. II, blz. 549 aant. (0).

met deze *f* 2000 eene zaak begonnen is; hij levert ten minste waren „op rekeningh". Ook heeft hij „kostgangers" gehouden d. w. z. kinderen die door de diaconie bij hem waren uitbesteed. V.b. heeft: „1718 in den heere gerust Cornelis Cornelisz de Jonge"; terwijl K.b. 1717 zegt: „Van Annetje Vissers ontfangen op Rekening van d'2000 duizendt gulden die haer man Zalgr Cor. Cornelisz te leen hadde ontvangen *f* 500. K.b. wijst dus 1717 en V.b. 1718 als sterfjaar aan. 't Laatste bericht kan gemakkelijker als schrijffout worden verklaart dan 't eerste. Antje Vissers levert in 1720 nog waren aan de diakonie; zij is dus blijkbaar in den winkel gebleven.

Wij komen aan Claes Toorn of Toornenburg. Ds. Persijn meent, dat deze van 1694 af hier leeraar was. Dit zal wel eene vergissing zijn, die veroorzaakt is door eene zeer verklaarbare verwarring der namen Troon, A. P. en Toorn, Cl. De vergissing van Persijn wordt nog verklaarbaarder als men bedenkt, dat Toorn(burg) hier in 1695 al gedoopt heeft. Wie er niet aan denkt, dat heel dikwijls een vreemde leeraar den doop bedient, kan er gemakkelijk toe komen te meenen, dat Toorn in '95 doopend, in '94, een vacature-jaar, zal zijn gekomen. K.b. bewijst, dat hij toen evenwel „gehaald en gebracht" is, dus wel degelijk buiten-leeraar was. In 1704 ontvangt hij met zijn' collega Claes Bos ieder de helft van het dokterstraktement, dat Bos tot nu toe alleen heeft gehad. Na 1715 wordt zijn „meesterloon" gebracht op *f* 75. Wanneer hij als leeraar is opgetreden, kan ik niet nauwkeurig bepalen. 't Kan zijn nà 1703 als opvolger van Jacob Claes, maar 't lijkt mij 't waarschijnlijkst, dat hij in 1706 Engel Arents opvolgde. Toornburg was een man van zwakke gezondheid, zoodat de predikdienst hier telkens onder leed. Reeds in 1710 beval zich

iemand per brief aan als zijn opvolger. Deze sollicitant naar eene leeraarsbetrekking, die nog niet vacant was en nog in jaren niet vacant zou worden, heette MAARTEN KIND, woonachtig in den Helder, waar hij 't eerzaam beroep van ketellapper uitoefende, evenwel niet met zooveel succes, dat hij er behoorlijk zijn brood mee kon verdienen. Hij zou daarom graag vermaner worden in de Rijp; de broeders, zoo betoogt hij, kennen hem van vroeger en kunnen dus een oordeel vellen over zijne groote gaven van welsprekendheid. Maar behalve den brief, waarin hij dit alles verhaalt, bevat ons archief van MAARTEN KIND geen enkel spoor. De kerkeraad is op zijn verzoek blijkbaar niet ingegaan. Voor zijne welsprekendheid en bescheidenheid mag men wenschen, dat zijne gaven elders betere appreciatie hebben gevonden.

Naast TOORNBURG en CORNELIS CORNELISZ wordt in 1713 weer een derde leeraar benoemd. TOORNBURG zelf, die eerst *f* 150 en later *f* 300 leeraarstractement geniet, komt na '19 niet meer voor in de K.b., behalve bij een vermelding, dat hij in '28 naar de societeitsvergadering gaat en *f* 3—2 als reiskosten declareert. Na '19 is hij blijkbaar rustend leeraar geworden.

In de dagen van ENGEL ARENTS begonnen, en ten tijde van TOORNBURG voortgezet, bestonden hier geruimen tijd zoogenaamde collegia. Dit waren samenkomsten van meest jonge leden der gemeente. RUES, op blz. 127, weet daarvan in zijn' tijd te vertellen, dat: „Ledematen welke daertoe genegenheit hadden op een bestemden tijd in de Kerk quamen en met elkander over Teksten der Heilige Schrift spraken; terwijl zij daer eene Toeëigening bij voegden. 't Stond een ieder vrij zijne mening te zeggen. Hierdoor werden veele Luiden tot vlijtig onderzoek van Gods woord gebragt, en kregen zij tegelijk Vrijmoedig-

heid om in de Gemeente opentlijk te leeren spreken". Ook bij ons zijn zulke samenkomsten gehouden. R.b. 1702 heeft: „de leeraren en diaconen der Doopsgezinde Gemeente tot Rijp:

verstaen hebbende dat eenige lidmaten van deszelfs gemeente wel genegen zijn zouden om ten bequamen tijd eenige oeffening en verhandeling van Gods Woort met andere aan te leggen ende te onderhouden in 't vermaenhuys, zullen dezelve komen toe te staen op deze wijze:

vooreerst — dat de personen die op deze wijze in de openbare vergadering zullen spreeken zijn broederen der doopsgez. gemeente en met dezelfde in goede orde bestaande —

ten ander dat men 't geven van vrijheid van spreken voor een egenlijck, te voren door eenigen geschiedt, voortaan om onorde te vermijden zal nalaten —

ten derde dat aan de leeraren en diaconen voornoemt gelijk 't eenmaal billijk is, vrij en geoorlooft zal blijven de gemelde vergadering te doen ophouden en stilstaan, wanneer zij (alhoewel tegen hoope) sullen bevinden dat gemelde vergadering niet tot genoegzame stille stichting en vrede van de gemeente wordt bestiert en aengeleidt".

Twintig jaar later bestonden deze oefeningen nog, want R.b. 1723 6 nov. luidt: geresolveert bij L. en D. alhier dat alle die spreeckbeurte waarneme op onze oeffening alle zullen vrijheyt hebbe van spreeken ter zake van diskoers of dito oefening, en dat geen nieuwe spreekers aangenome sullen werden als met communicatie en goedvinden van L. en D. op dato als boven met een Parigheyt van stemmen besloten en vastgestelt".

Het is duidelijk, dat wij hier te doen hebben met de

bijeenkomsten der Rijnsburger Collegianten [1]). Dat deze zeer vrijzinnige vromen in vele Noord-Hollandsche gemeenten hunne colleges hebben gehouden, is bekend; dat zij ook in de Rijp zijn voorgekomen, blijkt hier voor het eerst.

Wat leeren ons nu deze mededeelingen? Vooreerst, natuurlijk, dat de rechtzinnige ENGEL ARENTS met zijne geestverwanten eigenlijk tegen deze nieuwigheid gekant is. De onbepaalde verdraagzaamheid der Collegianten en hun anti-kerkelijk beginsel zijn hem niet sympathiek. Maar men kan of wil de zaak niet geheel stuiten; men maakt echter beperkende bepalingen. Bijv.: de sprekers moeten *leden* der gemeente zijn — dus geen andere Collegianten mogen het woord voeren, zooals het beginsel der Rijnsburgers eischte. Voorts moeten die sprekers met de gemeente „in goede orde bestaan", en men behoudt zich het recht voor de colleges te sluiten als zij aanleiding geven tot oneenigheid. Deze of dergelijke bepalingen, die duidelijk toonen hoezeer men erop gesteld was heer in eigen huis te blijven, zijn in verschillende gemeenten gemaakt; zij werden echter langzamerhand overbodig, daar in den loop van de 18de eeuw de colleges overal hun oorspronkelijk karakter verloren en eindelijk te niet gingen.

Wij komen nu aan den leeraar, die naast CORN. CORNELISZ en CLAES TOORNBURGH aangesteld is in 1713. Hij heet JAN KLAASZ KEE. Van hem staat nergens geschreven, waar hij vandaan is, zooals anders van al de leeraren, die in de achttiende eeuw de gemeente gediend hebben, pleegt te worden vermeld. Het lijkt mij daarom niet on-

1) Aan Gemeente-avonden, zooals die in onzen tijd meer en meer gehouden worden, mag hier natuurlijk niet gedacht worden.

waarschijnlijk toe, dat KEE hier gewoond heeft en misschien op de samenkomsten, waarover wij zoo juist handelden, zich heeft doen kennen als een man die de gaven bezat om de gemeente te boeien. Zijn naam „KEE" komt in de ledenboeken anders niet voor. 't Klinkt meer als een bijnaam dan als een eigenlijke „van". Toevallig weten wij, dat hij bij een' haringreeder als boekhouder werkzaam was. D. G. PURMERENT heeft de gemeente tot zijn' erfgenaam gemaakt; dientengevolge zijn zijne boeken, althans ten deele, in 't archief gekomen. En in de boeken vind ik JAN KLAAS KEE als boekhouder genoemd van het schip „de blauwe Arent" dat voor $^1/_{32}$ aan genoemde PURMERENT behoorde. In '13 15 Mrt is hij volgens V.b. „tot den vollen dienst bevestigd door CLAES TOORNBURG". KEE heeft slechts twee maal gedoopt in 1725 en in '30. In K.b. komt hij herhaaldelijk voor als leverancier van boter; hij zal dus ook, behalve boekhouder van een of meer haringbuizen, winkelier zijn geweest.

Het moet voor den kerkeraad wel eene teleurstelling geweest zijn, dat zelfs met een derden leeraar niet op behoorlijke wijze in den dienst kon worden voorzien. Ook de gezondheid van KEE liet te wenschen over, daarom werd twee jaar, nadat KEE bevestigd was, een maatregel beraamd, die R.b. fol. 9 aldus vermeldt: „1715 Jan. 23. Met de dejakene van 't noordeint en van oosterbuert (d. i. Oost-Graftdijk) hier te samen geresolveert voor het bestaan van JAN KORNELISZ die voorleden sommer tot een leeraar js aangesteld op Oost-grafdijk, en met malkander overeen gekomen ten eersten hem te geven hondert gulden en bij de eerste gelegenheit voor hem te koopen 6 kalfkoeje waervan jder gemeente een derde van de koste sullen betale". Zelfs aangenomen dat deze JAN CORNELISZ een zoon van onzen leeraar CORN. CORNELISZ

is, dan nog zou men daarom alleen hier toch nog niet tot zijn traktement hebben bijgedragen, als hij niet ook zich tot extra-diensten verplicht had; en de Noordeinders hadden nog minder reden zich eene uitgaaf te getroosten, als zij er op een of andere wijze niet door gebaat werden. Jan Cornelisz is dus tot gemeenschappelijk leeraar van alle drie gemeenten aangesteld op een traktement van / 100, benevens zes koeien, die gelijk K.b. 1715 bewijst voor / 376—10 zijn gekocht. Toch heeft men ook van deze coöperatie niet lang wil gehad, want Jan Cornelisz vertrok in 1716 naar Texel als leeraar; dientengevolge ontving onze kas /113—13 terug als een derde deel van de opbrengst der verkochte koeien.

De dienst zou dus weer door de drie eigen leeraren hebben moeten worden vervuld, ware het niet geweest, dat vrij dikwijls gebruik gemaakt werd van zoogenaamde „buitenleeraars", d. w. z. elders gevestigde leeraren, die voor hunne collega's optraden. Deze buitenleeraars zijn in ons R.b. niet zeer geziene personen. 't Schijnt mij toe, dat er een, niet altijd: stille, strijd gevoerd is, tusschen de leeraren en de overige dienaarschap over het vrij veelvuldig optreden dezer vreemdelingen. De kerkeraad had met de buitenleeraars niet op; de leeraren zelf schijnen ruil- of wisselbeurten wel te hebben bevorderd, omdat zij daardoor meer „vrije" beurten kregen. Met welke gewaarwordingen hebben wij dien strijd gade te slaan? Zullen wij oordeelen, dat het louter uit gemakzucht was, dat de leeraren dit ruilen bevorderden? Laten wij niet den kleinsten kant van het verschijnsel naar voren brengen. Ja, 't kan luiheid zijn geweest; maar is het ook niet mogelijk, dat dezen mannen met hunne zeer gebrekkige opleiding, veel dienst doen uiterst moeilijk viel, te meer daar zij voor hun levensonderhoud nog ook moesten

zorgen? Zou hun verlangen naar minder werk niet verklaard kunnen worden door de begeerte om beter werk te leveren? Indien dit laatste het geval geweest is, is dit conflict dan niet ook eenvoudig een fase in den strijd om behoud van de instelling van 't onbezoldigd leeraarschap? Er zijn tijden geweest, dat om de 14 dagen hier een buitenleeraar optrad, die op kosten van de kas werd „gehaald en gebracht". Met dit halen en brengen was meestal de koster belast, die per reis daarvoor 12 stuivers en een paar schoenen in 't jaar extra ontving. De buitenleeraars ontvingen meestal *f* 3 voor hunne preek; soms staat er „niet begeert", dat beteekent dat een leeraar geen reiskosten wenscht. Zijn deze buitenleeraars soms ook wel eens als koopman opgetreden? Een enkele maal zie ik ten minste posten in K.b. die op leveranties wijzen. Met Bruyn uit Noordeind, die heel vaak kwam preeken, is een accoord gemaakt, dat hij *f* 2 kreeg. Doopbeurten, door buitenleeraars verricht, werden extra betaald met *f* 10 of *f* 15, éénmaal zelfs met *f* 25; toen waren er ook 33 doopelingen. Tegen dèze vreemdelingen richtten de besluiten van R.b. zich niet; zij toch waren vaak redders in den nood. Het schijnt nu evenwel ook nog vrij dikwijls gebeurd te zijn, ondanks dat 't getal leeraren 2 of 3 was, en minstens eenmaal per maand iemand van buiten optrad, dat de leeraren bovendien nog onderling ruilbeurten organiseerden. Daartegen heeft men bepalingen getroffen. En de schrik voor zulke ruilbeurten zit er nog zóó diep in, dat in den jongsten beroepsbrief nog de curieuze bepaling is blijven staan, dat zonder voorkennis van den kerkeraad geen ruil- of wisselbeurten mogen worden tot stand gebracht. Alsof een leeraar het tegenwoordig nog in zijn hoofd zou halen op een goeden Zondagmorgen een collega te

laten optreden, zonder dat iemand van den kerkeraad daarvan iets af wist.

Het is mij niet gelukt eene vaste meening te krijgen, over hoe vaak en wanneer er dienst was. Ik vermoed winterdag tweemaal en wel 's avonds en 's middags. 's Avonds was er zeker dienst, omdat bij de vaststelling van het salaris van den koster, nu eens wèl en dan weer niet, de „eindjes kaars" gerekend worden. Deze functionaris, die, gelijk boven gemeld, extra betaald werd voor „halen en brengen", kreeg in dezen tijd *f* 60 salaris op voorwaarde, dat hij „in toekomende noyt van meer gelt zal vermogen te spreken". Vragen om loonsverhooging schijnen dus niet alleen van den allerlaatsten tijd te wezen! De eindjes kaars moest de koster evenwel meestal deelen met den „deurophaler". Behalve Zondagsavonds kwamen ook Woensdagsavonds deze emolumenten wel eens voor. Zomerdag was er 's morgens dienst en, ik vermoed, eveneens 's middags. In 1800 is een voorstel van den kerkeraad om ook 's winters morgendiensten te half 10 in plaats van 's middags te hebben, verworpen met 46 tegen 52 stemmen. Dit besluit is daarom niet alleen merkwaardig, omdat wij er uit leeren, dat winterdaags 's morgens godsdienstoefening te hebben eene 19de eeuwsche uitvinding is, maar ook hierom, dat de zusters hierover gestemd hebben. Dat kwam anders niet voor. Curiositeitshalve zij hierbij nog vermeld, dat in 1802 het besluit is genomen, om op Kermiszondag geen dienst te hebben. Dit besluit is het eenige dat nimmer herroepen is. Wil iemand zeggen, dat de handhaving van dit besluit weer eens helder in 't licht stelt, dat men in Noord-Holland graag kermis houdt — ik zal het niet tegenspreken, maar als iemand beweert, zooals vrij dikwijls gebeurt, dat het moderne predikanten en

moderne kerkeraden zijn die zulke besluiten uitlokken, dan zij, wat bij ons gebeurd is, een bewijs tegen deze bewering; in 1802 bestonden de modernen nog niet.

De mededeelingen van R.b. over hoe vaak en hoe laat er dienst was, zijn, behalve dan omtrent het in 1800 en 1802 gebeurde, zoo vaag, dat ik er geen vaste conclusie uit durf trekken, toch, al lijkt het mij met het R.b. in de hand waarschijnlijk, dat er slechts eenmaal dienst was per Zondag, dit schijnt mij zoo in te druischen tegen de gewoonte der 18de eeuw, dat wij aannemen zullen, dat er in de dagen van Jan Klaas Kee, tot wien wij nu terugkeeren, twee maal dienst was, en dus door elk der leeraren eens om de veertien dagen moest worden gepreekt; voor mannen met zoo gebrekkige opleiding en vaak zware zorgen voor hun gezin toch nog eene zeer moeilijke taak. Wij mogen ons dan ook wel verbazen, dat de naam van Kee in K.b. bijna niet voorkomt vóór 't jaar 1720. Maar dan begint 't ook zonder ophouden. Ik lees in K.b. 1720: „nog aan Jan Kee „tot sijn gebruyck voor zijn predikdienst sonder intrest daarvan te geven *f* 3400. Een renteloos voorschot dus, geboekt niet „tot sijn behoef" of „nootdruft" maar „tot sijn gebruyck"' eene aanwijzing wellicht, dat gevoeld wordt, dat de „predikdienst" als tegenprestatie geldt. 't Voorschot is vrij belangrijk, maar dat kon in dat jaar, omdat Syger Willems Vet was overleden „die heeft besproken aan de arme deser gemeente een kist met gelt waarin door de dyakonen bevonde is de onderstaande somme is *f* 76350—7—0!" Toch schijnt dit voorschot niet voldoende geweest te zijn, want een los stuk in 't archief zonder datum luidt aldus: „Wij onderschr. dyakene der Doopsgez. Gemeente tot Rijp hebben naar voorgaande resolutie met eenparigheyt van stemmen ge-

resolveert de lijnbaen van ISEBAART WINDIG staande in 't Oosteynde van Graft aan de Rijp genaamd de Poel met sijn huisinge en gereetschap te koopen ten dienste van onze leraer JAN KEE met oogmerk dat de voornoemde JAN KEE daarmede sijn bestaan voor sijn huyshouding op een gemakkelijker wijs als hij heden bij de hant heeft zou kunnen winne en hem daarvoor eerder te verpligten om bij verandering in de Rijp metterwoon te blijven en de gemeente bij tijd en wijle bij kontenuasi mogt bedient worde te welken einde de voorschreven baan door ons is gekogt en het gelt daartoe noodig soo veel uyt de gemeentenskas genomen als men dagt daaruyt te kunnen misse en is voor het resteerende door JACOB PENGES SYGER VETTES en REYER JANS yder betaelt een somme van *f* 550 synde samen 1650 gulden waarvoor yder in 't byzonder als het hem believen zal voor intreste zal geniete 3 pr cento van 't hondert in 't jaar waar voor wij dyakonen in 't gemeen voor de weder opbrengenge van haar aan geleide somme als het haar elk in 't byzonder en op sodanige tijde als het haar believen zal mits naa drie maande te voren het aangeseyt hebbende met de verlopen intreste van dien op te brengen waarvoor wij verbinden alle gemeentens goedere present en toekomende geene uytgesondert in qualiteyt als boven bij ons getekend.

Dit stuk is niet geteekend, is blijkbaar eene copie en van dezen heelen koop staat in R.b. geen woord! Er is niet alles duidelijk in maar de bedoeling is klaar. 't Boekhouderschap en de winkel zijn te druk voor KEE. Om hem nu aan de Rijp te binden, zet men hem in eene lijnbaan. Omdat hij tot 1720 nog boter levert, kan de koop voor dat jaar niet geschied zijn. Waarom, als in dat jaar door de diakonie toch $^3/_4$ ton geërfd is, de

diakenen uit eigen zak geld leenen is niet recht duidelijk. De goede hoop, die men had, dat KEE zich nu zelf kon helpen is niet vervuld, want later, in 1733, moet hij al weer geld van de gemeente leenen, terwijl in Dec. '36 „door de administrateurs van JAN CEE betaalt werd *f* 4500". In dat jaar zal hij dus zijn overleden en zijne rekening met de gemeentekas zijn vereffend. Met ENGEL ARENTS is hij de eenige leeraar die „vredemaker" geweest is, een bewijs, dunkt mij, dat hij het vertrouwen der gemeente had, ook ten opzichte van andere dingen dan de geestelijke.

Lang vóór het overlijden van KEE had de kerkeraad alweer een andere leeraar in dienst gesteld, te weten PIETER MAARTENSZ BRUYN. Wat wij zouden noemen: de beroepsbrief staat in R.b. afgeschreven. Bij zijne indienststreding in de gemeente is dus al een contract gesloten. Niet meer zooals vroeger wordt 't wederzijdsche goed vertrouwen voldoende geacht; men stelt zeer terecht wederzijdsche rechten en plichten op papier. Aldus R.b. „1721 op den 18 Decemb. Resolutie genomen bij Leraren, diakenen en oude diakenen tot verkiezinge van een leeraar. PIETER MAARTENS BRUYN „uyt de Sijp bij d'oude Sluys is deze naar volgende aan de broederen voorgedragen op dato deser.

Alsoo vele van de broederen niet onbekend is, de ouderdom ende onpasselijkheyt van CLAES TOORNBURGH, daar neffens ook de swakheyt van JAN KLAAS KEE, en dierhalven d'voormelde personen omtrent niet in staat zijn om de gemeente met haaren dienst te kunnen assisteeren is diervolgende geoordeelt bij L. en D. dienstigh te zijn er nogh een leeraar, indien zij tot haar voornemen konden komen en in de kondisie eens worden en ook de toestemmingh van 't meerendeel van d'broe-

deren konnen krijge om d'persoon P. M. B. tot medeleeraar van deze gemeynte te beroepen.

soo werde de broederen tijt van beraat vergunt tot aanstaande donderdagh na de predikasie, als dan de broederen noghmaals zullen verzocht worden om een weynigh nadat de segen is uytgesproken te vertoeven en indien daer eenige van d'broederen daar yets hadde tegen in te brenge, die gelieve hem dan in bescheydenheit te openbaren, om alsoo de zaak in bescheydenheyt te overwegen.

en indien door eenige broeders wat hadde tegen in te brengen soo is 't voornemen om de zaak bij de broederen in omvraag te brengen, is dan uyt meerderheit van stemmen d'zaak bij den hant te nemen of niet, en zoo de broederen in 't generaal het met stilzwijge laaten passeren, dat men alsdan de zaak voor toestemme soude aanmerken.

alsoo de broederen agt dagen tijt van beraat hebben gehadt en niemendal van de zelve hem heeft geopenbaart.

Op deze navolgende conditie met P. M. B. aangegaan is en als accepteert Eerstelijk dat P. M. B. de helft van de predikbeurte die jaarlijks moeten worden gedaan, moest waarnemen en zoo het mogt kome te gebeuren dat Cl. Toornburg of J. C. Kee beyde Leeraren van d'voorz. gemeente quam te overleyden of buyten staat waren om dienst te doen aan de gemeente dat dan d'openkomende predikbeurte en voort alles wat van een getrouw leeraar zijn Pligt is tot opbouw van de gemeynte waar te nemen: wat aangaat de beurte bij de buytenpreekers geteykent en dan op tijd mogte kome te markeren dat dan ook P. M. B. die open vallende beurte moet bezorgen.

ten 2 dat de diakonen van de voors. gemeente tegen-

woordigh regerende of die toekomende mogte komen te regeeren de voorz. P. M. B. versorge van Lant en een boerewooningh bequaam om in te woone en de boererij in te kunnen doen en daartoe voor P. B. te kope boeregereetschap en zooveel koebeeste als tot de boery van node zal wezen.

P. M. B. d'boererij met knegt en meyt dan doende en als het jaar verschenen is de huurpenningen daarop te stellen in 't geheel niet konnende opbrengen, alsvorens behoorlijke nootdruft van hebben genoten dat dan evenwel de regerende diakenen volkomen genoegen zullen nemen in 't geen P. B. aan haar komt te brengen, dogh alles ter goeder trouw, in hetgeen dat P. B. jaarlijks minder mogt komen op te brengen als de volle huur quam te bedragen dat hem dat nooyt tot afterstal zal worde toegerekent en zoo het mogt kome te gebeuren dat P. B. meerder als d'volle huur quam op te brengen zoude P. B. verstrekke tot betalinge van voor hem gekochte beeste en boeregereetschap en zoo na verloop van tijt de geheele boererij met het gereetschap in eygendom verkrijgen.

ten 3 P. M. B. quam te overlijden dat dan de diakenen aannemen d'nagelate wedue kint of kinderen zoo daar mogte weze en indien zij het begeerde behoorlijk te bezorgen".

Na eenig heen en weer praten is men het op deze condities eens geworden, terwijl bepaald is, dat de huurprijs zoo worden gesteld op *f* 400. Tot eer van Bruyn zij gezegd, dat hij nooit huur heeft betaald, omdat hij blijkbaar meer op had met 't leeraarsambt dan met de boerderij.

In Bruyn hebben wij dus weer een leeraar van buiten de gemeente. De loop der zaken maakte het noodig den

leeraar te bezoldigen, en in boven omschreven voorwaarde vond men gelegenheid den schijn te bewaren, alsof hij was liefdepreeker. Bruyn had eenige opleiding genoten; hij is straks in staat jongelieden voor 't ambt op te leiden en geeft aan de kinderen der gemeentenaren godsdienstonderwijs. Welke opleiding hij gehad heeft, blijkt niet, maar uit alles is wel duidelijk, dat hij niet zonder wetenschappelijke voorbereiding leeraar is geworden. De combinatie boer-dominee is zeer droevig afgeloopen. Na vier jaar is men er toe moeten overgaan om Bruyn te bezoldigen, daar de boerderij niets anders dan verdriet en verlies gaf. 6 Aug. '24 moest al boeĭdag gehouden worden en had de gemeentekas minstens *f* 2000 schade geleden, zonder dat ooit in K.b. één penning huurbetaling geboekt is. Nogmaals eere aan Bruyn, dat hij den moed had om dezen pijnlijken loop der financiëele zaken aan te durven en gelaten al de ellende er van te ondervinden, omdat hij vóór alles ernst wilde maken met zijn ambt. In '25 was hij van de beslommeringen af en kreeg hij *f* 500 traktement benevens *f* 50 voor huishuur. Persijn noemt hem den eersten bezoldigden leeraar, niet geheel terecht, naar wij gezien hebben, daar A. P. Troon en Jac. Claes ook al vaste toelagen uit de kas ontvingen.

Met Bruyn treedt voor de gemeente een nieuw tijdperk in. Van nu af aan heeft men een man, die zich speciaal geroepen voelt het ambtelijk werk te doen. Allereerst dat hij catechisatie gaf, is al iets bijzonders. Rues vertelt ons, dat de Doopsgezinden daar niet voor waren, omdat men meende, dat de ouders zelve dit behoorden te doen en ook — nota bene! — omdat 't catechiseeren van den leeraar gemakkelijk de meening van den catechisant beïnvloedde en dus de eigen meening schade leed! Bruyn heeft 't dan maar aangedurfd om te

influenceeren op de „meeningen" van die geen andere meeningen kunnen hebben dan die ze van hunne ouders en vrienden overnamen en welke op 't stuk van godsdienst, helaas, zelden de verhevenste zijn! Telkens melden K.b. de aanschaffing van eenige vraagboekjes. 't Zou mij niet verwonderen, of 't is ook BRUYN's werk geweest, dat in '30 de psalmen van DATHEEN als gezangbundel vervangen zijn door den Haarlemschen bundel.

Met prijzenswaardige vooruitziendheid heeft de kerkeraad na de overkomst van BRUYN de regeling van den predikdienst niet gelaten zooals die toen was geworden. Men ging over tot nieuwe maatregelen om, als eenmaal TOORNBURG en KEE voorgoed ongeschikt zouden zijn geworden, niet van BRUYN alleen afhankelijk te zijn. BRUYN ontving n.l. toestemming om op kosten van de gemeente drie jongelieden op te leiden tot het leeraarsambt; deze opleiding heeft 't eerste jaar de bescheiden uitgave van 12 gl. 9 st. van de kas gevraagd. Wellicht is de studie aan één hunner te moeilijk gevallen, R.b. en K.b. noemen later althans slechts twee n.l. TEUNIS MAARTENS KLINKER en GERRIT MARS. Klaarblijkelijk heeft men van den eersten de grootste verwachtingen gekoesterd. De jongelieden krijgen per week drie dagen vrij van werken, d. w. z. vrij van handenarbeid. Daar zij hierdoor loon derven, krijgen zij in 1728 een toelage uit de kas, KLINKER van 30 en MARS van 21 st. per week. Behalve dit ontvangen zij de studieboeken van de gemeente, op deze voorwaarde, dat, mochten zij later naar elders vertrekken als leeraar, terugbetaling moet geschieden. KLINKER doet dit in 1739; MARS is altijd in de Rijp gebleven. R.b., blz. 36, geeft twee lijsten van boeken die voor ieder der leerlingen zijn aangeschaft; KLINKER ontving 19 stuks, waarvoor hij later *f* 50 vergoedt en

Mars 17 stuks. In 1731 worden beide leerlingen geëxamineerd en tot verkondigers van Gods woord aangesteld. Examen en bevestiging geschiedden door Kee, die nu wellicht zijn emeritaat zal hebben gekregen. De aanstelling geschiedt op een traktement van *f* 100 voor ieder. Lang heeft de gemeente zich in deze beide nieuwe verkondigers van Gods woord niet kunnen verheugen. Want een hunner, Klinker, brengt zich zeer in opspraak door op 29 Mrt te trouwen en reeds op 1 April „eene overwints van eene jonge dochter" te krijgen. Dit geval kan men niet onopgemerkt laten voorbijgaan. De zondaar wordt onder censuur gezet; tot 1 Jan. mag hij niet preeken. Men zat er blijkbaar wel wat mee verlegen, hoe 't zou moeten, als de tijd van censuur om was. Edoch, er komt van Sijp bij Petten uitkomst dagen; de kerkeraad aldaar vraagt aan den onzen „of het soude kunnen gedragen worden, dat Theunis Klinker bij haar in de Sijp de twee laatste maanden van dat loopende jaar den openstaande predikbeurten zoude mogen waarnemen?" Vermoedelijk zal dit wel eene doorgestoken kaart zijn; Bruyn, die vroeger in de Sijp gestaan had, zal van zijne oude connecties gebruik gemaakt hebben, stel ik mij voor, om deze penibele zaak tot een goed einde te brengen door Klinker kans te geven voor een beroep aldaar. 't Antwoord luidt ten minste: „op welcke dat de vrinden tot Rijp haar verklaren, dat dit bij haar tollerabel of draagbaar gehouden wordt. Ja, soodanig dat dit niet qualijk in de vrinden zal genomen worden dewijl sij beslooten hebbe dit onder een vriendelijke oogluykinge te laten doorgaan". Bruyn's invloed, benevens het feit, dat de gemeente van oude Sijp zwaar gesubsidieerd werd door de Rijper societeit, zullen wel 't hunne gedaan hebben om straks een beroep van Klinker te helpen tot

stand brengen. De broeders hier geven K. hun zegen benevens *f* 50 mee als extra bijdrage voor zijn tractement, denkelijk niet weinig blij, dat de geschiedenis zich zoo tot aller nut en genoegen geschikt heeft. Dat KLINKER's mispas overigens geen kwaad bloed gezet heeft, blijkt wel hieruit, dat hij in 't vervolg minstens twee maal per jaar hier nog eene beurt komt vervullen.

KLINKER's vertrek bracht voor GERRIT MARS verdubbeling van arbeid mee, maar ook verdubbeling van traktement. Hij heeft voor 't eerst in eene „pastorie" gewoond, die stond op de Tuinbuurt; het huis was door de gemeente geërfd onder bepaling, dat het leeraarswoning zijn moest. Maar al langer zoo meer bleek het daarvoor ongeschikt, zoodat men 't verkocht heeft. Hoe het verder gaat met MARS' „gasy", zooals 't in zeemansterm heet, weten wij niet, daar K.b. 1750—64 ontbreken. MARS heeft tusschen '37 en '62 dertien maal gedoopt. In 1764 is hij overleden. Het moet wel eene moeilijke positie zijn, waarin zulk een leerling staat naast zijn leermeester als hij collega is geworden. Tot in de 20ste eeuw toe hoort men wel eens van eene minder goede verstandhouding tusschen twee of meer collega's in eene gemeente; hoe moeilijk moet wel een vriendschappelijk samenwerken van MARS en BRUYN zijn geweest! BRUYN was een hoogstaand man waarschijnlijk, maar die de fouten van zijne deugden wel niet gemist zal hebben. Hij wilde graag de eerste wezen. Daaraan schrijf ik het dan ook toe, dat na den dood van MARS, BRUYN geen collega naast zich kreeg. Voortdurend zijn er buitenleeraars gekomen in dezen tijd. Toen BRUYN in 1769 emeritaat kreeg en hij dus nog 5 jaren alleen leeraar was geweest, zal dit wel gebeurd zijn onder vrij sterken druk van den Kerkeraad. Hij had toen 32 malen den doop

bediend gedurende de 47 jaren waarin hij het ambt bekleedde. R.b. a° 1769 verhaalt dit aldus: „Op den 16 Nov. sijn ondergeteekende leeraar P. M. B. en Diaconen der Dg. gem. tot Rijp met elkander in 't vriendelijke overeengekomen dat voornoemde P. M. B. van sijn Predikdienst met alles 't geen aan 't kerkelijke anxis of samenloopt geheel ontslagen zal zijn, mits houdende van zijn tractement of gasie van vijfhondert gulden de somma van twee houdert en vijftigh gulden 's jaars tot zoo lang dezelve leeven zal,

't welk wij hem gezamenlijk met genoegen hebben geconsenteert mits dat hij zoo lang den dienst zal waarnemen en zijn tractement behouden als wij een ander leeraar in zijne plaats hebbe".

Bruyn heeft nog eenigen tijd van zijn emeritaat mogen genieten. Het leeraarsambt in onze gemeente is in de bijna een halve eeuw, waarin hij de gemeente diende, geheel van karakter veranderd. Men denkt er niet meer aan om een' liefdepreeker te beroepen, als hij aftreedt. De noodzakelijke ontwikkeling heeft zich onder zijn' diensttijd voltrokken. In zijne dagen is de gemeente zeer sterk in verval geraakt, maar dit ligt niet aan zijn persoon of werk, maar aan oorzaken die wij in 't vorige hoofdstuk hebben aangegeven.

Bruyn's opvolger wordt Anthony de Vries, leeraar te den Hoorn op Texel. 16 April 1770 wordt hij beroepen op de volgende voorwaarden, 1° dat hij den geheelen predikdienst zal waarnemen, zal oefenen die tot de gemeente zich willen begeven, de jeugd onderwijzen, al 't geen verder onder de pligten van een getrouw harder (voor 't eerst dit woord) begrepen ligt, 2° prediken zal op ordinaire Zondagen en nieuwjaar, 3° prediken zal op de tweede feestdagen, 4° drie reyzen 't avondmaal zal

bedienen, en dan tweemaal preeken, 5° op branddag tweemaal prediken, 6° twaalf winteravondbeurten op Woensdag zal vervullen. Hij zal daarvoor genieten 1° zes vrije beurten in den zomer, mits hij zorge, dat de dienst niet stil sta, 2° 550 gld traktement benevens vrije woning.

„Dº" DE VRIES, gelijk hij in 't R.b. genoemd wordt in tegenstelling met BRUYN die altijd heet PIETER MAARTENS B., heeft bezwaar tegen tweemaal preeken op verschillende Zondagen, tegen de vrije beurten, die hij toch moet laten vervullen en tegen de Woensdagavondpreeken. Hij wenscht daarvan ontslagen te worden of zal bedanken. Men willigt zijn verzoek in, behalve voor 2 Woensdagavondbeurten die moeten worden gehouden. Nu komt hij; helaas voor korten tijd, want 't volgend jaar vertrekt hij naar Zaandam, nadat men eene vergeefsche poging heeft aangewend om hem door middel van traktementsverhooging voor de gemeente te behouden.

22 Dec. 1771 doet intree Ds. JOANNES GERBENS VAN GROUW gekomen van Dokkum. In 1779 (zie blz. 22) komt hij met zeer veel andere Rijpers te sterven. Als zijn opvolger brengt 1780:

Ds. PIETER HARTMAN uit Barsingerhorn. Het is eenigszins zonderling in zijn' tijd nog eene resolutie te vinden, waarbij de diakenen van de Rijp, Graftdijk en Noordeind gezamenlijk een leeraar beroepen, die in Noordeind staan en hulpprediker in de Rijp en Graftdijk wezen zal. De gekozene is Ds. SYBRAND MAARTENS van Hallum. Hij bedankt, omdat hij het eene onmogelijkheid vindt, het werk in eigen gemeente naar behooren te verrichten, als hij op twee andere plaatsen ook telkens geroepen kan worden. Graftdijk trekt zich nu terug, zoodat alleen het hulppredikerschap van de Rijp overblijft; 't welk deze werkzaamheden meebrengt, dat Ds. MAARTENS de vrijbeurten

van Ds. HARTMAN zal moeten vervullen en bij diens ziekte of in vacature eventueel zal moeten katechiseeren. Nu neemt hij aan, maar 't volgende jaar in 1784 vertrekt hij al naar „Vrederikstadt". Voor zijn' opvolger in Noordeind wordt het contract niet hernieuwd, wèl wordt in '87 aan Noordeind *f* 75 toegekend tot verhooging van het leeraarstractement, maar omtrent eenigen tegendienst vind ik bij deze subsidie niets bepaald. In '98 wordt de subsidie ingetrokken.

Tijdens het leeraarschap van Ds. HARTMAN is het orgel geplaatst. Het instrument is gesticht als „een gedenkstuk van de algemeene vrede" zooals 't heet in eene door den kerkeraad bij de broederschap uitgelokte beslissing; het heeft heel wat beroering in de gemeente gewekt. Het archief bevat nog een paar brieven van iemand, die blijkbaar vijandig gestemd is tegen de diakenen en hun verwijt, dat zij, die doorgedreven hebben dat de godsdienstoefeningen ontsticht worden door het gebrom van dat instrument, nu zelf onder het gezang het lachen niet laten kunnen vanwege de verwarring die door het spel in het gezang der gemeente wordt aangericht. Ook had men 't niet getroffen met den organist. Een jaar na zijn aanstelling moet hij reeds weer worden ontslagen, waarschijnlijk ook al niet om redenen, die er toe hebben bijgedragen om het weinig populaire instrument geliefd te maken. Ds. HARTMAN was intusschen langzamerhand geheel blind geworden en kon zijn werk niet meer naar behooren verrichten. De kerkeraad wil, dat hij bedanken zal, doch helaas „ZEd verklaart daaromtrent geene ruimte te hebben, uithoofde van zijn tijdelijk bestaan". Daar het zoo niet langer kan, besluit men eindelijk, alweer niet dan na heel wat geharrewar, hem *f* 400 pensioen aan te bieden, als hij afstand doet van het ambt. Alzoo ge-

schiedt. Een der toenmalige diakenen, JAN BOON, die eerst in 1847 overlijdt, is blijkbaar zoo sterk gekomen onder den indruk van den innig deerniswaardigen toestand van een leeraar, die voelt te moeten aftreden maar wien de honger dwingt zich aan zijn ambt te houden, dat hij in zijn testament, waarbij hij zijne bezittingen voor een groot deel aan de gemeente vermaakt, stipuleert, dat den leeraar onzer gemeente, die emeritus mocht worden, jaarlijks *f* 400 uit de rente van het door hem nagelaten kapitaal zal moeten worden uitgekeerd.

Wij zijn nu in de 19de eeuw gekomen met onze mededeelingen over de leeraren. Belangrijke veranderingen komen na dien niet meer voor. Tusschen toen en nu liggen ruim honderd jaar; eenige wijzigingen zijn niet uitgebleven, maar het karakter van het leeraarsambt is thans vrijwel gelijk gebleven aan wat het was, toen in 1805 Ds. P. HOLLENBERG hier leeraar werd, uit Nijmegen gekomen. Wij besluiten dus thans dit hoofdstuk met een overzicht der opeenvolgende leeraren van den vroegsten tijd tot heden. En dan is dit wel de meest op den voorgrond springende gedachte waarmee wij van de leeraren der 17de en 18de eeuw afscheid nemen: dat onze tijd aan den leeraar andere, ten deele hoogere eischen stelt dan het verleden. Terecht eischt men nu, dat de Doopsgezinde predikant in wetenschappelijk peil niet staat beneden zijne collega's in andere kerkgenootschappen. En moge nu nog niet steeds in de gemeente waardeering vinden dat een predikant niet duldt dat zijn studie lijdt onder de vele drukten die de practijk bij voortduring steeds meer aan het ambt stelt, in de toekomst zal wel steeds duidelijker worden, dat wetenschappelijke opleiding en voortgezette studie onmisbaar zijn voor eene richtige vervulling van zijn taak. Wie dit inziet, zal begrijpen

dat onze oude vermaners sterk moeten hebben geleden onder het gebrekkige van hunne opleiding. Maar dan beseffen wij ook hoe warm een liefde er moet gegloeid hebben in de harten dezer vroede mannen; „voor niets" dienden zij de gemeenten, alleen ter eere van Hem, wien immers alle eer toekomt! Hoe moeten zij, gebukt gaande onder hunne wereldsche zaken en zorgen, op den kansel vaak geleden hebben omdat zij voelden gebrek aan tijd tot voorbereiding te hebben gehad. Immers hoe meer wij een arbeid liefhebben, te sterker voelen wij onze tekortkomingen er in. Zij ons laatste woord over hen een woord van hulde voor 't geen zij gewild hebben!

Door de geschiedenis zoowel als door het redelijk inzicht is het instituut der liefdepredikers veroordeeld, onverbiddelijk; aan hunne personen kunnen wij nochthans onzen eerbied niet onthouden.

LEERAREN DER DOOPSGEZ. GEMEENTE IN DE RIJP.

Namen	gekomen	van	overl. of vertr.	naar	dienstjaren
Jacob Jansz Scheedemaker	1557	Emden			
Simon en Cornelis Machiels					
Pieter Pietersz. de Oude . .	1600	?	1625	Zaandam	25
Jan Willemsz.	1610	Keulen	†1660		40
Claes Jacobs	1625	de Rijp	†1664		39
Arent Pietersz Troon	1660	Noordeind	†1694		34
Jacob Claesz	1664	de Rijp	†1703		39
Engel Arentsz v. Dooregeest	1666	Dooregeest	†1706		40
Cornelis Cornelisz de Jonge	1694	Noordeind	†1717		23
Claes Toorn(burg).	1706?	?	1720	emeritus	14
Jan Claas Kee	1713	?	1731	emeritus	18
Pieter Maartens Bruyn. . .	1722	Zijpe	1769	emeritus	47
Gerrit Mars.	1731	de Rijp	†1764		33
Anthony de Vries	1770	den Hoorn (Texel)	1771	Zaandam	1
Joannes van Grouw.	1771	Dokkum	†1779		8
Pieter Hartman	1780	Barsingerhorn	1805	emeritus	25

Vervolgens waren leeraren: P. Hollenberg 1805—15, J. Persijn 1816—55, J. de Verwer 1855—71, S. Kutsch Loyenga 1872—73, W. J. van Douwen 1874—87, W. I. Leendertz 1888—90, J. S. Pekema 1891—94, P. Sybolts 1894—1901, J. P. Smidts 1902—07, G. Fopma 1908—13, J. Scherpenhuysen 1914 tot heden.

(Wordt vervolgd).

G. Fopma.

DE TEN KATE-STICHTING TE IJLST.

De stichters dezer nuttige en echt liberale instelling waren twee ouderwetsche, stoere standfriezen: de gebroeders Rijkle en Keimpe Lammerts ten Kate, geboren te IJlst respectievelijk in 1770 en 1775, overleden aldaar 18 November 1855 en 8 October 1856, op 85- en 81-jarigen leeftijd. Beiden bleven ongehuwd. Hun eigenlijke geslachtsnaam was ten Cate, en niet ten Kate, hoewel beiden met een K. teekenden [1]). 30 December 1812 verklaarde hun oudste broer Jan, schoenmaker te IJlst, als gevolmachtigde der familie voor den Maire, dat hij Jan Lammerts ten Cate wenschte te heeten, en dat niet alleen zijn kinderen maar ook zijn drie broeders Rijkle, Teunis en Keimpe dien naam begeerden te behouden. In de acte daarvan gemaakt lezen we:

„Rijkle, oud 41 jaar, ongehuwd en koopman te IJlst.

Teunis, oud 38 jaar, gehuwd en schipper te Workum woonachtig.

Keimpe, oud 36 jaar, ongehuwd en schoenmakersknecht te IJlst".

---

1) Volgens de bekende genealogische onderzoekingen van Ds. G. ten Cate waren de ten Cate's meestal doopsgezind en afkomstig uit Overijssel; de ten Kate's hervormd, en werden meer in Holland gevonden; de eersten zijn dus van saksischen, de laatsten van frankischen oorsprong.

Vanwaar nu deze naamswijziging? Bekend is, dat nog lang na de instelling van den Burgerlijken Stand door NAPOLEON, velen zich allerminst hielden aan den officiëel aangenomen geslachtsnaam. Dat RIJKLE en KEIMPE bij hun handteekening de C verwisselden met de K lag niet alleen hieraan, dat zij zich om de geschiedenis hunner afstamming niet bekommerden, doch tevens aan hun gebrekkige taalkennis. Zij beweerden, dat zij „TEN KATE" heetten, en niet „TEN ÇATE". Het is intusschen mogelijk, dat zij zonder NAPOLEON's instelling niet aan naamswijziging zouden hebben gedacht. Uit eerbied voor dit broederenpaar en hun mooie stichting, wil ik deze „de TEN KATE-Stichting" blijven noemen, zooals zij trouwens in allerlei officiëele stukken genaamd wordt. Ik schreef: twee ouderwetsche standfriezen. Mijn twee oudste gemeenteleden gewagen nu en dan nog van hen en kwamen vaak met hen in aanraking. Zij zien hen nog naar de Vermaning gaan met korte broek en buis van serge [1]), versierd met twee gouden „hemdknoopen"; met serge muts; altijd op muilen, zelfs naar de Vermaning; zelden de schoenen met zilveren gespen aan de voeten. Hun huishouding, gedreven door een oude huishoudster, was even ouderwetsch. Natuurlijk sliepen zij op hooge bedsteden, doch onder dekbedden; dekens kenden zij niet. Op tafel stonden altijd op een oud blad groote schoteltjes en kleine kopjes; de meeste gescheurd en alle ongelijk van stof, vorm en kleur. De dingen „tonein brûke" was hun leus" [2]). Ja, RIJKLE en KEIMPE waren „kloek". Toch niet gierig, hoewel velen hen bespotten om hun

1) Lichte, gekeperde wollen stof.

2) Ten eind gebruiken. Volgens den in 1857 opgemaakten inventaris bracht het geheele meublement slechts ƒ 218.57 op.

zuinigheid en ouderwetschheid. Ouderwetsch was ook hun woning, gelegen ter linker zijde van de Doopsgezinde pastorie. Een huis met een luifel met onder- en bovendeur; met een fraaien booggevel, waarop aan beide zijden een wit gebeeldhouwde zeemeermin rustte. Van binnen rijk aan onverwachte hoeken en geheimzinnige gaten; de zoldering rustend op reusachtig dikke en ongelijke eiken balken; eigenlijk niet anders dan vierkant geschaafde boomen. Regel was, dat ieder die hier geboren werd er bleef wonen, totdat hij huwde of er uit gedragen werd. Maar wie huwde of stierf, RIJKLE en KEIMPE, in dit huis geboren, woonden er levenslang en werden er eindelijk uitgedragen op meer dan 80-jarigen leeitijd. Roerende trouw dier oude menschen, die bij het huis behoorden als de meubelen met hun lange historie. Even veelzijdig als de bouworde van hun woning was het bedrijf der broeders: zij waren schoenmakers en hadden een leerlooierij; zij verkochten thee, klompen en tabak, granen en veevoeder; zij voeren naar Amsterdam ter markt met eieren, hielden een boerderijtje van 5 of 6 koeien en hadden een schip, waarin zij in schansloopers aan het roer stonden. Het kon wel niet anders, of zij moesten in hun lang en zuinig leven tot welstand komen en hadden veel meer kunnen verdienen en ... nalaten: „Zij wilden wel *f* 100.— uitgeven om *f* 5.— te verdienen, doch geen *f* 1000 om *f* 500.— te winnen", vertelde mijn oudste gemeentelid. Dat was geen doopsgezinde bescheidenheid; zij waren te eenvoudig en te degelijk om iets te wagen. Zoo sleten RIJKLE en KEIMPE hun leven en zagen hun bezit langzaam maar zeker toenemen, wanneer het eene familielid na het ander de oude woning werd uitgedragen. Twee eerlijke mennisten, degelijke, ernstige mannen, doch alleen door gelijkgezinden en wie

hen goed kenden, bemind en geacht. In die tijden had bijna ieder een typeerende bijnaam. RIJKLE en KEIMPE noemde men en noemt men nog vaak „de simmeljoden", omdat zij ook in zemelen handelden; misschien naar hun temend spreken, wellicht uit kleinsteedsche jaloerschheid smalend op hun handel in alles en nog wat. Altijd zag men hen samen; samen gingen zij naar de kerk, naar de markt te Sneek of op bezoek. KEIMPE begon dan het gesprek; RIJKLE viel met even zware, temende stem in en beiden zetten het verhaal beurtelings voort. Jongelieden moesten vaak om hen lachen, want deze standfriezen waren soms „erg onbesnoeid in den mond". Oorspronkelijk Oude Vlamingen [1]), waren zij trouwe kerkgangers en zaten „uit bescheidenheid" altijd op de „kraak". Beiden bleven ongedoopt, doch tegen het eind van hun leven lieten zij zich met 5 of 6 anderen van gelijken leeftijd, op aandringen van Ds. JAN KUIPER [2]), op belijdenis van hun geloof nog doopen. Dit geschiedde 3 April 1838. RIJKLE was toen 68, KEIMPE 63 jaar. Wel mocht men hier spreken van „den doop op bejaarden leeftijd". In hun laatste levensjaren deden de broeders de zaken aan kant. In KEIMPE's testament, gemaakt ruim een half jaar voor zijn dood, lezen we: „voorheen schoenmaker, thans visscher en overigens zonder bepaald bedrijf".

Laat mij deze enkele levensbijzonderheden mogen besluiten met een enkele mededeeling omtrent de begrafenis van KEIMPE. Er werden honderd menschen genoodigd, waaruit blijkt dat de begrafenissen op het platteland van Friesland vroeger niet minder talrijk werden bezocht dan thans; en dat er voor zooveel begrafenisgangers nog al wat zijn moest, getuigt onderstaande rekening:

1) Oude Vlamingen en Waterlanders te IJlst vereenigden zich 18 Mei 1818.
2) Leeraar te IJlst van 2 Sept. 1827—19 Juni 1870, toen hij emeritus werd.

„Geleverd voor hondert man theegoed .	f 1.—
31 krintebollen	„ 15.90
22 witte weggen en vransche brooden .	„ 2.64
50 tweebakken	„ 0.40
3 fine en een half brood.	„ 0.99
Zamen	f 19.93" [1]).

De thee en de onmisbare rooktabak was nog uit KEIMPE's vroeger magazijn (een winkel hadden zij nooit gehad!) voorradig. En nu de Stichting.

Hoewel zij beschreven staat in KEIMPE's testament als den langst levende, lag de oprichting ervan ook in de bedoeling van RIJKLE, die al zijn bezittingen aan KEIMPE naliet. Daarom is het eigenlijk onjuist te spreken van „de KEIMPE LAMMERTS TEN KATE-Stichting".

De broeders hadden zeer weinig op met hun familie en wezen slechts een deel der erfenis toe aan de vijf kinderen van hun oudsten broer JAN, terwijl de negen overige familieleden slechts legaten ontvingen. Tot executeurs-testamentair werden benoemd „de tijdelijke leeraar der Doopsgezinde Gemeente van IJlst en YME ALES SCHILSTRA, landbouwer te Finkenga, die daarvoor ieder f 100 ontvingen. Het opmaken van den inventaris lieten zij over aan CAROLUS JOHANNES JORRITSMA, notaris te Sneek, die ook het testament had gemaakt. De broeders hadden stellig de moeilijkheid voorzien, want een briefje in hun onbeholpen handschrift luidde:

„Wij ondergeteekende, RIJKEL en KEIJMPE L. TEN KATE versoeken als de Bewijntvoerders het nijet goed toever-

---

1) Ik vond nog 2 andere rekeningen: „Wegens scheren bij overlijden van de perzoon f 1.40", en „Voor rondzeggen f 2.10 en voor grafmaken f 1.10, samen f 3.20" — Bovenstaande rekening was verkeerd opgeteld!

trouwen om de eventaris te maaken, dan verkijesen wij dat zij de notaaris JORRITSMA bij haar neme. Gedaan te IJlst den 5 Augustus 1855".

Ook overigens viel den Bewindvoerders hun taak niet gemakkelijk, want menig familielid teekende — hoewel tevergeefs! — protest aan tegen het testament. Een hunner, een groote luiaard en een doorn in het oog der nijvere broeders, placht te zeggen: „Ik hab twa omkes en as dij stjaerre, dan ken ik op toffeltjes rinne!" Toen de broeders dit vernamen, zeiden ze: „Dat scil him raar ôffalle!" Toch vergaten zij hun familieleden niet geheel. Reeds wees ik op de 9 legaten en zooals wij zien zullen beveelt het testament „de verarmde leden mijner familie het eerst en het rijkelijkst te bedeelen".

Er was nog al wat te verdeelen. Het zuiver saldo der erfenis bedroeg *f* 21988.20, behalve de twee stukken land, waaruit de eigenlijke stichting bestaat. Van dat land hadden de broeders zelfs onder vrienden heel geheimzinnig gezegd: „ûs lân scil ijn der iivigheit net ferkoft wirde!"

Een stuk land, gelegen onder IJlst werd door hen in 1830 gekocht voor *f* 1654.50 en was groot 2 bunders, 20 roeden, 46 el en 18 palmen. Het tweede stuk ligt onder het dorpje Oosthem, werd in 1836 gekocht voor *f* 1038.62[5] en is groot 1 bunder, 28 roeden, 60 el en 27 palmen [1]). Wat nu deze stichting betreft, luidt KEIMPE's testament van 8 Januari als volgt:

„Ik wil, dat de twee bunders, twintig roeden, zes en veertig el greidland naar de grootte ter naam en faam

1) Bij de boedelbeschrijving in 1857 werd het land onder IJlst geschat op *f* 3439.78, dat onder Oosthem op *f* 1934.20. Het was dus in 25 jaar aanzienlijk in waarde gestegen. — In Friesland spreekt men niet van Hectaren enz., maar nog altijd van „pondemaat" = $36\frac{2}{3}$ roede of aren. Bij verkoop wordt land nog steeds „per pondemaat beschreven".

genaamd „de Zesse", gelegen bij de Geeuw onder IJlst, bekend ten Kadaster ter Gemeente IJlst Sectie B nummer 87, weiland, tegen een bunder, een en negentig roeden, vijftig ellen, alsmede de een bunder, acht en twintig roeden, een en veertig el greidland, naar oude bekendheid „de Vierdehalf" geheeten, liggende onder het behoor van den dorpe Oosthem aan den Hemdijk, voorkomende ten kadaster van de gemeente Heeg, tegen een bunder, vier en vijftig roede, vijftig el, publiek zullen worden verhuurd, dadelijk nadat de bij mijn dood daarop nog klevende huurregten zijn verstreken en dat zoodanige verhuring ten allen tijde zal plaats hebben door bemoeijing van mijne bewindvoerders.

Ik wil verder ten dezen aanzien dat dit land zal onverkocht blijven ten eeuwigen dage en dat van deszelfs huur zal worden uitgekeerd jaarlijks tien gulden aan iederen bewindvoerder, waarna het overblijvende zal moeten worden besteed tot aankoop van eetwaren, ten einde daarvan in de maanden December en Januari te bedeelen de verarmde leden mijner familie in de eerste plaats en het rijkelijkst [1]); wijders in de tweede plaats *behoeftigen, welke bejaard zijn* [2]) *en niet worden bedeeld door administratiën, zonder onderscheid van godsdienstige gezindheid*".

De bewindvoerders „hebben volkomen macht en regt ook ten opzichte van de wijze en manier van bedeeling zonder eenige naspraak". Ten slotte bepaalt het testament, dat de uitdeeling van eetwaren moet geschieden „in het voorhuis der thans door mij bewoonde huizinge"

1) Tegenwoordig zijn er nog 4 van deze verarmde familieleden in leven.

2) Onder „bejaard" werden door latere bewindvoerders verstaan: mannen en vrouwen boven 40 jaar, daar hun bestaansstrijd in die jaren meestal zwaarder is dan later, wanneer de kinderen groot zijn.

en eindelijk, dat de tijdelijke leeraar der Doopsgezinde Gemeente van IJlst, in zijn hoedanigheid bewindvoerder, in geval van bijbenoeming bij voorkeur naast zich kiest „een van de diakenen der Doopsgezinde gemeente gemeld".

Er resten mij nog slechs enkele mededeelingen.

In dezen tijd, nu de landshuren hoog zijn, wordt ieder jaar voor ± *f* 520.— aan eetwaren uitgedeeld, tegen *f* 296.— in 1858. Er zijn ± 70 „behoeftigen", die in den regel ieder 4 ℔ spek, 1 korf (½ H.L.) aardappelen en 1 brood ontvangen. Nu de leeftijdgrens aanzienlijk is verlaagd, is natuurlijk het aantal behoeftigen zeer gestegen [1]).

Bewindvoerders zijn op het oogenblik ondergeteekende en Otte Annes Schilstra.

Terecht noemde ik deze Stichting een echt liberale instelling, want zij getuigt van den milden, onbekrompen geest van twee oude Mennisten, die in de plaats hunner inwoning van 1500 zielen, als vrucht van een lang, werkzaam en zuinig leven een onvergankelijk monument zich hebben opgericht. Hunne personen zijn niet meer bekend, doch naar hun milde gaven wordt iederen winter door menig weduwe of arbeidersgezin verlangend uitgezien. Hun namen mogen een bescheiden plaatsje vinden in het Jaarboek onzer Broederschap.

IJlst, 1917. H. J. Busé.

1) In 1858 werd *f* 80 aan eetwaren aan behoeftigen uitgegeven, waarbij in aanmerking dient genomen, dat volgens testament aan de huishoudster Grietje Hilverda jaarlijks van de landshuur *f* 100 moest worden uitgekeerd. Dit geschiedde tot 1878, toen Grietje overleed.

KLEINE BIJDRAGEN

OVER DE DOOPERSCHE BEWEGING IN NEDERLAND TOT HET OPTREDEN VAN MENNO SIMONS.

I. Inleiding.

Onder bovenstaand opschrift hoop ik een aantal korte opstellen te geven over de Doopersche beweging, anders gezegd over de anabaptisten tot 1540. Het optreden van MENNO SIMONS als *leidsman* begint niet op 't oogenblik van zijn uittocht uit het pausdom — 30 Januari 1536 —, evenmin van zijn wijding tot bisschop binnen Groningen — Januari 1537 —, maar nadat hij zijn Fundament had uitgegeven, waarvan de druk in 1539 begonnen en in 1540 voltooid is. In dit laatste jaar wordt OBBE PHILIPSZ, die de leider der vreedzame Dooperschen of Obbiten was, afvallig. Dàn grijpt MENNO, in vereeniging met OBBE's broeder DIRK de teugels en stuurt hij. Wel heeft MENNO in de voorafgaande jaren medegearbeid, maar als een aan OBBE ondergeschikt leider. Reeds vóór zijn wijding tot bisschop had hij te Oldersum PETER JANSZ van Blankenham gedoopt. Vervolgens was hij met GEERTRUYDT in het huwelijk getreden en terwijl hij in stilte studeerde en schreef, waren achtereenvolgens aan 't Fundament zes boekjes in druk voorafgegaan, die op zijn eersteling, het geschrift tegen JAN VAN LEIDEN, in zijn priesterlijken tijd opgesteld, waren gevolgd. Het waren: Van de geestelijke

Verrijsenis, De nieuwe Creature, Verklaringe des christelijken doopsels, De meditatie op den 25en Psalm, een verloren gegaan doop-boekje en De oorsake, dat ick M. S. niet ophoud te leeren en te schrijven.

Ook had MENNO drie jaren lang rondgezworven in 't Noorden om te preeken en te doopen. Maar dit alles had hij verricht als dooper in een beweging, die in de eerste plaats zich kenmerkte als een chiliastische, d. w. z. als een waarvan de aanhangers de wederkomst van Christus aanstaande achtten en dáárom zich lieten herdoopen, die uitzagen naar een geheele ommekeer in het maatschappelijk leven, welke tegelijk met Christus' komst bewerkstelligd worden zou. Misschien is wel de beste onderscheidende naam voor deze nieuwgezinden de naam door 't Hof van Holland gebruikt ter aanwijzing van JAN VAN LEIDEN's ketterij: van de Melchioritische sekte. Immers tot die doopersche beweging behooren minstens drie stroomingen, die allen gemeen hebben als hoofdpunt MELCHIOR HOFFMAN's leer aangaande de nabijheid van 't nieuwe Jeruzalem, die alle drie gelooven, dat HOFFMANN de wederopgestane ELIA is en JAN MATTHYSZ van Haarlem de wederopgestane HENOCH: de vreedzame Obbiten, de mystieke Davidjoristen, de revolutionnaire Batenburgers. De beide laatste partijen, die zich kenmerken door veelwijverij, zijn gesproten uit de Munsterschen. De Davidjoristen zijn voor 't uiterlijk roomsch, de Batenburgers zijn zwervers; zij worden ook zwaardgeesten of volgelingen van APPELMAN geheeten. Spoedig zijn dezen, die zeer weinig in aantal waren, vrijwel uitgeroeid. Het verschil tusschen de eerste en de tweede partij wordt langzamerhand duidelijker aan de leiders, zoodat MENNO in 1541 voor DAVID JORISZ in zijn Een liefelijke Vermaning waarschuwt, en dus geheel met hem breekt.

Ondertusschen heeft MENNO zijn nieuwe leerstelsel opgebouwd en in de tot 1540 verschenen geschriften ontvouwd. Bij hem is de doop in de gemeente zonder vlek of rimpel het middelpunt en de wederkomst van Christus, hoewel nog steeds geloofd, wordt een bijzaak, die op den achtergrond wordt geplaatst. Tot nog toe waren van MENNO's hand verschenen één polemisch geschrift, eenige dogmatische werkjes en één zelfverdediging (de Meditatie). Nadat MENNO door OBBE's afval de leidsman geworden is, geeft hij een stichtelijk boekje (Van 't rechte Christengeloof) uit, benevens zijn eerste opstel over den ban, d. w. z. verricht hij een organisatorische daad voor de stichting en zuivering der gemeente(n).

Zoo is MENNO vóór 1540 in de eerste plaats Melchioriet, in de tweede plaats Obbiet. Na 1540 worden de vreedzame dooperschen Mennist. Derhalve ik behandel in de volgende opstellen: de anabaptistische beweging tot 1540. Natuurlijk zal het noodig zijn een enkele maal een voorval na 1540 te vermelden, als dat in verband met het vroeger gebeurde staat. Eerst nadat deze korte bijdragen verschillende speciale punten hebben afgehandeld, zal het mogelijk zijn de aanvangshistorie der Nederlandsche Doopsgezinden in een breed overzichtelijk verhaal te schrijven.

II. Is er een doopersche beweging in Noord-Nederland vóór het optreden van MELCHIOR HOFFMAN?

De HOOP SCHEFFER heeft in zijn Kerkhervorming in Nederland tot 1531 gepoogd de reformatie van ons land zoo vroeg mogelijk te stellen. Na wat door mij dienaangaande betoogd is, in mijn Mennobiografie, acht ik het overbodig nogmaals aan te wijzen, dat SCHEFFER ongelijk

had, toen hij GELLIUS FABER in 1515 en MENNO SIMONS in 1516, beiden in Friesland, kettersche denkbeelden toeschreef. FABER is eerst nà 1518 tot priester gewijd, MENNO in 1524. Dus valt hun beider nieuwgezindheid na LUTHERS openlijk optreden. Zoo heeft SCHEFFER ook gepoogd bewijzen bij te brengen, dat het anabaptisme zijn aanhangers reeds zeer vroeg in ons land heeft geteld. Natuurlijk beteekent niets, dat WILLEM OTTENS in 1525 te Utrecht tegen den eed bezwaar had. Immers niet alleen heeft de eedskwestie bij de Anabaptisten in ons land gedurende 't eerste tijdperk in 't geheel geen rol gespeeld, maar bovendien gaat 't om de vraag: was men vóór den doop op belijdenis en tegen den kinderdoop? Welnu deze WILLEM OTTENS was Lutheraan. Had SCHEFFER geweten, dat de Leuvensche hoogleeraar EUSTACHIUS VAN ZICHEM in 1523 schrijft [1]) over personen, die op grond van hun doop — schijnbaar in België — een afwijkend gevoelen in openbare samenkomsten verkondigen, dan zou hij zeker van dit gegeven hebben gebruik gemaakt. Edoch hoogstens zou er uit kunnen volgen, dat in België enkele geestelijken door schriftonderzoek tot een andere doopbeschouwing waren gekomen. Zoowel PIJPER en KNAPPERT als ik zelf hebben vroeger gedacht, dat EUSTACHIUS het oog heeft op wat in diens buurt plaats had. Zorgvuldige overweging heeft mij thans tot de overtuiging gebracht, dat door hem niet iets in ons land, maar iets in LUTHER's nabijheid bestreden wordt. Het woordje hic in „nonnulli hic predicare ceperunt", wordt nl. door dezen zestiende-eeuwschen latinist niet gebruikt in de gewone beteekenis van „hier" doch van „nu". Er moet dus vertaald: „zijn sommigen nu begonnen". Derhalve hier wordt gedoeld

1) B. R. N. III 298 en 309.

op de anabaptistische beweging door de Zwickauers en Thomas Münzer in Duitschland, en in December 1521 te Wittenberg verwekt.

Een ander vermeend anabaptisme vermeldt Scheffer in den Maastrichtschen burger Albert van Munster, die in zijn afkeer van kerkleer en clerus, van Maria-vergoding en reliquieën-dienst, een streng zedelijk voorstander van doopersche opvatting geweest zou zijn, en die in Augustus 1524 te Aken was geofferd [1]). Helaas komt Habets dezen droom verstoren. Hij betoogt, dat de zeven stellingen door Albert verkondigd niets anabaptistisch bevatten, dat hij een volgeling van Luther was en bovendien twee moorden op zijn geweten had [2]).

Evenzoo is 't gesteld met de martelaars Weynken Claesdochter van Monnikendam 20 Nov. 1527 te 's Gravenhage verbrand. Haar belijdinge ontbreekt in de oudste uitgaven van Het Offer des Heeren. De editie van 1570 plaatst haar na de offerande van Maeyken Boosers in 1564. Ook in haar meende Scheffer een anabaptiste te zien, wat Cramer reeds heeft tegengesproken. Mijn leermeester heeft „de zoogenaamde sporen van Doopsgezinden vóór 1530 hier te landen" niet kunnen ontdekken [3]). Zij antwoordt in ruwe termen op de vragen vóór den stadhouder den graaf van Hoogstraten aan haar gesteld. In haar geloofsuiting is allicht een pantheïstisch trekje te vinden, gelijk dat niet bij de Mennisten, wel bij de z.g.n. Loïsten, Hendrik Nicolaïesten en Davidjoristen wordt gevonden. Maar verder blijkt zij slechts een groot ongeloof in de mis en in 't laatste oliesel te hebben. Ons Amsterdamsch archief opent zijn bescheiden dus ten onrechte

1) Rahlenbeck, Liège, p. 35, Scheffer, blz. 241, 606.
2) Habets, blz. 16. 3) B. R. N. II 422—427.

met de stukken betreffende WEYNKEN's proces. Daarop volgt een vonnis betreffende DAVID JORIS van Delft d° 30 Juli 1528. Het derde vonnis is dat van SICKE FREERKS de snijder, te Leeuwarden 20 Maart 1531 als volgeling van MELCHIOR HOFFMAN onthoofd. Dat vonnis van DAVID JORIS, die onder den indruk zal geweest zijn, hoe de dominikaner monnik WOUTER aldaar op felle wijze tegen den aflaathandel gepredikt had, welke werd gedreven ten behoeve van den bouw der St. Laurenskerk te Rotterdam, heeft betrekking op 't feit, dat DAVID een schotschrift tegen de geestelijkheid had vervaardigd en een voorbijtrekkende processie had beschimpt. Zijn optreden is alleen uitgelokt door zijn weerzin tegen de vereering van Mariabeelden. Hij ergerde er zich aan, dat daarvoor menschen neerknielden. In 1529 of in 't begin van 1530 twijfelde hij aan de godheid van Christus en heeft hij erover gedisputeerd met JAN VOLKERTSZ TRIJPMAKER. Toen deze 5 Dec. 1531 te 's Gravenhage werd gedood, had hij hem toegeroepen: „heught het u nog van twee jaar geleden." Het dispuut zal dus op zijn vroegst in 't najaar 1529 hebben plaats gehad. In ieder geval weten wij met zekerheid, dat DAVID JORIS eerst circa 1533 zich bij de Melchiorieten heeft aangesloten en tot leeraar werd gewijd door den bekenden OBBE PHILIPSZ.

TRIJPMAKER was bij dat dispuut eveneens nog geen Melchioriet. Immers eerst daarna is hij naar Duitschland getrokken, alwaar hij te Emden kennis maakte met HOFFMAN en door diens buitengewone fantasie medegesleept werd. Na zijn terugkomst in November 1530 begon hij zijn Melchioritische prediking te Amsterdam.

SCHEFFER zelf heeft reeds als vier onjuiste berichten, waaruit blijken moest, dat er anabaptisme vóór 1530 in ons land geweest zijn zou, aangewezen: de ordonnantie

van 24 Jan. 1517 der Groningsche overheid tegen de wederdoopers volgens YPEY en DERMOUT. Reeds HOFSTEDE DE GROOT heeft vastgesteld, dat deze ordonnantie uit 't jaar 1548 is; 2° een brief van 't Hof van Holland aan den stadhouder gedateerd 24 Jan. 1525 bleek van tien jaar later te zijn, er wordt o.a. als landvoogdes koningin MARIA VAN HONGARIJE genoemd, die eerst sinds 1531 onze gewesten bestuurde; een vonnis tegen LAMBERT DIRKS te Alkmaar wegens 't herbergen van herdoopers zou zijn 31 Jan. 1529 oude stijl, d. i. 1530. Ware dit juist, dan zou dat zijn geweest tien maanden vóór TRIJPMAKERS optreden. Evenwel heeft SCHEFFER op 't Alkmaarsche archief het vonnis geverifieerd en bleek dit te zijn van 1538; JAN WALEN's marteldood te 's Gravenhage in 1527, die dezelfde bleek te zijn als JAN DIRKS 15 April 1534 aldaar verbrand. Dit laatste vooral is dus verkeerdelijk door VAN BRAGHT zeven jaar te vroeg gesteld [1]).

Ten slotte is er nog een citaat bij SCHOTANUS die op blz. 638 vermeldende, dat in 1529 de wederdopersche secte in Oostfrieslandt begon in te kruypen, er 4 blz. verder bijvoegt: de sware vervolginghen in Nederlandt deden de gereformeerde nae Oostfrieslant vluchten twelck nu al eenige jaren geduyrt hadde. Onder de vluchtigen waren oock Doopsgesinde die haer schurftheyt andere lichtslnnige menschen aenwreven. Die SCHOTANUS was nu eenmaal erg op onze voorvaderen gebeten en zijn bitse oordeel zullen wij ons dus maar niet aantrekken, maar hij spreekt hier van een vervolging, die reeds eenige jaren lang duurde. Welnu dan moet zijn bericht slaan op later tijd. De vervolging was vóór 1530 nog zóó slapjes voortgezet, dat slechts enkele mannen, die zeer sterk de aan-

1) v. BRAGHT fol. 13.

dacht op zich hadden gevestigd, waren heengetrokken.

Slechts WYBRANT JANSZ VAN HARTWERT, die 28 Juni 1530 te Leeuwarden verbrand werd, na zijn terugkomst uit Duitschland, is de eenige Melchioritische martelaar, vóórdat TRIJPMAKER zijn prediking aanving. En hij werd niet wegens herdoop gevonnisd, maar wegens de Hoffmansche menschwordingsleer. Deze had hij niet in ons land, maar natuurlijk in Duitschland vernomen.

Zelfs SCHEFFER heeft dan ook toegegeven, dat er geen zekerheid bestaat over den tijd van de opkomst der bondgenooten hier te lande. „Die zekerheid ontbreekt tot op de vestiging van JAN VOLKERTS TRIJPMAKER" [1]). Laat mij eindigen met op te merken, dat HOFFMAN zelf in Friesland vertoefd heeft en derhalve op zijn hoofd een prijs van 25 car. guldens door den stadhouder in 1534 is uitgeloofd [2]), en in 1531 volgens een memorie der Amsterdamsche overheid MELCHIOR [HOFFMAN] PELCHER [3]) aldaar ongeveer 50 personen heeft herdoopt.

Evenwel te Emden werden reeds in 1527 doopersche denkbeelden gehuldigd, want in 1531 waren er kinderen in hun 5e jaar nog ongedoopt [4]).

---

1) SCHEFFER, blz. 615. 2) REITSMA, Honderd jaren, blz. 44.

3) Bontwerker, CORNELIUS, Munster, II 404.

4) C. A. CORNELIUS, Der Antheil Ostfrieslands, blz. 58. brief van graaf ENNO aan FILIPS VAN HESSEN 25 Maart 1530 oude stijl, dus 1531.

„die dritten gepredigt, solch sacrament were ein weis Got, ein runt Got, ein gebackener Got, und solt dem menschen vil nutzer sein, er fresse tausent teufele, als ein sacrament, und alze auf das heilsame sacrament vil schantrede und grosse verahhtung getriben; dessgleichen von der taufen einsteils gepredigt, er wer kein sacrament, dar inne wess guttes zu vermuten, oder zu entfangende von notten; die andern gepredigt, die tauf im 33. iar zu entfangen wol von notten sein solt: dorrumb auch etliche meiner undertonen ire Kinder bis im 5. iare ungelauft haben legen lassen; etliche auch geprediget, die tauf gar nit solt entfangen werden.

Datum Emden am tage annunciucionis a. 30.

III. Wat zijn bondgenooten?

SCHEFFER zegt: „zichzelven gaven zij 't liefst den naam van bondgenooten, leden van het groote heilige verbond, dat de kerk zou vervangen en de verwezenlijking van 't Godsrijk op aarde ten deel had" [1]). Deze uitlegging is in zooverre onjuist, dat men natuurlijk wel als doel had de verwezenlijking van het Godsrijk op aarde, maar niet om in de plaats van de kerk een heilig verbond te stichten. Neen in plaats van de valsche kerk, de afgedwaalde kerk van den roomschen paus, door hen betiteld als de babylonische hoer, wilden zij de apostolische kerk herstellen. Maar deze uitdrukking wijst er ook op, dat in den beginne de nieuwgezinden een verbond in 't maatschappelijke hebben willen sluiten. Dus een naamgeving, zooals in 't Zuiden van Duitschland reeds had plaats gevonden, waar de kleine luiden, de handwerkgezellen en de pachtboeren zich tegen de willekeur der vorsten en tegen een gehate en zedelooze geestelijkheid zich hebben vereenigd tot bonden, als bijv. in Zwaben, Baden en Wurtemberg, o. a. „De arme Koenraad", vereenigingen geboren uit oeconomische nooden, derhalve met een min of meer revolutionnaire tendenz. Hier moet ook gewezen worden op den dooperschen HANS HUT, die in 1527 in Frankenland een „geheimbund" oprichtte van herdoopten, die in gemeenschap van goederen levende na al hun bezittingen te hebben verkocht, naar Mühlhausen, Hongarije of Zwitserland zouden trekken om daar te vertoeven, totdat de Turken kwamen [2]). De benaming bondgenooten is in ons land van uit Straatsburg geïmporteerd

1) SCHEFFER, Hervorming 613.
2) ZURLINDEN 214.

door den bekenden MELCHIOR HOFFMAN. Zij komt voor in zijn De Ordinantie Gods [1]). Hij spreekt daarin van „dat hooghe verbont Gods ende des Heeren Jesu Christi", en het „teyken des verbonts" is de doop. Wie „de predicatie van den ghecruysten Christo Jesu opnamen, sulckdanighen behoorde dat verbondt ende de Doope".

Door de Melchionisten wordt deze benaming gebezigd en overal waar tot circa 1545 de woorden bondgenooten en verbond voorkomen, hebben wij te maken met chiliastische geloovigen, d. w. z. met menschen, die in de verwachting op de spoedige wederkomst van Christus (de parousie); reikhalzend uitzien naar een geheele verandering in 't maatschappelijk leven. Later verandert die naam natuurlijk van beteekenis. Als de martelaar HANS VAN OVERDAM († 1550 te Gent) zich zoo noemt [2]), dan bedoelt hij daarmee waarschijnlijk niet anders dan: lid der doopsgezinde gemeente, maar ik voeg erbij: ook deze HANS lijkt mij eenigszins revolutionnair toe [3]).

Wanneer MENNO ± 1535 zich in zijn geschrift tegen JAN VAN LEIDEN een bondgenoot noemt, op een oogenblik, dat hij de roomsche kerk nog niet heeft verlaten, dan bewijst die uitdrukking, dat hij reeds het verbondsteeken heeft ontvangen, dus herdoopt is. Hij beschouwt zich dus als een genoot in den bond, die de komst van 't duizendjarig rijk voorbereidt en wier leden door dat verbondsteeken de zaligheid deelachtig worden. Zij zijn het, die op het voorhoofd met het teeken Tau gemerkt zijn.

Maar die benaming is (zonder eenigen twijfel) naast een verklaring van onvoldaanheid in 't godsdienstige ook

1) BRN V 155—156.

2) BRN II 104.

3) Zijn vergelijking van 't roomsche rijk met den arend uit IV Ezra 11—12 is melchioritisch van toon.

een aanwijzing van ontevredenheid met politiek-maatschappelijke toestanden. Wel bevinden zich onder de aangeslotenen enkele aanzienlijken (vrijwel uitsluitend rijke, soms adellijke vrouwen) maar het is de volksklasse, die de leden van 't verbond levert. De nieuwgezinden worden gerecruteerd uit de kleine luiden, die tegenover adel en overheid en geestelijkheid positie nemen.

In officiëele stukken komt de naam vrij dikwijls voor. VAN BRAGHT [1]) meldt in 't vonnis van JAN PAUW te Amsterdam enz. „hen hebben laten herdoopen ende het verbont der Annabaptisten aengenomen hebben" († 6 Maart 1535), van PIETER BORREKIEK „hem begeven heeft in het verbond der Annabaptisten" († 15 Mei 1535), van THYMON HENDRIKS VAN KAMPEN († 12 April 1537), van JAN JANSSEN VAN DEN BERG († 7 Juli 1539), van JAN JACOBSON DE NOORMAN enz. († 15 Mei 1535).

In de bekentenis [2]) van JAN PAUW — 1 Jan. 1535: Seyt dattet doopsel een sekerheyt ofte teycken es van tverbont, ende dat alle die int verbont zijn oick gedoopt zijn, ende tverbondt anders nyet en es dan dat zij luiden beloven in Gods wegen te wanderen sonder daer of te wijcken, sonder enige beloften malcanderen te doen". Wat met dit wandelen op Gods wegen al kan worden overeengebracht blijkt uit 's mans oordeel „dat hij vervolcht zijnde tmess zoude mogen gebruycken". De verklaring is hierom zoo belangrijk, omdat de doop blijkt te zijn: de zekerheid van 't verbond, derhalve: dat de herdoopte daardoor zeker was de zaligheid te verwerven bij de aanstaande wederkomst van Christus. Het verbond wordt met God gesloten. Het is dus er zoo mede gele-

1) v. BRAGHT, fol. 412—415.
2) CORNELIUS, Nied. Wied., 34—36.

gen, dat deze Melchiorieten zich niet lieten herdoopen, omdat zij onder afkeuring van den kinderdoop den doop op belijdenis als den eenig-goeden beschouwden, maar omdat zij door den herdoop zich een plaats in 't komende heilrijk wilden verwerven. „Gevraecht oft de ghenen, die int verbond gaen willen, nyet beloven moeten in gheene kercken te commen oft enige menschen insettinge te houden, seyt dattet doch claer genouch es, dat all tgundt (hetgeen) bij den paeussen ingestelt es en in der kercken gedaen wordt, te wesen tegens de warachtige scrifte ende leeringe der apostelen". In tegenstelling derhalve met wat later David Jorisz aan zijn volgelingen leerde om metter werelt te veynsen en de roomsche ceremoniën bij te wonen, blijven de Melchiorieten uit de kerk. De gemeente of het huys Gods had ook diakenen door Jacob van Campen aangesteld — nl. Jan Pauw en Steven de Schoenmaker. Beiden zijn geëxecuteerd, Steven als naaktlooper.

De procureur-generaal Reynier Brunt rapporteerde [1]) aan den stadhouder, den graaf van Hoogstraten, dat er op 24 Maart 1535 justitie was gedaan aan een „bischop, wesende een groot predicant van deeser nyeuwer secte, die veel van den bonde selver gedoopt heeft" en die zich gereed maakte, om op last, uit Munster ontvangen, de stad Amsterdam te overvallen en in te nemen. Dit was de gevierendeelde Jan Claeszen Cok. Ook Jacob van Campen [2]) bekent „in den bondt ontfangen ende haerdoopt" te zijn door Pieter de Houtzager, die hem tot bisschop had gewijd. Op bevel van Jan van Geelen, die dit uit Munster boodschapte „zoude een ygelyck van

1) Cornelius, Nied. Wied., 47.
2) id. 48, 50, 53.

den bonde wapen coopen". Het docht hem „dat tverbont van der verdoopinge als accorderende mitter scriftuere, deuchdelik ende godlyck" was.

KNAPPERT [1]) vermeldt een vrouw door een der revolutionnaire leeraars (nl. GERRIT GHYSEN VAN BENSCHOP) herdoopt, die in het veld trouwde met een, die mede van het verbond was. In de bekentenis van JAN PIETERS vleeschhouwer, die tot de Batenburgers behoorde, wordt gesproken van het stilstaan van het verbond, nl. dat op 't convent in Aug. 1536 te Boekholt op voorstel van DAVID JORISZ een stilstand gekomen was tusschen de verstrooide Munsterschen en Melchiorieten op voorwaarde, dat men de betwiste punten over de komst van 't rijk Christi op aarde en over 't gebruik der vrouwen zou laten rusten en zich in vrede zou verdragen — aan welke voorwaarde echter de Batenburgers niet hebben voldaan. Men heeft dan ook een „verbonde van batenburch" waartoe o. a. de beruchte APPELMAN, ZEILMAKER en PETER VAN NORG behoorden, en een verbond van DAVID JORISZ. Hij zelf beschrijft het in zijn Wonder-Boeck [2]).

Er moet worden gedacht aan een revolutionnaire beweging, als wij in de bekentenis van dien APPELMAN lezen [3]), dat hij van verschillende Batenburgers verklaart, dat zij in 't verbond zijn (1544), soms onder toevoeging van iets zeer bedenkelijks, bijv.: „Een van GIETHOORN HENRICK HERCKMAKER heeft berooft die kerk tot Oude lemmer [Olde lamer] geleden omtrent vijff jaren, ende is gedoopt, een doper ende vant verbont ende Kerckrover" (Zie de Bijlage over Friesche martelaars, die tot het verbond behoorden).

1) Theol. Tijdschr 1905, 138—141.
2) DE HULLU 293. Wonder-Boeck, I cap. 74 en 88.
3) DE HULLU 294.

Ook de Munsterschen betitelden zichzelf aldus. WAGENAAR [1]) heeft een merkwaardigen brief uit Munster afgedrukt, waarin onder voorspiegeling: „de verlossinghe der kinderen Gods is voor de doore", om hulp wordt gevraagd. Boven dien brief stond: „Alle geloouighe verbontgenooten in Christo genade en vrede sy u van Godt door synen soone Jesum Christum, amen". Ook komt de term „Bundtgenooten Christi voor op den titel van het Munstersche geschriftje VAN DER WRAKE.

Dergelijke voorbeelden zijn gemakkelijk uit archivalia te vermeerderen. Maar tegenover deze Melchiorieten van de daad, staan ook andere nieuwgezinden, die zich „evangelischen" schijnen te hebben genoemd en die dus een ander standpunt innamen. Zoo bekende GERRIT VAN GROL 17 April 1538 voor schout en schepenen van Antwerpen, dat hij „niet van den bonde, maar van den evangelie" was. Aan GEERDE VAN GROLLE heeft deze bekentenis weinig gebaat, want het feit, dat hij een herdooper bleek te zijn, was voldoende om hem, ofschoon hij dus geen revolutionnair gezinde was, op den brandstapel te brengen. Echter moet worden opgemerkt, dat deze verklaring werd afgelegd na de inneming van Munster en derhalve daarin opgesloten ligt, dat GERRIT tegen de Munsterschen was. Blijkbaar verstond hij onder bondgenooten de anabaptisten van de daad, en onder evangelischen nieuwgezinden, die tegen den opstand waren. Immers hij bekende, dat eenige bondgenooten te Amsterdam burgemeester PIETER COLIJN en anderen 's nachts van hun bed lichten wilden, naar Abkoude vervoeren en aldaar ter dood brengen „omme dat zijluijden van den evangelije waren" [2]).

---

1) Gesch. Amsterdam I 236.

2) GÉNARD VII 439, SCHEFFER 110, D. Archief n°. 193.

Laat deze bijdrage besloten worden met te vermelden, hoe boven de deur van het St. Elisabethsgasthuis naast het Stadhuis te Amsterdam een vers [1]) in gulden letters uitgehouwen prijkte, ter herinnering, hoe de aanslag van de oproerige wederdoopers in Mei 1535 op het stadhuis was mislukt:

Die Bondtgenoten der Opinieuser Anabaptisten,
Overvielen dese plaets en 't stadhuis 's nachts t' elf uuren,
's Ander daechs voor negen uuren syn zy met macht en listen
Geslagen, gevangen en moesten Justici besuuren.

BIJLAGE.

Friesche Vonnissen.

A.

Henrick Herckemaicker gevangen.

Gesien bij den Hove van Vrieslandt de confessie gedaen tot meer stonden buyten pijnen ende banden van ijsere voor commissarissen van den selven hove bij jegenwoirdighe Henrick Heckemaicker gevangen dair bij hij opentlick bekent heeft omtrent thien jaeren geleden herdoopt geweest te zijne bij eenen Henrick van Zutphen dat hij oick geweest is van tverbondt van eenen Jan van Batenburgh ende naemaels aenghehange heeft de opinie van Davidt Jorysz. ende dat hij omtrent bij oft acht jairen geleden de kercke van Oldtlemmer inder nacht heeft helpen berooven op welcke confessie die procureur generael ons heeren skeysers versocht heeft recht ende dat de voors. gevangen ter caus(a) voors. andere ten exemple gecorrigeert ende gecondempneert soude worden als thoff nae recht ende desgevanges misdaet bevinden

1) Le Long, Ref. Amst. 482.

soude te behoiren Gesien oick de deffensie ende excusatie bij den gevangen hierop gedaen t voors. Hoff op als rijpelijk gelet ende geconsidereert hebbende desmen in desen behoirde te considereren inden naeme ende van wegen Ro Keye coninck van Germanien van Spaengnen etc. Eertshertoge van Oestenrick, Hertoge van Bourgongnen van Brabandt Grave van Hollandt Zeelandt ende Heere van Vrieslandt heeft den voors. gevangen gecondempneert ende condempneert hem mits desen bij den scherprychter opt scavot geleydt van levende lijve ter doet gebracht thooft op een staeck ende tlichaem op een rat gestelt te worden ende verclaert alle zijn goeden geconfisqueert tot behooff van Keye Mat. Aldus gepronunchieert den XXVIIen Septembris XLIIII.

B.

Alzoe [1]) tegenwoirdige Symon Symonsz, buyten pyne ende banden van ysere opentlijcke voere den Hove van Vrieslant bekent heeft herdoopt te wesen ende 't verbondt van den Annabaptisten aengenomen te hebben ende den Hove oick gebleken is dat hy qualycken van den heyligen scramente des outaers ende den dienst Goidts die inder kercken geschiet gevoelt waerop de procureur generael van s keysers wegen versocht heeft recht ende justitie als wesende feyten dairomme hij anderen ten exempel ongestraft nyet en behoirt te blijven. Soe eyst dat tvoirs Hoff in den naemen ende van wegen Ro Keyr Mat Coninck van germanien van Spanignien etc. Eershertoge van Oistenrijck Hertoge van bourgonignen van Brabant Grave van Hollant Zeelant ende Heere van Vrieslant condempneert den voirs. Symon Symonsz bij den scherp-

1) Op den bladrand: Symon Symonsz.

richter hier voere den cancelrijen op t schavot geleyt van levenden lijve ter doot gebracht t lichaem op een rath ende thooft op eenen staeke gestelt te wordden verclaert voirts alle zijne goeden tot behouff van Keyy Mat geconfisqueert.

Aldus gedaen ende vuytgesproicken te Leeuwarden inder calcelrye den XVIIen dach Marcii ao XVc XXXVIIo.

C.

Rijpert Claesz. van Dresum veroordeeld 17 Maart 1537.

Alsoe .... R. C. .... bekent heeft te wesen van t verbont ende secte der anabaptisten seggende hoewel hij nyet herdoopt is dat tselve bij hem nyet en staet maer bij gebreck van dooper ende dat hij der meyningen is van hem noch te laeten wederdoopen....

D.

Peeter Frericxz veroordeeld 17 Maart 1537.

Alsoo .... P. F. schroer van Bolswaert.... bekent heeft herdoopt te wesen ende t verbondt van den anabaptisten aengenomen te hebben....

E.

Thomas Janszoen veroordeeld 10 April 1535.

naerdyen hy herdoopt was in gracie ontfangen geweest is, ende nu opentlyck bekendt heeft wederomme tverbont van den gewederdoopten aengenomen te hebben.

IV. Karlstadt of Zwingli?

Tot nog toe bestond veelal de opvatting, dat op onze nationale reformatie, in 't bijzonder wat de avondmaals-

leer betreft, door ZWINGLI een groote invloed uitgeoefend is. Ik ben tot de overtuiging gekomen dat hier misvatting heerschen moet. Immers wanneer die invloed inderdaad aanwezig geweest was, zouden daarvan nog sporen bewaard gebleven moeten zijn. En nu treft het wel eigenaardig, dat het mij nog niet gelukt is uit ZWINGLI's werken eenigerlei citaat aan te treffen behalve driemaal bij MENNO SIMONS, die evenwel al zijn kennis daarvan aan SEBASTIAAN FRANCKS kroniek kan hebben ontleend en dat ik slechts éénmaal, bij den Melchioriet OBBE PHILIPSZ (in later tijd) de uitdrukking Zwingelschen heb gevonden. En van die drie citaten bij MENNO betreffen twee den kinderdoop en één de leer der voorbeschikking! Een van de laatste publicisten, dr. J. DE HULLU, spreekt in zijn breede inleiding op Overijselsche archivalia betreffende de reformatie nog van de Zwingliaansche richting onzer oudste hervormingsgezinden op grond van het simpele feit, dat zij ten aanzien van het avondmaalsdogma niet LUTHERS maar „ZWINGLI's zijde kozen". En daarop laat hij terstond volgen, hoe onze HINNE RODE, die tot zijn opvatting daaromtrent gekomen is door lectuur van WESSEL GANSFORT, voor OECOLAMPADIUS „een nieuw licht over het vraagstuk heeft ontstoken", die daardoor „ZWINGLI in zijn denkbeelden had bevestigd" door het overbrengen van een brief met de bezwaren van CORNELIS HOEN tegen de leer der transsubstantiatie. Derhalve: het is omgekeerd. Niet onze sacramentisten ondergingen den invloed van ZWINGLI, doch deze laatste werd door HOEN en RODE in zijn opvatting versterkt. Dus moet gesproken worden van invloed door den Nederlander GANSFORT op ZWINGLI geoefend.

De HULLU erkent vervolgens, dat al spoedig van deze sacramentisten is ons land nauwelijks meer sprake is en

dat moet worden aangenomen, dat 't meerendeel hunner, vooral onder de eenvoudigen, tot de anabaptisten overgegaan zijn [1]).

Zooals bekend is, heeft de Hoop Scheffer in zijn Kerkhervorming tot 1531 buitengewoon uitvoerig den loop der zaken beschreven. In dat breede onderzoek, gebaseerd op wat verschillende archieven te voorschijn brachten, komen geen sporen van bekendheid met Zwingli voor. Terwijl nu vaststaat, dat Gansfort's denkbeelden hebben nagewerkt, mag gevraagd worden: heeft onder de dooperschen een ander buitenlander invloed kunnen uitoefenen en ook metterdaad uitgeoefend? Welnu dan moet gewezen worden op Andreas Bodenstein von Karlstadt, te Wittenberg evenals Luther hoogleeraar en diens groote tegenstander in zake de avondmaalsleer. Want het is boven twijfel verheven, dat Karlstadts werken in ons land vroegtijdig vrij algemeen bekend zijn geweest, en dat men ook hier levendig belang gesteld heeft in den strijd, die tusschen beide Wittenbergers zoo heftig is ontbrand. Wanneer men zich herinnert, dat in 1527 te te Witmarsum boeken van Luther en zijne adherenten in beslag werden genomen, dan mag men wel concludeeren, dat die geschriften met dien avondmaalsstrijd in verband stonden, als men er dat ééne bijweet: terzelfdertijd las Menno als vicaris van Pingjum niet alleen Luther's Vom Abendmahl Christi, maar ook Billicanus' Renovatio, die in dit geschrift Maarten ter hulp komt tegen Karlstadt.

Daarbij blijkt, hoe de Leidsche boekverkooper Jan Seversz in 1524 o. a. Karlstadt's Disputatie te Leipzig

1) Te midden van de zware vervolging in Holland door 't Hof van 1534—36 trof ik slechts een paar malen een Sacramentist aan.

tegen dr. Eck te koop had, wat bewijst, dat men in deze stad in 't werk van dezen hervormer belangstelde. Een groot aantal Nederlandsche studenten, vooral vele Friezen, zijn naar Wittenberg getogen en hebben Karlstadt's onderwijs ontvangen. Is het denkbaar, dat deze oud-leerlingen, die uit ons land trokken na Latijnsche scholen te hebben bezocht, wier rectoren Gansfort's geestverwanten waren, na hun terugkomst in plaats van Karlstadt's zijde te kiezen Luther's partij hebben getrokken. Immers neen, want anders zou het al heel wonderlijk zijn, dat geen hunner ook maar eenig spoor van lutheranisme heeft nagelaten.

Er moet op worden gewezen, dat Karlstadt naar Oostfriesland en Holstein gegaan is en daar heeft rondgezworven vele jaren lang, toen Luther bij het Saksische hof zijn verbanning had weten te bewerken, hoe die landstreken niet alleen steeds in levendig verkeer met onze noordelijke provinciën stonden, maar ook in diezelfde jaren, dat Karlstadt daar toefde, tal van Nederlandsche dooperschen er hebben verkeerd, onder wie de gebroeders Obbe en Dirk Philipsz en Menno zelf.

Treffen wij op den Index der verboden boeken van keizer Karel V natuurlijk de Opera Omnia Andree Carolstadii aan, reeds veel eerder was de aandacht der overheid er op gevestigd, dat hier te lande Karlstadt's geschriften gelezen werden. Zoo vermeldt Knappert, dat in Holland 17 Juli 1526 een plakkaat tegen de boeken van Luther èn Karlstadt werd uitgevaardigd. Blijkens de Dordsche kroniek van M. Balen werd het plakkaat 9 Augustus 1529 vernieuwd. Scheffer vermeldt, hoe in ditzelfde jaar een geschrift van Karlstadt bij een hervormingsgezinde te Veere werd aangetroffen. Wanneer in Febr. 1533 de Utrechtsche vicaris Jacob Stoelwech

overlijdt, laat hij onder meer ook geschriften na van Karolostadius en zijn erfgenaam Cornelis Pieters van der Goes, die de kettersche boekjes heeft behouden, wordt daarom in Sept. d. a. v. gegeeseld.

De Bibliotheca Reformatoria Neerlandica bevat dan ook verschillende sporen van bekendheid met Karlstadt. Overvloedig komt deze uit in de Confutatio determinationis doctorum Parrhisiensium contra M. L., een geschrift door een Groningsch geleerde in 1523 opgesteld. De ex-pastoor van Amsterdam Joannes Timannus (later te Bremen) bestreed in zijn Farrago eveneens onzen hervormer, terwijl de inquisiteur Jacobus Latomus in 1525 tegen diens denkbeelden schreef in zijn De primatu Romani pontificis adversus Lutherum. Ook Henrick Rol († 1534) de eerste Hollandsche anabaptist, die over het avondmaal schreef, toont in zijn Slotel van dat secreet des nachtmaels bekendheid met Karlstadt's meening dienaangaande.

Naar 't mij voorkomt, is het hier meegedeelde voldoende om te mogen aannemen, dat Karlstadt in ons land bij velen bekend is geweest. Wel is zijn avondmaalsleer niet dezelfde als die der latere dooperschen. Dat zij er „hemelsbreed" van verschilde, zooals Scheffer dacht, is onwaar. Veeleer is zij te beschouwen als de inleiding tot radicaler beschouwing, omdat Karlstadt voorging de woorden „dit is mijn lichaam" niet letterlijk te verstaan, en omdat hij den zin zóó uitlegde, dat al het wonderlijke verdween. Daartegenover: wat blijkt ons van Zwingli? Obbe zegt in zijn Bekentenis, die op zijn vroegst in 1543 zal zijn geschreven (zie VII), maar misschien van veel later datum is: Toen zijn broeder Dirk in 1534 gedoopt werd door Pieter de Houtzager, was Obbe ergens buiten op het land om te vermanen. Hem was later

verhaald, hoe „veel bij hem (PIETER) gheweest waren van die Zwingelsche die hem wederspraeken". D. w. z. OBBE verhaalt, dat eenige nieuwgezinden, die den *kinder*doop verwierpen, te Leeuwarden tegen PIETER hadden gedisputeerd, toen hij den herdoop wilden verrichten. Dat OBBE in later tijd te Rostock in Mecklenburg schrijvende, een naam zoekende voor die verdedigers van den kinderdoop, hen betitelde als volgelingen van den man, die te Zürich zoo fel tegen de anabaptisten was opgetreden, is volkomen begrijpelijk. CRAMER teekent terecht bij deze plaats aan, dat REITSMA — en hij zelf! — geen anderen zegsman voor dit bericht dan deze plaats kende.

MENNO zelf was weinig op ZWINGLI gesteld. En geen wonder ook! hoe kon een doopsgezinde gunstig denken over een van onze felste vervolgers? In zijn brief aan DAVID JORISZ verwijt hij hem dezelfde schandelijke loszinnigheid te volgen in gebruiken en zeden als de Paapschen, Lutherschen en Zwinglianen. Hij bestrijdt ZWINGLI's opvatting der predestinatie krachtig. Ook weet hij wat in diens „Artijkelboek" over den kinderdoop voorkomt. Zelfs geeft hij op een tweede plaats een betrekkelijk lang citaat over de doopkwestie. Vermoedelijk zal MENNO toch wel De vera et falsa religione van ZWINGLI hebben gekend, maar in den lijvigen foliant van MENNO's Opera Omnia ontbreekt elk spoor, dat hij iets weet van de Zwingliaansche avondmaalsleer.

Doch in ieder geval staat dit vast, dat KARLSTADT op MELCHIOR HOFFMAN grooten invloed heeft geoefend en waar deze laatste feitelijk de geestelijke vader der Doopsgezinden is, en zijn dogmatische denkbeelden het speciaal kenmerk der oude Mennisten vormden, daar kan 't niet anders, of KARLSTADT heeft zijn invloed onder onze voorvaderen, ook op MENNO zelf zijdelings laten

gelden. Evenwel op dezen laatste eerst sinds 1536. Want, zooals ik reeds opmerkte, heeft KARLSTADT in Oostfriesland vertoefd, maar dat niet alléén: hij was dáár ook met HOFFMAN bevriend en logeerde met hem samen bij ULRICH VAN DORNUM, heer van Oldersum. Aan dien ULRICH heeft HOFFMAN een paar zijner geschriften opgedragen en toen MENNO in 1536 met eenige geloofsgenooten uit Friesland is gevlucht, zocht hij juist te Oldersum een schuilplaats. In 't zelfde jaar huwde ULRICH's dochter MARGARETHA met CHRISTOFFER VAN EWSUM — een der weinige adellijke Groningsche Mennisten — en schaakte een kleermaker uit MENNO's gezelschap ULRICH's tweede dochter ESSA [1]). Het kan niet anders, of toen MENNO op den Oldersummer burcht vertoefde, moet zijn gesproken over de mannen, die kort te voren dáár een schuilplaats gevonden en op ULRICH zulk een diepen indruk gemaakt hadden, van wie de ééne de groote leidsman der doopersche beweging geweest is, maar die helaas in de Straatsburger gevangenis zou herroepen, en de ander MENNO's sympathie moest hebben om zijn kloeke verzet tegen LUTHER's conservatieve denkbeelden en om zijn onomwonden loochening van het miswonder.

Reeds sinds 1526 valt KARLSTADT's invloed op HOFFMAN aan te wijzen in zijn bezigen van het door KARLSTADT in het theologisch spraakgebruik ingevoerde woord „gelassenheit". Maar daarna zijn beide mannen aan elkander verbonden geworden ten gevolge van het twistgesprek te Flensburg in 1539 over de beteekenis van het avondmaal tegen LUTHER's kampvechter dr. POMERAMUS of BUGENHAGEN. Na de keurige wijze, waarop W. I.

1) Misschien is die kleermaker door ALVA tegelijk met CHRISTOFFER gebannen. De EWSUM's hadden één hunner borgen te Middelstum. En daar werden de kleermaker HENDRIK VAN WEERST en zijn vrouw gebannen.

Leendertz dit debat heeft behandeld in zijn Hoffman-biografie, is het onnoodig hierover uitvoerig te spreken. Karlstadt mocht er niet bij zijn, naar Hoffman meedeelt, omdat de tegenpartij te veel voor den doctor vreesde, maar het feit staat vast, dat Hoffman als zijn helper in dezen strijd Karlstadt had uitgenoodigd, ook dat hij hem verdedigd heeft, toen Pomeranus minachtend over hem sprak, door de interruptie: „Wanneer men iemand niet gunstig gezind is, dan zegt men niet veel goeds van hem". Korten tijd na 't twistgesprek, dat de oorzaak werd, dat Hoffman uit Holstein werd verjaagd, hebben beide mannen elkaar te Oldersum ontmoet en werden zij bevriend en toen eenigen tijd later Hoffman naar Straatsburg zou vertrekken, gaf Karlstadt hem een brief van aanbeveling aan Butzer mede.

Het gerucht over wat te Flensburg was voorgevallen, verspreidde zich tot in Holland en reeds 9 Juni 1529 schreef een onbekende [1]) uit Amsterdam aan Butzer: „Carolostadius begeerde na Saksen te hebben verlaten, door Melchior en de zijnen geroepen, bij het dispuut te zijn, maar het werd hem door den hertog van Holstein verboden..... En Carolostadius en Melchior zijn gegaan naar den graaf van Emden". Laat mij erbij voegen, om misverstand te voorkomen, dat Zwingli wel in Oostfriesland, speciaal te Emden, invloed geoefend heeft, al was hij daar persoonlijk een onbekende, en dat omstreeks 1530 de genoemde Ulrich met hem correspondeerde. Maar wat Noord-Nederland betreft, meen ik te mogen aannemen, dat aldaar Karlstadt veel invloedrijker is geweest.

---

1) Cornelius, Münster II 292.

V. Wie waren in 1533 de 12 zendelingen van Jan Matthijsz?

Volgens de Successio Anabaptistica van den roomschen V.P. (1603):

1. Jan Beukelsz van Leiden.
2. Bartel Boeckbinder.
3. Dirck Cuper.
4. Gerrit Boeckbinder.
5. Jacob van Campen.
6. Peter Scheymaker.
7. David van Hoorn.
8. Lenaerdt Boeckbinder.
9. Cornelis wt den Briel.
10. Claes van Alkmaer.
11. Meynardt van Delft.
12. Peter Houdtsager.

Volgens Faukelius, die er echter slechts elf noemt (1621): N° 1, 2, 4, 5, 7, 9, 10, 11, benevens Rudolf Martens, voor n° 3 Gerrit Cuyper, voor n° 8 Lenaert Bouwens, n° 6 en 12 ontbreken. Ampzing, Haarlem (1621) noemt dezelfden als Faukelius, maar leest Diderik Kuyper en voegt er bij Houtsager te Amsterdam.

De bekentenis van Obbe Philipsz (1584) noemt n° 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, elders wordt n° 12 genoemd. Hij voegt erbij „ende veel meer anderen".

De drie auteurs laten n° 2 en 3 naar Friesland trekken, n° 1 en 4 naar Munster, vanwaar de laatste teruggekomen is, nadat Jan Beukelsz zichzelf tot koning had uitgeroepen.

Anderen door de Successio niet genoemd togen naar Kleef en Waterland. De Grouwelen der Hooftketteren (1623) maakt dezelfde fout als Faukelius door Rudolf Martens van Aschendorpe of Adam Pastor en Leenaert Bouwens te noemen. De eerste was pastoor in de nabijheid van Munster. Zijn zending van Haarlem uit lijkt mij geheel onwaarschijnlijk. Die van Bouwens schijnt mij onmogelijk, omdat deze eerst in 1515 werd geboren en dus nog te jong lijkt. Evenwel met Jan Beukelsz had hij deze bijzonderheid gemeen: hij was een rederijker.

Alleen n° 6 lijkt onzeker, maar als OBBE niet van hem spreekt, dan kan hij onder de vele ongenoemden schuilen.

Over dit twaalftal de volgende bijzonderheden:

N°. 1. JAN BEUKELSZ [1]), geëxecuteerd 23 Jan. 1536, nadat Munster reeds in Juni was ingenomen. Hij bekende over zijn werkzaamheid in Nederland:

Na Allerheiligen (1 Nov.) 1533 was JAN MATTHIJSZ te Leiden in het huis van CORNELYS in de Kerssteeg gekomen en had er 14 dagen gelogeerd. Hoewel MELCHIOR HOFFMAN tegen den herdoop was, had JAN BEUKELSZ zich door den Haarlemschen bakker laten doopen. Hij bleef tot Kerstmis aldaar en vertrok toen met GERTON CLOSTER naar den Briel.

In den Briel predikte GERT THON CLOSTER en doopte er 15 à 16 personen, vandaar vertrokken zij naar Rotterdam, alwaar de schilder JOHAN SCHOTTE werd gedoopt. Mijn veronderstelling in D. Bijdr. 1905 dat SCHOT de zwager was van JOHANNA VAN DER GHEYNST en dus de oom van de latere landvoogdes MARGARETHA VAN PARMA, blijkt dus onjuist te zijn geweest.

Uit Rotterdam reisde men, blijkbaar in gezelschap van CORNELIS wt den Briel, naar Leiden, althans CORNELIS vertoefde in Januari aldaar of hij woonde reeds in die stad en heeft JAN MATTHIJSZ bij hem gelogeerd. Alhier werd JAN BEUKELSZ' vrouw met 8 of 9 anderen gedoopt, meester JOST Scholemester, nog 2 vrouwen onder wie MARIE DEVER en nog 2 mannen. Daarna vertrokken zij naar Amsterdam, logeerden er bij BEREND en gingen te Enkhuizen, Alkmaar en enkele andere steden doopen. Naar Leiden teruggekeerd, vertrok hij na 2 à 3 dagen naar Munster in gezelschap van eenige personen op 13

1) Zie over hem: H. DETMER, Johann von Leyden (1903).

Januari [1]). Ook de kring te Hazerswoude is door hem gesticht [2]).

N° 4. Gerrit Boeckbinder is dus blijkbaar dezelfde als Gert tom Closter. Hij is volgens Obbe na zijn terugkeer te Amsterdam met dezen en met Jacob van Campen in gesprek geweest. Misschien is hij dezelfde als Gerryt Rytenninck, die volgens de bekentenis van Jan van Batenburg uit Munster is ontsnapt, en naar Dionysius Vynne verklaarde één van Jan's voornaamste metgezellen was [3]). Hij was in 1534 volgens de bekentenis van Jacob van Campen uit Munster teruggekeerd en had hem berichten gebracht, in een tijd toen zij nog openlijk over straat durfden loopen [4]). Hij doopte Jan Joosten, zie VI n° 53. Misschien is hij Geryt Jansz van Campen in den Haag 15 febr. 1535 onthoofd, de chirurgijn Gerryt van Campen die 8 Mei 1534 te Amsterdam terechtgesteld werd is waarschijnlijk een ander.

N° 2. Bartel Boeckbinder, dezelfde als Bartholomeus van Halle uit 's-Hertogenbosch, 22 Juni 1530 verbannen uit Friesland en 26 Maart 1534 te Haarlem onthoofd met zes andere leeraars. Hij heeft met Willem de Kuiper (zie hierna) de sekte der wederdoopers in Munster ingevoerd [5]), naar Knipperdollink bekende. Ook preekten zij samen te Dordrecht. Met Jacob van Campen had hij te Sneek groote conversatie gehad, waar Jacob met Jan Droogscheerder zijn ambt leerde. Hij was met n° 12 een van de voornaamste leeraars, die Jacob bevel gaven te Am-

---

1) Niesert, Münst. Urk. Samml. I 175 v.
2) Corn., Nied. Wied. 31.
3) Niesert I 53, B R N VII 128, de Hullu, Overijsel 256, D. A. n° 80*a*.
4) D. A. n° 90*b*. Corn. N. W. 53. Wagenaar, Gesch. Amsterdam I 238.
5) Corn. N. W. 29, Niesert I 189.

sterdam te blijven. Ook had hij „macht om uit Gods woord te binden en te ontbinden" [1]). Onder de vijf verdwaasden, die op 21 Maart 1534 door Amsterdam met getrokken zwaarden al kryschende hadden geloopen, behoorde hij met n° 12 en Willem de Kuiper [2]). Vermoedelijk waren de andere twee n° 4 en Jan Jansz' of Jan Pauwelsz van Dirkshorn [3]). Hij wefd genoemd „en van de principaelste aucteurs en predicaers deser secte".

N° 3. Dirck Cuper. Onjuist bericht Reitsma, dat hij dezelfde zijn zou als Durk Cuyper herdoopte 20 Dec. 1551 te Leeuwarden onthoofd [4]). Met n° 3 heeft hij aldaar gearbeid en de latere leeraars Obbe Philipsz en Hans Barbier (zie VI) hebben herdoopt. Dirck Jacobsz de Cuyper werd te Gouda gevangen en naar 's-Gravenhage vervoerd (7 Maart 1535) [5]).

N° 5. Jacob van Campen, of Jacob Jansz van IJselmuiden, betitelde zich in brieven „bisschop te Amsterdam en leesmeester te Munster". Zijn reizen strekten zich uit naar Munster en Emden, naar Groningen en Friesland, naar Kampen en Rotterdam. Hij zwierf door de provincies Noord-Holland en Utrecht om te prediken en te doopen. Tijdens het naaktloopersoproer (11 Febr. 1535) woonde hij ten huize van Hillegonde bij de St. Jacobskapel, waar Cornelis uit den Briel, na diens vlucht uit Leiden, bij hem kwam logeeren. Onder 't geschreeuw der verdwaasden zaten zij te disputeeren over de gespouwde klauw (zie VII), waarover kort te voren Jacob het met Obbe oneens

1) Corn. N. W. 49, 52, 53.
2) B. R. N. VII 131, Wagenaar Vaderl. Hist. V 75.
3) Wagenaar Gesch. Amst. I 238.
4) Reitsma Honderd jaren 41—42.
5) Rijksarchief d. H., Brief aan den stadhouder van Hoogstraten.

was geweest. Cornelis was het juist met hem wel eens. Zij beiden waren voorstander van de gespouwde klauw. Ook waren beiden tegen het gebruik van wapenen om aan te vallen. Zij rieden wel aan wapenen te koopen om zich te verdedigen, als de overheid hen aanviel, maar die wapenen mochten niet voor ander doeleind gebezigd. Zijn medeleeraar te Amsterdam was Jan Matthysz Blauwaert (zie VI n° 29). Vermoedelijk keurde hij af, wat te Munster geschiedde en was hij tegenstander der veelwijverij. Althans naar verschillenden schreef hij om tegen opstand te waarschuwen. Tengevolge van dit oproer moest Jacob zich voortdurend op andere plaatsen verbergen. In die schuilhoeken werd hij verzorgd door een vrouw Fye Daven. Zij schijnt te zijn uitgehoord door den verrader Pieter van Montfoort [1]). Reinier Brunt de procureur-generaal rapporteert, dat, als men er in slaagde hem, Cornelis (n° 9) en Damas wever (n° 7) te arresteeren, aan de sekte welhaast een einde gemaakt worden kon, maar het zou „difficiel" wezen de Lutheranen uit te roeien. Bedoeld wordt met Lutheranen: de vreedzame melchiorieten, wier leider Obbe was. Kort na het tweede oproer, waarbij het stadhuis ingenomen werd en Jan van Geelen (zie VI) benevens burgemeester Pieter Kolijn omkwamen (10 Mei), werd Jacob gegrepen. Cornelius N. W. 48—50 publiceerde 5 verhooren van 17 Mei tot 10 Juli benevens het vonnis. 11 Juli 1535 volgde de executie vóór de Haarlemmerpoort, nadat Jacob had moeten rondloopen met een blikken bisschopsmuts met twee hoornen — 't laatste een toespeling op overspel — De marteling deelt Wagenaar mede. Hij koos als diaken Jan Pauw en Steven de schoenmaker. Onder zijn doo-

1) Over P. v. Montfoort: D. B. 1899, 1—20.

pelingen: Jan van Wijhe, die met Jan van Schellingwoude getracht heeft de schutterij over te halen aan 't oproer mede te doen en Cornelis de Backer leider te Haarlem (zie VI). Jan Joosten werd door hem als leeraar naar Wormer en Westzaan gezonden [1]). Zie n° 12.

N° 6. Peter Scheymaker. Dezelfde als Pieter Boekebinder, die met Willem de Kuiper int Brabant, te Munster ende alomme heeft gepredikt. Geboren te Baambrugge, gehuwd met Ghysbertgen Ghysbertsdr. van Grol. Zij werd 11 Febr. 1534 verhoord. Misschien één uit de bekentenis van Jan Pauw: Peter Dirks snijder in de St. Jacobskapelsteeg, in 1533 herdoopt, poeniteerde, verviel in zijn oude dwaling en werd 6 Nov. 1539 onthoofd in den Haag. Een ander bij Pauw: Peter van Leeuwarden schoenmaker in de Heintjeshoeksteeg. Deze werd 16 Mei 1534 te Leeuwarden gebannen, zie bijlage. Eveneens een ander is Pieter Koster (zie VI n° 24) [2]).

N° 7. David van Hoorn. Een ander dan David Jorisz, omdat beiden bij Obbe, die hen heeft gekend, voorkomen. Dit is een foutieve vermelding van (zie VI n° 33) Damas een wever uit Hoorn. Er komt in Zeeland een dooper Damus voor, die op vastenavond 1535 te Zierikzee Jan Jansz van Tongeren doopte en in Maart 1535 te Vlissingen bij Jan Pieters logeerde. Volgens Marcus Cornelis van Westcapelle was de herdooper genaamd Daemus lijnewever een jonckman met eenen bruynen baert aenhebbende eenen grauwen rock ende zwarte bonette. Alle berichten over David steunen nl. op Obbe's Bekentenis, die in 1584 naar een slecht leesbare copie is gedrukt. Natuurlijk stond

---

1) Wagenaar, Vad. Hist. V 98, Cornelius Münster II 387.

2) D. A. n° 219, Corn. N. W. 34, 35, 50, Corn. Münster II 383, Zondagsbode 7—14 Nov. 1897.

daarin DAMUS met een verdubbelingsstreep boven de m. Die streep met de ronde s aan het eind is voor een d aangezien. BL. TEN CATE vermoedt ten onrechte: dezelfde als DAMAS JACOBSZ van Leiden 10 Jan. 1538 te Delft geexecuteerd [1]). Zie VI n° 113.

N° 8. LENAERDT Boeckbinder. Dezelfde als LEENAERT van Antwerpen [2]), die PIETER GERRITSZ van Enkhuizen en ADRIAAN JORISSEN van Brouwershaven, beiden in 1535 martelaars te Zierikzee, had herdoopt. Vermoedelijk dezelfde als LEENAERT de profeet, die „binnen Campen woonde ende aldaer wel vier hondert onder hem heeft", om Amsterdam aan te tasten. CORNELIUS noemt hem: van Emden [3]).

N° 9. CORNELIS uit den Briel. Zie bij n° 1 en n° 5. Volgens de bekentenis van n° 5 heette hij CORNELIS PIETERSZ uit den Briel. Reeds in 1530 was hij uit Emelisse voortvluchtig wegens Lutherij. Hij herdoopte zijn plaatsgenoot JANNEKE MELCHIOR SYMONSZ in 1533. Zij werd in 1535 te Zierikzee verbrand. Derhalve reeds vóór de komst van JAN BEUKELSZ te Brielle heeft CORNELIS er gedoopt. Hij ontsnapte uit Leiden, toen de overheid aldaar in JAN BEUKELSZ' huis een aantal bondgenooten 23 Jan. 1535 ving. Ten huize van de vlashekelaarster MARYTGEN op de middelste gracht preekte hij in 1534 en doopte den huiseigenaar JAN DIRKS VOLBRECHTS in tegenwoordigheid van een weggeloopen klopzuster MARIA THOMASDR. en van JOB THYSZ. VOLBRECHTS werd 16 Aug. 1544 in den Haag onthoofd [4]).

---

1) CORN. N. W. 47, TE WATER, Zeeland 8, 13, BRANDT I 133. BL. TEN CATE Holland I 11, Archief Zeeuwsch Gen. VI 245, 250.

2) DE HULLU 187.

3) TE WATER, Zeeland 8, CORN. N. W. 39, CORN. Münster II 234. Over andere LEENAERTS: D. B. 1909, 117—118.

4) TE WATER, Zeeland 8, v. BRAGHT II 38—39. Arch. Zeeuwsch Gen. VI 231, CORN. N. W. 48—54, KNAPPERT, Herv. Leiden 140, D. A. n° 82—83.

Cornelis werd in 1535 op last van den schout Arent Boot te 's Gravenhage onthoofd (Verclaringe). Zie bijlage. Abusievelijk genoemd: van Beverwijk D. A. n° 85 *b*.

N° 10. Claes van Alkmaer. Hij was de zendeling naar Groningen en heeft aldaar door zijn prediking het bekende wederdoopersoproer op 't Zandt in de hand gewerkt. Hij leerde: „Munster was een beeld der geheele wereld". Blijkbaar dezelfde als Claas met eenen arm uit Enkhuizen, die den martelaar Hendrik van Maastricht (zie VI) tot leeraar heeft gewijd, en als Claes met de lamme hand, die te Delft Jan Janssen van den Berg — insgelijks een martelaar, † 7 Juli 1539 te Amsterdam — heeft gedoopt. Hij zat in Nov. 1535 te Bergen op Zoom gevangen en is in Dec. d. a. v. geëxecuteerd [1]).

N° 11. Meynardt van Delft. Volgens Grevinckhoven aangesteld door David Joris. Ongetwijfeld dezelfde als David's gezel Meyndert van Emden. Hij is een ander dan Nicolaas Meynderts van Blesdijk, die circa 1520–21 geboren is. Doopelingen zijn: Jan Everts van Deventer († als martelaar te Middelburg 1535) in 1534 en Cornelis Cornelisz. Kelder in 't zelfde jaar gedoopt op het Spui, beiden in den Haag, Anneken Jans van Rotterdam, de bekende David Joristische martelares en dichteres in haar eigen huis in de Coppoenstraat te Brielle met haar man den barbier (chirurgyn) Arent Jansz. [de Lint], eveneens herdoopt in 1534 door Meyndert, die men zeide „een vryer te wezen", zoo schrijft v. Bragt. In 't origineel staat: vryes (fries). Jannetjen Thys bekende, dat hij in Mei 1534 uit de gevangenis ontsnapt was, een jonggezel „die wat qualicken gaet". Toen hij bij haar logeerde, had hij haar

1) B. R. N. VII 362, v. Braght II 414—415, Corn. N. W. 34, 60, D. A. n° 141, 143.

aangeraden, als zij dat begeerde haar man te verlaten om een bondgenoot te huwen, waarna hij haar ten huwelijk had gevraagd. Hij was de eerste die haar had verleid! Een der voornaamste aanvoerders was hij ook op de vergadering der 32 leeraars te Spaarnwoude, in de Herberg De halve maan van Hein de Duivel, en betreurde, dat gebrek aan meewerking verhinderd had Amsterdam aan te vallen, terwijl hij aanbeval de schutterij te beïnvloeden. De stadhouder van Holland plaatste op zijn hoofd en op dat van David Joris een prijs van 100 car. guldens, op 't hoofd van andere leeraars 40 gulden. Dit plakkaat is, als gevolg van het verhoor van Anneken Jans op 24 Dec. 1538, uitgevaardigd 2 Jan. 1539. Bij keizerlijk besluit werd bepaald dat wie één van beiden herbergde in zijn huisdeur zou worden opgehangen [1]).

N°. 12. Peter Houdtsager. Over hem uitvoerig bericht van Scheffer in D. B. 1884. Misschien Peter Claesz. van Zaenderdam genoemd met Haack die houtsager, die een schamel gesel is [2]). Van de fanatieke dooperschen, die in Holland en Friesland werkzaam waren, de meest beteekenende — zie IV. — Hij doopte den bekenden Dirk Philipsz [3]) en beval Jacob van Campen als bisschop te Amsterdam te blijven na hem te hebben gedoopt en gewijd. Tegelijk met n° 2 te Haarlem 26 Maart 1534 gedood, zie aldaar. Onder zijn doopelingen treffen wij ook den diaken Jan Pauw aan. Het schijnt, dat hij nog al autoriteit bezat, omdat hij Jacob van Campen beval propagandabrieven te schrijven, wat deze heeft gedaan. Van zijn friesche doopelingen werd Hilgundt van Arum in

1) Zie mijn artikel in N. A. v. K. XI 164—166; Corn. N. W. 39—40.
2) Corn. Münster 382, 283.
3) K. Vos, Menno Simons 28.

Febr. 1535 als martelares te Kampen verdronken. Uit archivalia door CORNELIUS afgedrukt blijkt, dat PIETER, die o. a. ook te Landsmeer heeft gepredikt, een der grootste drijfkrachten der beweging geacht werd te zijn [1]). Zie zijn vonnis in bijlage bij IX.

Wat de dogmatische overtuiging dezer leeraars aangaat, behalve het in VII te behandelen punt, is mij niets bijzonders opgevallen. Het eenige, dat de vermelding waard is, juist omdat wij hiermede een aanwijzing krijgen, dat onder de oudste dooperschen dezelfde avondmaalsleer als bij de latere mennisten wordt aangetroffen, is de verklaring van JAN PIETERS (1535): „Gevraecht wat de voirs. DAMIS dair dade zeyt dat hij leesde vuyt een cleen boucxken, zeggende dat hy sprack dat als men broot eeten zoude zoe behoirde men gedenckenisse te hebben van dat ons heere t broot gegeven hadde zyne apostelen" [2]). Voorts verklaarde JAN EVERTSZ, gedoopt door MEYNERT, dat „de zone Gods noch vleysch ontvangen en heeft van de maget MARIA, gemerct dat zoe wat van vleysch is, dat is sondich ende de sone was sonder sonde" [3]). De Hoffmansche leer der menschwording van Christus werd dus door MEYNERT verkondigd.

Laat mij erbij voegen, dat ik in V en VI slechts eenige literatuur opgeef. Het is ondoenlijk hierin compleet te zijn, maar de opgaven zijn zooveel mogelijk zoo gesteld, dat met behulp daarvan de overige literatuur kan worden gevonden. De „Rekeningen" in de aanteekeningen in deze opstellen zijn die van den ontvanger van Holland JAN HENDRIKSZ, berustend op het Rijksarchief. De „Verclaringe" wordt in den volgenden jaargang afgedrukt.

1) CORN. MÜNSTER II 387, 388. D. B. 1875, 61, CORN. N. W. 36, 47—49, 53.
2) Arch. Zeeuwsch Gen. VI 250.
3) id. 242.

BIJLAGEN [1]).

A.

Van Olmer heynricxzn wonende in den briel die somme van twee ponden grooten vlaems ende dat ouer den tweeden termijn verschenen den lesten Decembris anno xv^{c}xxxv ende dat in minderinge ende betalinge van hondert acht pont van xl groten t pont als reste van hondert xxiiij gelycke ponden daer voeren hij als meeste biedende int openbaer gecoft heeft een huys mit een boemgaert staende binnen den briel toebehorende cornelis die schoenmaker gebannen bij sentencie van den houe van hollant ende verclaert alle zijn goeden geconfisqueert tot K Mt prouffyt daer van breeder mencie gemaict wordt in desen ontfangers vorgaende xv^{e} rekening fol xliiij waeromme hier xijp.

2° Jan Cornelisz heeft voor 66 pond een huis met lijnbaan behoorend aan Cornelis gekocht.

3° Cornelis Jooste en Gherit Dircxzn poorters moeten voor gekocht leder van Cornelis betalen 76 pond.

Deze gebannene komt een jaar later in dezelfde rekening voor als Cornelis Pieterszoen de schoemaecker. Derhalve was Cornelis wt den Briel een gezeten burger. De rekening van 1534 ontbreekt.

B.

Cornelis de Schoemaecker van den Briele.

Gesien bij den hove van Hollandt dat intendit overgegeven bij den procureur generaal van den selven hove

1) Rekeningen 1535, fol. 26vo, 1536 fol. 22vo. Een Hollandsch pond is evenveel als een gouden carolusgulden. Een Vlaamsch pond is zes Hollandsche ponden.

impetrant op ende tegens CORNELIS de schoemaecker vten briele gedaechde ende deffaillant, contenderende de voorsz impetrant dat de gedaechde gecorrigeert soude wesen nae exigentie van zijn delicten ter cause eerst dat hij van den lutersse secte uyten briele gebrocht is geweest gevangen alhier in den Hage ende gehoort wesende op sekere artikelen gecauseert voer den commissaryssen van de lutherye, ende daer na op hantastinge ontslegen tot vermaeninge van den houe weder inne te commen, welcke gedaechde doende van deen quaet noch arger was geworden een dissipel van de lutheriaensche secte prekende deselve secte in den briele, ende elders, diversche persoenen die verleyt ende hardoept dairomme hy corrigibel was van lyf ende goet nae Inhout des K. Mt. placcaeten, mitswelcken de voirsz impetrant vercregen heeft gehadt mandement crimineel vuyt crachte van welcke deselve deffaillant gedachuaert is geweest tot sekeren dage in persone te compareren voir den voirsz houe up peyne van banne ende confiscatie van goeden ende ouermits zijn non comparitie is tegens hem gegeven deffault ende een ander dadinge ende is zulcs anderwerf derdewerf mit Inthimacie ende vierde .werf exhabondanti noch gedachuaert geweest, maar gebleven deffaillant zoe dat de voirsz impetrant tegens hem vercregen heeft vier deffaulten tot sulcken proffijte als nae rechte hem daer van behoorde te volgen. Ende is deselve impetr. toegelaten geweest over te leggen zijn Intendit mitten verificatie daertoe dienende als hij gedaen heeft welck deffaillant is oic gedachuaerdt geweest mit de vierde daginge omme te zien veriffiëren tvoirsz intendit ende sententie te hoeren ende noch gebleven deffaillant, daervan acte gemaict is ende gevoucht bij 't selue intendit Tvoirs hoff mit rype deliberacie van rade doergesien ende ouergewegen heb-

bende alt guent datter materie dienende is in den namen des keysers van de Romeynen, Coninck van germanien van Castille ende graue van Hollant Zeellant ende Vrieslant heeft den voirn. gedaechde ende deffaillant vuyt crachte ende voor die profijten van den voirsz deffaulten versteken ende versteeckt mits dese van alle exceptien deffencie ende weere die hij in dese sake hadde mogen doen ende voort gebannen ende bant mits desen vuyten voirsz landen van Hollant Zeellant ende Vrieslant tot eewigen dagen op zijn lyff, ende verclaert alle zynen goeden geconfisqueert tot proffyt van den K. M. Gedaen in den Hage By myn Heere den Stadhouder generaal Assendelft warmont sasbout sandelin zuyderhuyssen bronchorst pijnssen zegers ende gepronunchieerd den xvij^en^ Septembris Anno xv^c^xxxiiij.

C.

Op huyden den xvj^den^ May anno xv^c^xxxiiij PEETER Schoenmaker gevanghen onder den Hove van Vrieslant, vermits hij herdoopt was ende oick eenighe andere dairtoe gesolliciteert ende geinduceert hadde, heeft verclaert dattet hem hertelicken leet was ende heeft voirts gedaen de behoirlicke abjuracie dewelcke anderen herdoopten resipiscerende ende de genade van K. M. begerende ende vander welcker zy genoten, gedaen hebben, midts welcken hem vergheven is dat hy hem heeft laeten herdoopen, doch vermidts hy anderen als voirs is daertoe geinduceert hadde, is gebannen drye jaeren uuyten lande van Vriesland sonder daerinne weder te moghen commen by verbeurte syns lyffs, te ruymen de stadt Leeuwarden binnen sonnenschyne ende dlant van Vrieslant binnen derden daghe. — Crimineel Sententieboek van 't Hof van Friesland, 1510—1542 fol. 137.

VI.

Melchioritische leeraars of aanvoerders tot 1540.

Behalve de 12 zendelingen van Jan Matthijsz van Haarlem zijn er nog een zeer groot aantal leeraars geweest, zooveel dat, niettegenstaande reeds velen waren gedood en anderen elders en ook te Munster vertoefden, er in Januari 1535 niet minder dan 32 leeraars te Spaarnwoude bijeenkwamen.

Natuurlijk behooren onder hen ook Jan Matthijsz zelf, Jan Volkertsz Trypmaker, Menno Simons, Dirk Philipsz en zijn broeder Obbe — zie VII —, David Jorisz van Delft. — Met de vorigen 18.

N° 19. Willem de Kuyper van Heusden, zie V n° 2 en 6. Hij werd 26 Maart 1534 geëxecuteerd te Haarlem en is een ander dan de door L. Knappert, Herv. Leiden, 139 genoemde. Zie bijlage bij IX. Zijn weduwe is de beruchte Margriete Willems uit Hitland; die connecties met den Schout Jan Hubrechts had en door hem werd gewaarschuwd. Zij is ook geëxecuteerd, zie Verclaringe.

N° 20—21. Jeronimus uit Brabant en de profeet Adriaen van Benschop verkondigden 't davidjoristisch gevoelen, dat men maar weder naar de kerk gaan moest om de goddeloozen te bedriegen. Corn. N. W. 21, 52.

N° 22. Gerrit Ghysen van Benschop alias Gasgen doopte Adriaen Aarschen een wever te Zierikzee, was een naaktlooper. D A n° 94, Te Water, Zeeland 7. Theol. Tijdschr. 1905, 141.

N° 23. Hendrik van Maastricht, zie V n° 10 te Amsterdam 1536 onthoofd. v. Braght II 414.

N°. 24. Pieter Koster, die te Zaandam een koster was

geweest, te Amsterdam in 1535 onthoofd. v. Braght II 36 = Pieter Claesz, zie Verclaringe.

N° 25 Lourys Lourysz van Leiden, had een meisje Dorothea Pietersdr gedoopt en te Dordrecht gepredikt, alwaar hij V n° 2 en n° 19 heeft ontmoet. Hij liet twee weduwen na. 28 Juli 1534 te 's-Gravenhage onthoofd. D A n° 47c, Knappert, Herv. Leiden 139.

N° 26. Cornelis de Vlaminck, aan wien de amsterdamsche diaken Jan Pauw om financiëelen steun had geschreven. Hij was een koopman bij wien de justitie veel „gereet goet" vond. In Maart 1535 te Zwolle onthoofd. D A n° 105b, Corn. N. W. 35, 45.

N° 27. Jan Claessen Cok, bisschop der anabaptisten te Leiden, 24 Maart 1535 gevierendeeld in den Haag „een groot predikant, die veel van den bonde selver gedoopt heeft". Hij stond op het punt naar Amsterdam te trekken om de stad te veroveren, en doopte te Leiden, Schiedam, Ter Heide, Vlaardingen. D A n° 113, 213, Knappert, Herv. Leiden 156, Corn. N. W. 47; Reitsma, Hervorming 208 en 210 zegt: uit Delft. Hij doopte te Poeldijk. Bijdr. bisd. Haarl. XXVIII 172, Rekeningen 1535 fol. 43ro.

N° 28. Hendrik Rol of van Hilversum, carmelieter monnik, had de profetiën van Jan Matthijsz Blauwaert als goed erkend, vóór 9 Sept. 1534 te Maastricht verbrand, kapelaan bij den drost van IJselstein, wiens vrouw Elsa van Lostadt een anabaptiste was, schrijver van Die slotel van dat secreet des nachtmaels, Corn. N. W. 34, B R N. V. 1 enz., N. A. v. K. I 106, Habets, Maastricht 10, 47 enz.

N° 29. Jan Matthijsz Blauwaert van Middelburg of Jan de goudsmid, helper van Jacob van Campen, gevlucht naar Engeland en aldaar verbrand. Hij doopte enkele personen te Amsterdam, woonde er in „de platte husen"

en was profetisch aangelegd. 2 Maart 1535 wordt op zijn hoofd een prijs gesteld. Met JAN VAN TRICHT heeft hij in 1535 op 't convent te Boekholt de partij der vreedzamen verdedigd. Te Alkmaar herdoopte hij AEF PETERS, te Bergen op Zoom preekte hij in bijzijn van COP HEYNE. Uit Munster werd hij in 1534 met JACOB v. CAMPEN naar Amsterdam gezonden. CORN. N. W. 34, 36, 60, D B 1880, 14; 1909, 17, 25, DE HULLU 215, D A, n° 97, Arch. Zeeuwsch Gen. VI 236, 237, 240, 247.

N° 30—31. JAN WOUTERSZ en CORNELIS POLDERMAN, gezellen van n° 29. N° 31 trok mede naar Munster. Arch. Z. G. VI 236—237, B R N VII 115, 126.

N° 32. JAN van Lunnen geboren uit het „Sticht van Monster", A. Z. G. VI 243.

N° 33. JAN DAMASZ van Monnikendam, ontvluchtte juist, toen REINIER BRUNT hier aankwam, 10 April 1535 te 's-Gravenhage onthoofd, was een der principale leeraars, Hoog, Mart. Herv. 15. Volgens Rekeningen 1535 fol. 46ro uit Noertwyck.

N° 34. DOMINICUS ABELS van Utrecht, goudsmid, doopte te Amsterdam. A. Z. G. VI 247, geëxecuteerd te Amsterdam 25 Maart 1534, SCHEFFER Hervorming tot 1531, 463.

N° 35. LAURENS de schrijnwerker doopte een vlaming GILLIS van Deuremonde. A. Z. G. VI 248.

N° 36 JAN van Tricht [1]) of JANNE SMEKENS of SMEITGEN van Maastricht, zie n° 29, was op 't convent te Boekholt, bisschop der herdoopers 26 Nov. 1537 te Antwerpen verbrand tegelijk met

N° 37. Broeder JANNE SPECKE, (weggeloopen) predic-

1) Het is niet zeker, of de JOANNIS TRICHT, die vóór 1554 een boekje over de menschwording van Christus schreef en dezelfde als JAN VAN TRICHT schijnt, wel dezelfde is als JANNE SMEKENS. Foutief is ZUR LINDEN's aanvulling (a. w. 373): JOHANN von Utrecht.

heere van Groeningen [1]). Génard VII 434, Habets 87 enz.

N° 38. Gillis van Aken, dezelfde als heer Gillis de Susteren, 25 Jan. 1535 genoemd als een principale dooper, de Hullu 187, zie verder mijn Menno-biografie.

N° 39. Paulus van Druinen, goudsmid, geëxecuteerd te Vucht 9 Sept. 1538, was een bisschop. v. Braght II 41. Zie XVIII.

N° 40. Thijs of Matthijs uit den Haag schrijft brieven om op te wekken naar Munster te gaan. Corn. N W 54—55, misschien dezelfde als n° 47.

N°. 41. Jacob Pouwels te Groningen, bij wien Jacob van Campen logeerde, één der twee Groningsche leeraars. De gemeente moest 1100 leden tellen. Corn. N W. 4, 50.

N° 42. Jan van Geelen, aanvoerder bij 't oproer van 't Oldeklooster, sneuvelde 10 Mei 1535 te Amsterdam, en is Hansken Lukener, de Hullu 163 enz., D B 1875, 63. Zijn vrouw Fenneken 6 Febr. 1535 te Deventer geëxecuteerd. de Hullu 219.

N° 43. Rem Pieters de Pelser, Dec. 1535 uit Monnikendam verbannen D A n° 142, 143 preekte te Amsterdam, Corn. Münster II 396. Rem van Hoorn preekte te Alkmaar, davidjorist, Theol. Tijdschr. 1905, 143.

N° 44. Pieter van Leiden, leeraar in Dec. in den Haag gevangen, ontkende met Jan Beukelsz in betrekking te staan. D A n° 143.

N° 45. Adriaen de goudsmit doopte te Leiden Anthonius Koertsz van Oerdorp. Kron. Hist. Gen. 1856, 125.

N° 46. Henrick Kistemaecker van Zutfen, herdoopte te Deventer in 1535 Warner Tute en in 1534 den Leidschen boekverkooper Michiel, beiden te Kampen geofferd. Hij wordt genoemd in de bekentenis van Jan van Batenburg. D B 1875, 62—63, de Hullu 222.

1) Niet: Groningen.

N° 47. Thijs Olbrants van Texel, eerst begenadigd, maar had na zijn penitentie in conventikels de Schrift gelezen. 15 Sept. 1534 te 's-Gravenhage geëxecuteerd. D B 1873, 1409, Rekeningen 1535, fol. 26ro.

N° 48. Herk Dirks van Burg op Tessel herdoopte in 1534 te Brielle Oede Willemsdr. ten huize van Anneke Jans van Rotterdam, D A n° 243, Ber. Hist. Gen. 1851, 144, Meyhoffer 165. Oede werd 18 Juli 1541 te Utrecht geëxecuteerd. Andere foutieve lezingen: Arck, Aert [1]).

N° 49. Jan Jansz. Schot, schilder, leeraar te Rotterdam 10 April 1534 te 's Gravenhage onthoofd tegelijk met

N° 50. Cornelis Gerritsz leeraar te Westzaan, D B 1905, 173.

N° 51. Herman van Kelder, davidjorist 7 Jan. 1539 onthoofd te Delft tegelijk met

N° 52. Hendrik Koel van Kelder, Brandt I 133.

N° 53. Jan Joosten van Goeree, priester, trad 1530 à 31 uit de roomsche kerk, te Amsterdam door Gerrit de Boekbinder (V n° 4) gedoopt en door Jacob v. Campen tot leeraar te Westzaan en Wormer aangesteld, hij was gehuwd en had een kind. Scheffer, Herv. tot 1531, 519, 569, Corn. Münster, II 386.

N° 54—55. Jan Pieter Egges en Dirk Frederiks alias Vaertgen leeraars te Krommeniedijk, onthoofd 26 Maart 1534 te Haarlem. Zie bijlage bij IX.

N° 56. Pieter Pietersz leeraar te Wormer, 11 Mei 1534 te 's-Gravenhage verbrand. Scheffer 569.

N° 57. Derk Tasschemaker van Amsterdam heeft te Emden Jacob van Antwerpen gedoopt. Misschien dezelfde als Dirck Tasch, die te Antwerpen en Leeuwarden is geweest. P. C. Molhuysen, Wederd. te Dev. 162, Corn. N. W. 34, 51.

1) Zijn vrouw Anna Jacobsdr. werd 7 Dec. 1534 beboet met 3 gulden.

N°. 58. Jacob van Antwerpen of van Herwerden of Gosen van Winterswijk, Febr. 1535 te Deventer onthoofd. Zie mijn Doopsgez. te Antwerpen (ter perse).

N°. 59. Adriaan Vermeer, over wien een afzonderlijke Bijdrage (IX).

N° 60. Hans Barbier, de gezel van Obbe, gedoopt door V n° 2 en 3 te Leeuwarden in 1533. Eenigen tijd woonde Hans van Leeuwarden slotemaker of taschmaker in de Kalverstraat te Amsterdam, alwaar hij ten huize van Jan Pauw vijftig personen doopte. Met Obbe disputeerde hij tegen Jacob van Campen — zie VII — Ook genoemd: Scheerder = chirurgijn. Volgens Batenburg woonde hij later in 't Guliksche. Hij vestigde zich te Groningen. Corn. N W 33, 49, 60, B R N VII 118, 129.

N° 61. Jacob Tyettye van Goënga (Friesland) op wiens hoofd in 1534 een prijs van *f* 25 werd geplaatst. Reitsma, Honderd jaren 46.

N° 62. Peeter Symonsz van Tirns (Friesland). Op zijn hoofd eenzelfde prijs. Hij is de Vrieze, die 't Munstersche geschriftje Van der Wrake met Jan van Geelen in Friesland heeft helpen verspreiden. Deze had hem vandaar meegenomen naar Munster, waar hij kruiden en specerijen meebracht. Aldaar dwong men Aaltjen Lysting, een Amsterdamsche vrouw, die haar zeer rijken man had verlaten, hem te huwen, en werd hij hofmeester der koningin. Bij zijn zending om hulp te halen werd hem geld meegegeven. Aangezien deze Peter met Jan van Geelen naar Friesland ging en deze laatste de aanvoerder was bij de bestorming van 't klooster, terwijl Menno Simons in deze dagen Van de Wrake ontving en een broeder van Menno bij den strijd om 't Oldeklooster is omgekomen, beschouw ik dezen Peter als een broeder van Menno. De rijke Aeffgen Listincx (Reitsma Herv. 210)

uit Amsterdam, die te Limmen conventikelen hield, is misschien Aeltje's zuster. Hortensius (1694) 78, Niesert Münst. Urk. Samml. I 147, 150.

N° 63—66. Onder de naaktloopers waren behalve n° 22, nog vier doopers: mr. Adriaen Anthonis Foksen schoolmeester, Arend Jans Cramer, Hendrik Hendriks, profeet en Derk de Kleermaker of de Snijder. D A n° 93, 94, N. A. v. K. I 102, Wagenaar, Amst. I 241.

N° 67. Dirk van Nijmegen, dooper in 1534 te Amsterdam gevangen. D A n° 69.

N° 68. Walraven Herberts van Middelie, uit Munster gezonden, gaf zich uit als priester en trachtte missen te lezen, waarschijnlijk dezelfde als „de priester uit Dordrecht" in de bekentenis van Jan Pauw, te Utrecht 11 Maart 1535 levend verbrand. N. A. v. K. I 196, Corn. N W 32—34, de Hullu 222. Zie n° 113.

N°. 69. Herman Sassen, linnenwever doopte Willem Glasemaker en anderen in 1534 te Deventer. P. C. Molhuysen Wed. te Dev. 149, 154.

N°. 70. Adriaan van Amsterdam doopte te Deventer in 1534 Herman Schroer (Molhuysen 155). Misschien dezelfde als Adriaen de Huyckmaacker, Scheffer 471, 622, Corn. Münster II 396. Een andere Adriaen Pietersz met een oog werd 12 Mei 1534 wegens blasfemie van 't sacrament der mis onthoofd. Corn. Münster II 407. Knappert Herv. Leiden 140—141.

N° 71—81. Uit de bekentenis van Jan van Batenburg als principale doopers: Lippe een fries, lange Stoffel van Naarden, Christoffel Guldemont, Cornelis Cloot van Antwerpen, Laurens droogscheerder, Goris de lantaarnmaker, Alexander Overlander, Steven een monnik uit Naarden, de doopers Janneken te Bourom, Pieter van Luyck, Syvert clerck een westfries, de Hullu 254

enz. [1]). Christoffel van Zutfen doopte. de Hullu 263. Goris is misschien de lantaarnmaker in Arch. Z. Gen. VI 243.

N°. 82. Peter van Coelen uit diezelfde bekentenis, kan dezelfde zijn als de latere bekende Pieter van Keulen, die hoogbejaard is geworden (B R N VII 550) of als Pieter van Coelen, die te Rotterdam met zijn vrouw vervolgd is, maar op ontkentenis te zijn herdoopt werden vrijgesproken. Te Lintum, Gesch. Rott. 121.

N° 83. Cornelis Stevensz van Montfoort werd in 1534 te Rotterdam onthoofd, omdat hij aldaar vergaderingen had gehouden en uit de Schrift vermaand. Te Lintum 121.

N° Jan Smyt bij die Iserwagen is een doiper, nuu woinende in de Kuyperstrate, te Antwerpen, 1534. de Hullu 214.

N° 85. Borchort uth Zeland, doiper, te Groningen 1534. id. 215.

N° 86. Henric Lepper doopte vóór 1535 eenige personen te Deventer. id. 225.

N° 87. Claes Ysbrants van Monnikendam had veel personen herdoopt en vermaand. Reitsma Herv. 210, in Mei 1535 aldaar onthoofd. D A n° 117ª, Rekeningen 1535 fol. 44vº.

N°. 88. Adriaen Adriaensz van Hazerswoude, profeet te Poeldijk, coninck van Yserahel in 1535. Bijdr. bisd. Haarl. XXVIII 269 enz.

N° 89. Cortoys schrijnwerker uit Henegouwen, fauteur ende medepleger der herdoopers 11 Juni 1539 te Utrecht onthoofd. Ber. Hist. Gen. 1851, 139.

N° 90. Adriaen die wever leeraar te Delft geëxecuteerd in 1534. Knappert, Anabaptistica Theol. Tijdschr. 1905, 139.

---

1) Een geheele reeks namen bij v. Batenburg kunnen evengoed doopers aanduiden, maar bij hen staat 't er niet bij vermeld.

N° 91. Cornelis Appelman, batenburgsch leeraar, tegelijk geëxecuteerd met n° 91. Over hem vele bescheiden bij de Hullu.

N° 92. Willem Dirks Zeilmaker, leeraar in 1534. Th. Tijdschr. 1905, 138 te Utrecht geëxecuteerd 7 febr. 1535, gezel van Appelman. D A n° 310.

N° 93. Jacob Remmes, leeraar in 1534. Th. Tijdschr. 1905, 139.

N° 94. Jan die snijder, cleefsman, davidjorist, leeraar. id. 145.

N° 95. Cornelis de Kuiper van Delft, davidjorist, leeraar. id. 143.

N° 96. Jan van Batenburg in 1537 te Vilvoorden gevangen. Zijn bekentenis bij de Hullu 246 enz. (8 Febr. 1538).

N° 97. Herman Schoenmaker, profeet van 't Zandt. B R N. VII 363.

N° 98. Hans de Wantscheerder, uit Appingedam. B R N. VII 367.

N° 99—100. Antonius Kistemaker en Jacob Kremer uit de Ommelanden naar Munster gezonden. B R N. VII 362, 364, 369.

N° 101. Henrick Herckmaker van Giethoorn, een dooper, is batenburger, onthoofd te Leeuwarden 27 Sept. 1544. de Hullu 294, Reitsma Honderd jaren 63.

N° 102. Douwe Schoenmaker, Munstersch leeraar, doopte Menno's schoonzuster. K. Vos, Menno Simons, 5, 42, 190.

N° 103. Barend Bakker van Zwolle. Corn. Münster II 234, N. A. v. K. I 87.

N° 104. Cornelis de Backer. Corn. N. W. 55.

N° 105. Marten Goudsmid of Berchmans, leeraar te Maastricht 1533, Habets 73 enz., Rembert, Jülich 76—78.

N° 106. Leonard van IJsenbroeck „kort van postuur hebbende een zwarten rock", steunde in 1534 Jan Smekens

doopte te Dieteren, Born, Sittard en Dremmen en stichtte te Brackel een gemeente; niet dezelfde als LENHARD van Maastricht. D B 1909, 118.

N° 107. DIONYSIUS VINNE in Limburg, HABETS 214—216.

N° 108. GILLIS van Ratheim — een ander dan GILLIS VAN AKEN, arbeidde te Maastricht, HABETS 214—216. Hij zat in 1536 te Kaiserswerth gevangen, K. Vos, Menno Simons 95.

N° 109. HENDRIK van Tongeren, alias SLACHTSCAEP, te Aken, HABETS 216—226.

N° 110—111. LEONARD en RUTH KETELBUETER te Maastricht, beiden „diaken" geheeten. HABETS 57, 119 enz.

N°. 112. LENAERT MUNSELS, schoolmeester te Alken (Luik), doopte circa 1540 JATER WILLEMS. D B 1909. 117.

N° 113. DAMAS JACOBS van Leiden 10 Jan. 1539 geëxecuteerd te Delft, BRANDT I 133 (zie V n° 7). Op een vergadering in Waterland, waar een zendeling uit Munster „Van der Wrake" voorlas (1535), vond deze bij DAVID JORISZ tegenspraak, maar steun bij Damas „men moest het zwaard gebruiken." De zendeling is waarschijnlijk n° 68, D B 1892, 11.

N° 114—116. Hoofdlieden der batenburgers: LUEKE BENNINCK van Kampen, BERTOLD NYEMANS bij Genemuiden, CLAES bij Steenwijk. — Uit bekentenis van PETER van Norg, NIESERT, Münst. Urk. I 303 enz., DE HULLU 269—270.

N° 117. ADAM JANSZ. te Leiden bisschop, gedood Januari 1535. Zie Verclaringe.

N° 118. ANDRIES HERMANS van Gelre, 12 April 1537 te Amsterdam geëxecuteerd. D A 183.

N° 119—123. Op het convent te Boekholt (Aug. 1536) waren aanwezig MATTHIAS BELKENSIS (van Balk) en TIARDUS SNEKENSIS. D B 1864, 140, K. Vos, Menno Simons 41, 66, 230. STEWARDUS CLERICUS uit Friesland. JOHAN VAN GULIK.

Johan van Schoonhoven, voorts n° 73, 29, 36, 46. Zeitschr. für histor. Theol. 1863, 53, alwaar Nippold m. i. ten onrechte een Johan van Utrecht naast een Johan van Maastricht noemt.

N° 124—158. Uit het Crimineel sententieboek van 't Hof van Holland.

N° 124. Jan Cornelisz van Hazerwoude, onthoofd 26 Maart 1534 te Haarlem. Zie bijlage bij IX.

N° 125. Jacob Simonszoon van Delft onthoofd te Amsterdam 25 Maart 1534.

N° 126. Bartout Heinrikszoon, snijder onthoofd te Haarlem.

N° 127—139. Jan Dirkszoon, Jan Dirkszoon smid van Aalsmeer en Klaas Matthyszoon van Knollendam 10 April 1534 te 's Gravenhage verbrand.

N° 130—135. Jan Dirkszoon, Cornelis Luytgenszoon van Krommeniedijk, Dirk Gerritszoon van den Busch bij Krommenie, Willem Corneliszoon, Huig Craen en jonge Jan Corneliszoon van Hazerswoude 15 April 1534 te 's Gravenhage verbrand. Zie Bijlage.

N° 136—139. Claes Claes van Westzaan, Gysbrecht Aerts van Koudekerk, Maerten Dirks van Limmen, Heynrick Willemsz. van Hazerswoude 25 April 1534 verbrand.

N° 140. Claes Dirks van Krommeniedijk 27 April 1534 onthoofd.

N° 141—147. Jan Jacobs van Benschop, Frans Pieters van Leiden, Weyneken Jans uit Friesland, Ydewons van Langweer, Frederik Maertsz van Hoorn, Engel Cornelis van Bergen, Michiel van Waelhem. 11 Mei 1534, de 3 eersten verbrand, de anderen onthoofd.

N° 148. Zytze Dircx van Gauw, dooper, 16 Mei 1534 onthoofd.

N° 149—151. Wouter Thomasz. van Woerden, Adriaan Claesz. en Pieter Jansz. van Westzaan. 16 Mei 1534 onthoofd.

N° 152. Jan Thymasz. alias Dapper 15 Sept. 1534 onthoofd.

N° 153—154. Jan Fransz. van Calcar en Jacob van Meppel, die in conventikels geleerd had 16 Sept. 1534 onthoofd.

N° 155—158. Heinrick die Goudsmit, Cornelis Barbier van Delft, Joost de Snijder, Gieles Pietersz. de Boy glazemaker allen voortvluchtig uit Gorkum (Sept. 1539).

N° 159. Wouter Jans de Haes van Arnhem, preeker, in Januari 1535 te Rotterdam gevangen. D A n° 80a.

N° 160. Gerrit van Poelgeest, had te Koudekerk gepredikt, 29 Jan. 1535 gevangen, D A n° 85b.

N° 161—163. Jan Jansz. van Calcar, Jan Hendriks en Jacob Claesz. van der Veer te Utrecht onthoofd, 12—13 Maart 1535, D A n° 104—106.

N° 164. Jacob van Bommel, Mei 1535 uit Friesland gebannen. D A n° 39a.

N° 165—173. Uit aanteekeningen van dr. F. S. Knipscheer te Zalt-Bommel uit het Archief der Doopsgez. Gemeente te Amsterdam:

Te Limmen werd gepredikt door Jan Pompemaker, Gerrit met den baard van Amsterdam en Aefje Listincx. Behalve deze laatste vermeldt hij als prediksters: Aleyt en Anna dochters van Joris Jorisz. Voorts Dirk van Wormer, Bartolomeus van Amsterdam; Pieter van Binkhorst het hoofd der beweging te Hazerswoude, Jan. 1536 gevangen. Ten slotte een ongenoemd priester door Brunt gevangen, die zonder vorm van proces ter dood gebracht is, omdat hij een principaal van de sekte was. De desbetreffende stukken zijn niet door mij geraadpleegd kunnen worden.

De hier aangeboden lijst is natuurlijk onvolledig. Maar de gegevens bewijzen, hoe uitgebreid de melchiorietische (vooral de fanatiek-doopersche) beweging is geweest. Het overgroote meerendeel behoorde stellig tot de revolutionnair-gezinden, zij 't ook, dat hierin gesproken worden kan van in meerder of minder mate. Als uitzonderingen, die behooren tot de vreedzamen noem ik: MENNO, DIRK en OBBE PHILIPSZ, JAN VOLKERTSZ TRIJPMAKER, JAN VAN TRICHT (n° 36), BLAUWAERT (n° 29), en misschien PAULUS VAN DRUINEN (n° 39). Wel wordt DIRK PHILIPSZ door roomsche schrijvers beschuldigd [1]) aan het oproer te Oldeklooster te hebben meegedaan, maar deze beschuldiging uit het jaar 1603 lijkt mij toe te weinig grond te hebben, zie hierover VII. DAVID JORISZ heeft in 1539 ANNEKEN JANS' bazuinenlied uitgegeven en dit lied is blijkens vers 11 zeer revolutionnair in de *eerste* uitgaaf. Dit revolutionnaire is in latere drukken verdwenen door tekstverandering! Ik geloof, dat dit beslissend is voor de beoordeeling der gemoedsstemming van de davidjoristen in dien tijd:

Die Heere sal allen vogelen eyn maaltyt bereyden
Te Botsra in Edom so ick las
Vant vleysch der princen vnde der Koeningen beyde
Kompt alle ghy vogelen versampt v gerasch,
Wilt v van der landtsheren vleysch voeden,
So sy deden wort hem gedaen
O gy knechten des Heeren syt vrom van moede,
Wascht v voeten in der Godlosen bloede
Dit loen sullen vnse roeuers ontfaen.

Regel 8 is later veranderd in

Wacht ghy u voeten te storten bloede [2]).

---

1) B RN VII 61 (Successio door V. P.) en F. COSTERUS, Toetsteen, 15.
2) Men zie mijn uitgave van 't lied in 't Rotterdamsch Jaarboekje 1918.

BIJLAGE.

Van die kinderen van HUYCH CRAEN ende MARITGEN zyn huysvrouw geexecuteerde die somme van dertigh ponden van XL groten t pont ende dat in minderinge ende betalinge van hondert ende thien karolus guldens spruytende daervoeren zy overcomen zyn mit myn heeren van de rekeninge dat zy voer den vuytcoop ende redemptie van de goeden van den voirsz geexecuteerde verclaert in den inventarijs hier overgelevert betalen zullen die voirsz CX p. ende daer aff desen ontfanger hem geven zoude behoirlycke brieven blyckende by den appoinctementen gestelt onder 't voirsz inventaris in date den xvij^{en} decembris anno xv^{c} vyff ende dertich. welcke brieven van coop dese ontfanger hem luyden geexpediert heeft mits dat die voirsz kinderen gehouden worden te betaelen alle die vuytschulden van hoerluyder vader ende moeder waeromme hier over den eersten termyn XXX p.

Rest — lxxx p hiervan wordt ontfanck gemaict by desen ontfangers naeste navolgende rekeninge eodem xxiij dus hier Quytte.

VII.

Obbe Philipsz.

Over OBBE, MENNO's dooper, die hem heeft gewijd tot bisschop, is uitvoerig gehandeld door SCHEFFER in D. Bijdragen 1884, blz. 1—24 „De bevestiger van MENNO SIMONS" en door S. CRAMER in Bibliotheca Reformatoria VII 93—108 in zijn Inleiding op de uitgave van OBBE's

Bekentenisse (109—138). Toch is het noodig iets over Obbe te zeggen, nl. over zijn betrouwbaarheid.

In December 1533 kwamen Jan Matthijsz' zendelingen Bartholomeus van Halle en Dirk de Kuiper naar Leeuwarden, alwaar zij in een kring van 14 à 15 personen spraken en den doop bedienden aan Obbe en Hans Scheerder. Deze beiden werden den volgenden dag door handoplegging tot leeraar aangesteld. Terstond vingen beiden geestdriftig hun taak aan. Toen de volgende week Pieter de Houtzager overkwam, was Obbe reeds op het land aan het prediken en kon hij geen getuige zijn, hoe zijn broeder Dirk werd gedoopt. Toen 23 Febr. 1534 een prijs op Obbe's hoofd was gesteld, vluchtte hij naar Amsterdam en begonnen zijn zwerftochten in Holland. 26 Maart d. a. v. werd Pieter de Houtzager met Bartholomeus en vijf andere leeraars te Haarlem onthoofd. Na enkele dagen ging Obbe zien, of er de leeraars bij waren die hem te Leeuwarden gedoopt hadden, maar kon hen niet herkennen, zoo vreeselijk waren zij veranderd. Evenwel Dirk de Kuiper is niet onder die zeven geweest. Wel de beide anderen, die Obbe in Friesland had ontmoet.

Te Delft heeft hij David Jorisz volgens zijn Bekentenis tot leeraar aangesteld. Welnu wat dit bericht betreft, vinden wij een bevestiging in de bekentenis van Jan Evertsz die 27 Maart 1535 te Middelburg bekende door Meynart van Emden een wever gedoopt te zijn, en dat zijn (Jan's) vrouw Annekyn, die hij getrouwd had „alleen met woorden, haar gevende de helft van een gebroken penning" gedoopt was door Obbe van Leeuwarden te Delft, ongeveer September 1534, ten huize van een makelaar Keysere. Zijn broeder Cornelis Everts was ten huize van schoenmaker Lenaert te Delft reeds eerder door Obbe gedoopt. Onder zijn kennissen, die gedoopt waren

te Delft, noemde hij ook DAVID JOORISZ ende zijn wijf glaesmakere [1]).

Voorts weten wij, dat OBBE in JAN MUDDER's huis te Appingedam zijn broeder DIRK (± 1536) en in Januari 1537 in de stad Groningen tot oudste heeft gewijd. Het is OBBE, die den kring op 't Zandt heeft gesticht, alwaar volgens de bekentenis van JACOB van Antwerpen (17 Febr. 1535) een achttal melchiorieten woonden, gedoopt door „OBBO van Lewerden barbyrer" [2]). Daar het vak van barbier in die dagen gelijk stond met chirurgijn, zal hij betrekkelijk goed ontwikkeld zijn geweest. Hij heeft steeds ontkend iets te hebben uitgestaan met revolutionnaire gevoelens. Daarom lijkt het bedenkelijk, dat zijn broeder DIRK beschuldigd wordt meegedaan te hebben aan 't oproer te Oldeklooster en dat de revolutionnaire JAN VAN BATENBURG niet alleen na DAVID JORISZ het hoofd als eerste der principale doopers OBBE noemt, maar erbij voegt, dat LIPPE, die met OBBE verkeert, een aanvoerder van 't oproer van 't klooster Warffum in Groningerland was. Maar wanneer wij weten, dat ook dit het Oldeklooster genoemd wordt, dan begrijpen wij, dat de beschuldiging in 1603 door F. COSTERUS tegen DIRK ingebracht niet slaat op het algemeen beruchte feit van Oldeklooster bij Bolsward, doch op Warffum. Het is best mogelijk, dat COSTERUS een minder juist afschrift van BATENBURG's verklaring gekend heeft — 't exemplaar te Amsterdam is minder juist dan dat te Deventer — en omdat in de lijst staat: „OBBE, DIRCK syn broeder, LYPPE" hier de twee mannen met elkaar heeft verward. Alleen dit is zeker: OBBE heeft met revolutionnaire elementen wel omgegaan. Maar

1) Archief Zeeuwsch Gen. VI 240—243.
2) DE HULLU 214.

op dit punt is de bekentenis van den batenburger Peter van Norg beslissend ten gunste van Obbe. Die Peter, eigenlijk Geert Eilkeman geboren bij Coevorden, was ook in Jan Mudders huis te Appingedam gedoopt door Obbe, die hem dikwijls geld had gezonden. Wij zien ook uit zulk een zinnetje, dat onder de nieuwgezinden offervaardigen zich bevonden, die hun voorgangers in staat stelden tot liefdegaven. Waarom deed Obbe dat? Blijkbaar om Peter af te houden van rooven. Immers deze voegt erbij: de Obbiten waren tegen de Batenburgers en zij hadden er bij hem op aangedrongen dat gezelschap te verlaten [1]). Uit dat aandringen blijkt wel, dat Obbe's volgelingen hebben behoord tot de vreedzamen en dan is hun leermeester zelf van dezelfde soort geweest.

Het gaat hier om de betrouwbaarheid der Bekentenisse. Opnieuw betoogen, dat wij een geschrift van den tijdgenoot, die nauw bij de gebeurtenissen betrokken was, in dit boekje bezitten, acht ik onnoodig na de voortreffelijke inleiding van Cramer. Dat gedacht is aan een verdichting in later tijd, is slechts een bewijs, dat wie in een vorige eeuw over deze aangelegenheid schreven, dikwijls onvoldoende kennis van speciale uitdrukkingen hadden. Reeds Scheffer [2]) heeft gewezen op gezegden als het „harnas David" en de „beloofde David", wat men wel ongeveer 1540 verstond, maar wat in den tijd toen 't boekje voor 't eerst in druk verscheen (1584) onbekende en onverstaanbare woorden waren. Scheffer had ook kunnen wijzen op „gespauwde klauw", omdat dit niet alleen een uitdrukking is, die een falsificator nooit zou hebben gebruikt, maar vooral ook door een archiefstuk ons het be-

1) Niesert, Münst. Urk. Samml. I 296—303.
2) D. B. 1889, 73.

wijs der echtheid levert. De echtheid van het boekje staat boven allen twijfel vast. Maar is het nu ook betrouwbaar? D. w. z. mogen wij aannemen, dat OBBE hier een verhaal geeft der gebeurtenissen, zooals deze in werkelijkheid zijn voorgevallen? Daarop is mijn antwoord een onomwonden ja, mits wij in aanmerking nemen, dat het tot ons gekomen is vier en veertig jaren na OBBE's afval, afgedrukt uit een copie, die allicht kleine onduidelijkheden bevatte. CRAMER wijst op 't voorbericht, dat alles is afgedrukt, zooals 't geschreven was, zonder er 't minste puntje af of toe te doen, derhalve dat de uitgever eigenlijk waarschuwt „wat hierin onverstaanbaar is, komt niet voor mijn rekening". Er zijn dan ook drie volzinnen, die onduidelijk zijn [1]), maar waar door een kleine verandering de tekst geheel begrijpelijk wordt. Echter deze drie plaatsen zijn op zich zelf zonder beteekenis. Doch er zijn drie meedeelingen, die onjuist heeten en die schijnen te pleiten tegen de geloofwaardigheid, n.l. twee over HOFFMAN en wat er over de Haarlemsche executie wordt gezegd. Indien het bericht over HOFFMAN een fout bevatte, n.l. dat graaf EDZARD I die in 1528 is overleden „naar men zeide diens geloof was toegedaan", terwijl de graaf vóór de komst van HOFFMAN reeds overleden was, daartegenover staat het onomstootelijk feit vast, dat OBBE uitvoerig te kennen geeft, dat HOFFMAN in de gevangenis herroepen heeft [2]). Nu was dat ook wel bekend aan BULLINGER, toen deze in 1561 schreef [3]), maar iemand, die na 1568 (OBBE's sterfjaar) een boekje had vervaardigd, zou dan al bijzonder goed in de bronnen thuis geweest zijn, en beschikt hebben over een buitengewone kennis van zaken.

---

1) B. R. N. VII 132, 133, 135. 2) id. 133.
3) BULLINGER-NICOLAI (1617), fol. 109b.

De voorstelling door OBBE gegeven van het fanatiek geestdrijvende der dooperschen correspondeert geheel op nog overgebleven archiefstukken. De door hem gebezigde termen vinden wij in geschriften uit den Munsterschen tijd, die hier of daar in bibliotheken voor den dag zijn gekomen terug en dus mogen wij, naar 't mij voorkomt, deze apologie, want als zoodanig is de bekentenis bedoeld, in haar geheel vertrouwen schenken, al spreekt 't vanzelf, dat hij alles meedeelt van uit zijn nieuwen gezichtskring. Nu is hij libertijn, en keurt hij 't gebeurde af, maar hij zal natuurlijk zijn eigen aandeel daarin vergoelijken. Wanneer hij dus over zijn eigen wijding zegt: „de oplegging der handen voelden wij wel, ook alle woorden hoorden wij wel, maar wij voelden noch hoorden geen H. Geest noch vernamen geen kracht van boven, maar veel looze woorden, die macht noch nadruk hadden, zooals wij naderhand genoegzaam ondervonden", dan zegt hij hier iets, dat hij op dàt oogenblik der wijding niet heeft opgemerkt, maar dat hem thans, terwijl hij schrijft, duidelijk geworden is. Evenzoo, wanneer hij zegt tijdens de oproerige beweging van 1535 met zijn broeder DIRK, de eenigen van alle leeraars te zijn geweest, die deze drijvinge en valsche profetiën tegenstond tegen de valsche broeders, dan beteekent dit, dat hij wederom thans hen beschouwt als „valsche", want in de jaren 1535 converseerde hij druk met hen, en vond hen dus niet valsch. In ijver voor 't huis des Heeren verslonden, en uit liefde tot zoovele eenvoudige harten, had hij zijn ambt blijven waarnemen, alhoewel hij 't reeds voor geruimen tijd had willen neerleggen. Welnu dat moge zoo zijn, mits men verstaat, dat zijn lust 't ambt neer te leggen eerst na de Munstersche catastrophe is gekomen en die lust nog volstrekt niet bestond in Januari 1537, toen hij MENNO

tot oudste wijdde. Die lust is blijkbaar ontstaan, maar dat verzwijgt hij natuurlijk, toen hij na uit de gevangenis ontsnapt te zijn heelemaal naar Rostock in Mecklenburg was gevlucht. Hij was immers geen heldennatuur, maar een libertijn. Daarom was hij ook absent op de vergadering te Boekholt in Augustus 1536, waar hij de verdediging der vreedzame partij overliet aan JAN VAN TRICHT en BLAUWAERT.

Nu zijn wij genaderd tot 't geschikte oogenblik om OBBE's drie fouten na te gaan. Zeker het zou een fout zijn geweest, als hij geschreven had, dat graaf EDZARD, die in 1528 stierf, HOFFMAN had laten begaan. Maar wanneer heeft OBBE geschreven: na den dood van MELCHIOR HOFFMAN, die zeker nog in Januari 1543 leefde. Hij heeft MENNO en DIRK gewaarschuwd. En zoo voegt hij erbij: zij mogen doen wat zij willen. Derhalve hij schreef vóórdat de ban over hem was uitgesproken. Die ban deerde hem niet, immers hij geloofde niet meer in hun zending, dus niet meer in de kracht van hun banbesluit. Tot dien ban, waarvan MENNO in 1554 verklaarde, dat zij uitgesproken was („zijn afscheid heeft hij ontvangen"), is allicht besloten, omdat OBBE zijn Bekentenisse had uitgegeven. Dan is 't geschrift opgesteld tusschen 1543 en 1554. Weten wij nu, dat graaf ENNO, die de hervorming zeer toegenegen was, juist in 1540 is overleden, dan bedoelt dus OBBE met zijn uitdrukking „de oude graaf" niets anders dan „de overleden graaf ENNO". Dat deze inderdaad bedoeld is, blijkt uit het „Beginsel der Scheuringen" [1]). De tweede fout is: Op 26 Maart 1534 zijn te Haarlem onthoofd zeven leeraars volgens een brief van

1) BRN VIII 519.

gecommitteerde raden aan den stadhouder. Maar OBBE zegt: Tot 15 of 16 toe zijn zij naar Haarlem gevoerd en allen geëxecuteerd sommigen geworgd, aan een paal gezet, daarna de anderen onthoofd en op raden gezet. OBBE was gaan zien wie 't waren, maar door de vreeselijke verandering van vuur en smoken waren zij niet herkenbaar en die op raden zaten konden zij ook niet goed van elkaar onderscheiden [1]). Ach, wordt gezegd: er waren er maar zeven, die onthoofd werden. Maar daarop kan worden geantwoord, dat OBBE natuurlijk eerst eenigen tijd later den moed kan hebben ontvangen om zich bij 't schavot te vertoonen, dat er ook op andere dagen personen terechtgesteld zijn en dat derhalve zijn opgaaf 15 à 16 volkomen juist zijn kan, dat het onophoudelijk voorkomt, dat na de onthoofding de lijken worden verbrand en de hoofden op een paal geplaatst en dat het vanzelf spreekt, dat die tentoongestelde hoofden na eenige dagen niet meer herkenbaar waren.

De derde fout moet zijn — volgens W. I. LEENDERTZ, MELCHIOR HOFMANN — dat OBBE ten onrechte zou hebben beweerd, dat HOFFMAN eerst van uit de gevangenis had geschreven, dat men den doop twee jaren zou laten rusten. Natuurlijk moest LEENDERTZ zich vergissen. De auteur weet immers van HOFFMAN's herroeping in den kerker en is dus goed ingelicht. Ook is 't zielkundig verklaarbaar, dat de desillusie den gevangen HOFFMAN dit bevel geven deed. Want zegt LEENDERTZ het bevel komt in een verbrand boekje van 1532 voor, waarvan CORNELIUS

1) BRN VII 131, Zijn bericht over de terechtstelling van TRIJPMAKER (blz. 124) in 1531, dus twee jaren vóórdat OBBE bekeerd werd, luidt: JAN TRIJP met zes of zeven anderen. In 't geheel waren er acht geweest. OBBE is dus vlak bij 't exact juiste getal.

een uittreksel heeft gegeven. Helaas is wat hij voor dat uittreksel aanzag niets anders dan de parafrase van OBBE's verhaal en in het door ZUR LINDEN voor 't eerst afgedrukt uittreksel komt geen woord voor, dat maar eenigszins lijkt op wat LEENDERTZ als zoodanig heeft meegedeeld. Ook hier blijkt OBBE's verhaal volkomen juist te zijn.

De meening van SCHEFFER, dat de Bekentenis eerst laat geschreven is, omdat er toespelingen op den ban en de daarop gevolgde scheuringen in voorkomen zouden, is onjuist. Die toespelingen betreffen scheuringen reeds vóór 1540 ontstaan door davidjoristische en batenburgsche gevoelens.

In 1596 noemde PIETER VAN KEULEN het boekje een partijdig lasterschrift en wraakte OBBE's getuigenis als dat van een van God afgevallen mensch, waarmede hij ondertusschen erkent, dat OBBE de schrijver was. Wanneer men echter verder gaat en als SEPP de echtheid in twijfel trekt, dus het boekje voorstelt als geschreven in later tijd door iemand, die aan de Doopsgezinden vijandig was, dan verklare men eerst: hoe komt het, dat dit boekje in zijn meedeeling over wat geschied is vóór 1540 zoo eervol over DIRK PHILIPSZ spreekt? Juist die verklaring: mijn broeder DIRK en ik OBBE zijn de eenigen geweest, die tegen het oproerig drijven ons hebben verzet (in een tijd, toen MENNO nog pastoor was!), is het beste bewijs, dat OBBE zelf het geschreven heeft. Welk ander zou er belang bij hebben ook DIRK schoon te wasschen? En zouden niet veeleer, als in later tijd iemand had gefantaseerd, door een pseudo-OBBE ook de gebroeders PHILIPSZ zijn zwartgemaakt? Maar wij hebben inderdaad een verklaring, waaruit m. i. voldoende blijkt, dat de voorstelling, dat OBBE een vreedzaam man is geweest, ook met de

waarheid overeenkomt. Die verklaring is: de bekentenis van JACOB VAN CAMPEN [1]): Seyt dat hy in den voorwinter ontboeden es geweest in huyse van PETER GOVERTSZ, aldaar hy gesproeken heft OEBE van Leeuwaerden, ende es daer nyet langer gebleven dan omtrent twee uren, ende was daer mede present HANS van Leeuwaerden, die mede tampt heft van doopen. Ende hadden questie van der scriftuer, hy die spreect sustinerende dat de scriftuer stonde up twe claeuwen, te weten dat altgunt gebuert was int oude testament als beeldinge responderende upt nyeuwe, zoude int nyeuwe testament noch werden volbracht werdden ofte geestelick oft letterlick, ende de voorsz. Vriesen sustinerende, dat de scriftuer stonde op een claeuwe, te weten dat de scriftuer eenvoudig was". Met JACOB eenstemmig dacht volgens diezelfde bekentenis CORNELIS uit den Briel. Zou een ander hebben kunnen weten, dat OBBE zelf daarover gedisputeerd had? En de bekentenis schrijft: „wie kan uitspreken de groote tweedracht onder de gemeenten van disputeeren van „ghespouden clauwe" [2]). Welnu de voorstanders der Munsterschen zijn de mannen der twee klauwen, de tegenstanders, d. w. z. de vreedzamen, zijn dus de mannen die sustineeren op één klauw zooals OBBE. CRAMER [3]) licht in zijn Inleiding op HOFFMAN's Die ordinantie Gods toe: „Men moet zich houden aan 't woord Gods in alle eenvoudigheid en aan dat woord in zijn geheel. Alle woorden Gods toch zijn gelijkelijk geldig voor hem, die de rechte kennis van God verkrijgt en

1) CORN. N. W. 49. 2) B. R. N. VII 137.

3) B. R. N. V 137, 167, 177, 188, 189, een andere plaats bij ZUR LINDEN, blz. 430 uit een werkje van 1532: „ein ider muss der gespaltnen klawen wol warnemen. Dan alle Gottes wort doppelt oder zwiffach seint", etc.

den sleutel DAVIDS d. i. de kennis van de gespleten klauwen bezit". OBBE sustineert: de Schrift heeft slechts één zin (staat op één klauw). HOFFMAN: de godvreezende moet de spijze des levens wel herkauwen en „ghespouden cleuwe" dragen om alle tegenloop te onderscheiden, want alle woorden Gods zijn „tweevout" (hebben een dubbelen zin). Die gespleten klauw is het kenteeken der reine onder de herkauwende dieren (Lev. 11 : 3, Deut. 14 : 6). Sommigen, die dwalen, laten na het onderscheid te zoeken. Zij blijven hardnekkig bij één tekst staan en willen de tegencleuwe niet bij elkaar voegen. Die sleutel DAVIDS nl. heeft Christus van den Vader ontvangen; Christus is de deur der genade, die er mee ontsloten wordt en door den heiligen geest ontsluit hij ermee de geheimenis Gods voor de geloovigen. Zoo dragen de apostolische herauten gekloofde klauwen en hoornen, d. w. z. zij zijn rein. De schrift is niet allemans ding; alleen hij, wien God het geeft, kan zulke knoopen losmaken. Door zulke opvatting voorop te stellen, nl. dat alleen de door God uitverkorene dien dubbelen schriftzin kan verstaan én dat schriftwoorden kunnen worden uitgelegd door andere woorden, die er niets mee te maken hebben, wordt de meest fantastische schriftuitlegging in de hand gewerkt. Tegen die wijze van uitlegging, waardoor de fanatieke Melchiorieten met het Oude Testament den geest (der weerloosheid) van het Nieuwe Testament geweld aandoen om daarmede hun gedragslijn te rechtvaardigen, verzet OBBE zich. Voor hem heeft een schriftwoord uit het Nieuwe Testament slechts één beteekenis, dat op zich zelf moet worden verklaard, en dat niet mag worden verwrongen door een Oud Testamentisch gezegde. Er is een plaats [1]) in het

1) 2e uitgaaf (1551) II fol. 89b.

groote werk van David Jorisz, het Wonder-boeck, dat een verward samenraapsel van mystieke bespiegeling in afwisselend kreupele en hoogdravende taal is, een plaats, die eenig licht geeft. Volgens Hoffman zijn zij, wien God het gegeven heeft om Oud en Nieuw Testament met elkander in verband te brengen, de reinen, David Jorisz zegt: „Wat zijn zij anders dan onreine dieren, die al hebben zij gesplitste klauwen en oud en nieuw [testament] belijden, wanneer zij niet inzien en weten de onderscheidenheden der dingen, waarin de hoogheid en schoonheid Gods bestaat". Het komt er dus op aan het „almachtige allersterkste woord" te verstaan. „De woorden zijn de leeringe, het woord is de leer en de leeraar aan wien alles hangt, een groote verborgenheid". Het is David Jorisz, die deze verborgenheid in zijn wonderboek onthult. Tegenover dergelijk fantastisch woordenspel komt de nuchtere fries Obbe die wel in vurigen geestdrift kon ontsteken en dan zwerven over 't land, met zijn gezonde opvatting: de schrift heeft slechts één zin, één beteekenis.

Nog één vraag blijft er over: Waarbij heeft Obbe zich na zijn afval aangesloten. De uitgever van 1584, die blijkbaar gereformeerd is, zegt, dat hij zich niet tot een betere religie heeft bekeerd, al weet hij wel „in wat geloof hij is gestorven, wat hij niet wil verhalen". 't Beginsel der Scheuringen zegt: „bij hem namaals tot stilligheid begeven, Florimond Raemundus — een roomsche — zegt, dat hij weder roomsch is geworden. Hiermede schijnt te strijden, dat Obbe in die Bekentenisse over het gansche pausdom als een gruwel der verwoesting, een antichristwerk spreekt. Ik heb reeds het vermoeden uitgesproken, dat hij in den trant van David Jorisz naar 't uiterlijk zich roomsch heeft gehouden, maar eigenlijk

libertijn was [1]). Welnu ik meen, dat wanneer men de Bekentenisse opvat als een geschrift van ± 1545, daarop voor hem alle tijd is geweest om nog — hij stierf in 1568 — zich als roomsch te gedragen. Allicht [2]) doelt de martelaar Wouter van Stoelwijk (tVilvoorden 24 Maart 1541) op hem: „Daeraen mogen nu gedenken al de afgevallen Christenen, die nu wederom in het Roomsche Babylon gaen, daer sy uytgescheyden waren". Misschien zal mijn vermoeden eens blijken juist te zijn, dat hij zich heeft aangesloten bij de mystieke secte het Huis der Liefden, gesticht door Hendrik Niclaas. Uit de bijlage leert men, dat Obbe zich later Aelbrecht noemde en te Groningen uit de gevangenis is ontsnapt.

BIJLAGE.

Verklaring van Jan van Sol.

Gevraecht wie die overste zyn van deselve secten ende waer zy meest hanteren, seght dat van Melchioriten secte doverste zyn Obbe Philips geboren uuyt Vrieslandt ende doet hem nu heeten Aelbrecht, ende es tanderen tyden gevangen geweest tot Groningen, maer is uuytgebroken, Dirick Philips zijn natuerlycke broeder, Menno Simons ende Jan de Verwer [3]), oick Vriesen. Ende onder deselve zyn veel leeraers, welcke overste ende leeraers meest eens sjaers in dese landen commen, maer en zoude niet connen verclaeren in wat plaetsen oft steden deselve personen logeren, want sy meest metter nacht incommen ende gaen logeren by haer buntgenooten .....

Desgelycken seght oick van den Batenburgers waeraf

1) Zie mijn Menno Simons 61—62. 2) v. Bracht, fol. 55.
3) Mij geheel onbekend.

doverste overleden zyn zoo hy verstaet. Seght oick dat onder de voirs. Melchioristen zyn zekere buyldragers, te wetene in elcke stede een daer zy sterck van gemeente zyn, welcke buyldragers [1]) d'aermen gesellen van hun lieden verbont ghelt leenen ende geven om coopmanschap te doene, welck gelt zylieden wedergeven als zyt ontberen moghen, waerdeure zy groot volck onder heure verbintenisse cryghen. —

De buyldragers te Dantzig zyn Thonis Barbier geboren van Impde en Michiel Janszoon van Oisterhout in Brabant die kort te voren te Elbingen is gestorven.

Leeraars waren Herman van Bommel, eertijds kapelaan van jonker Karel van Gelder, stadhouder van Friesland en Hughe Matthyszoon uit 's-Gravenhage. Een opmerkelijke bijzonderheid, omdat jonker Karel beschuldigd is herdoopt te zijn, maar dit ontkend heeft! Hughe (plaatsnyder, wever en lepelmaker, thans kramer), gehuwd met Tryne van Valkenburg, een kort gedrongen persoon met zwarten baard, verspreidde zijn leeringen te Amsterdam en 's-Hertogenbosch.

Vele Melchioriten te Dantzig zijn betrokken geweest in het Amsterdamsche oproer van 1535. Die aanslag was mislukt, omdat men slechts driehonderd uitlanders had, die in boerenkleeren met boter en kaas in stad waren gekomen. —

Gevraecht uuyt wat oirsake dat zy hier int lant commen, seght datter veel leeraers syn die commen om te prediken ende te leeren ende dandere om hunne coopmanschap te doene ende dat se altyt huer buntgenooten ende broeders moeten visiteren, hebbende brieven van recommandacien van huere bisschoppen ende leeraers, zoedat

1) Zie XVIII bijlage I boersdreger.

se wel moegen uuyt Oistlandt hier commen ende wederkeeren sonder veel te verteren, levende altyt op hunne medebroeders cost. —

Afgelegd 22—23 Dec. 1550 te Brussel voor GERARD VAN VELTWYCK, raadsheer en JAN VAN VLIERDEN, secretaris. D A n° 364 a en b.

VIII.

Wanneer eindigt de „Munstersche" beweging?

Met de zoogenaamde Munstersche beweging is het niet gedaan, wanneer Munster heroverd is door den bisschop. Trouwens het is algemeen bekend, dat daarop in Augustus 1536 te Boekholt een samenkomst van leiders plaats had, alwaar door eenigen verdedigd werd de revolutionnaire actie voort te zetten, o.a. door MATTHIJS van Balk en TJAARD van Sneek. En het lijkt mij toe uit het verhaal daaromtrent bij BLESDIJK in zijn leven van DAVID JORISZ, dat deze partij eigenlijk de overhand behield, dat alleen een kleine fractie onder leiding van den afwezigen OBBE anders dacht en dat de reden, waarom MENNO zich liet overhalen zich tot bisschop te laten wijden, juist moet worden gezocht in hun klein getal. OBBE en DIRK komen vergezeld van ongeveer een zestal broeders in Januari 1537 tot den expastoor, die na met GEERTJE gehuwd te zijn, rustig te Groningen studeert en zich van alle actie onthoudt, omdat zij weten, dat hij met hen éénzelfde gedachte koestert over 't voeren van het zwaard. Want zij kennen zijn kloek geschrift tegen JAN VAN LEIDEN. Zij vragen hem: help ons. Eerst na lang smeeken en nadat hij ernstig heeft gebeden, laat MENNO zich bewegen tot medewerking.

Maar wanneer eindigt dan het revolutionnair optreden? Wanneer het aan de overheid gelukt is een groot aantal der fanatieke leiders te vangen en terecht te stellen. Zeer velen der leiders genoemd in VI zijn gestorven op 't schavot. En men moet wel begrijpen, dat ongetwijfeld het overgroote meerendeel der geofferde „doopsgezinden" tot 1540, ja velen tusschen 1540 en 45 feitelijk zijn geweest: melchiorieten van de daad. Slechts van een paar martelaars als bijv. den Amsterdamschen boekhandelaar Jan Claesz kan worden aangenomen, dat zij tot de stillen hebben behoord. En wanneer gelukt het aan de overheid het hier en daar telkens oplaaiend verzet te fnuiken? Ongeveer het jaar 1545. En zelfs daarna acht zij het noodig, wanneer vreedzame doopsgezinden worden gevangen een onderzoek in te stellen, in hoeverre de gevangenen met revolutionnaire denkbeelden besmet zijn of zich misschien aan oproerige daden hebben schuldig gemaakt. In December 1548 wordt Maarten van Rossem naar Ahaus gezonden om enkele gevangenen te ondervragen, o. a. of zij of iemand van hun aanhang schuldig aan „moertbrandt", diefstal met moord en brandstichting is [1]). Zoo bevindt zich onder de leden der Doopsgezinde gemeente te Zutfen in 1549 Gerrit Koekebakker, die enkele jaren in een krijgsbende in Denemarken heeft gediend [2]). Zie hierover XV.

Wat de verschillende landstreken aangaat: Te Amsterdam is er nog woeling in 1543. Alsdan krijgt de wethouderschap bericht, dat een aantal herdoopers het voornemen koesteren om de stad te overvallen ten einde het in 1535 „onnoozel gestorte" bloed te wreken [3]). Mis-

1) N. A. v. K. XI, 259. 2) D B 1909, 114.
3) Wagenaar, Gesch. Amst. I 254.

schien heeft dit feit invloed gehad op de gestrengheid van de magistraat, toen kort daarna een hoogbejaarde grijsaard, Bestevaer of Lucas Lamberts van Beveren werd gevangen, om deze ook niet in 't leven te sparen. In April 1545 werd gevreesd, dat de kerken in brand zouden worden gestoken [1]). Trouwens dat in deze stad de doopsgezinde gemeente nog volstrekt niet de leer der weerloosheid aanhing in die mate als later 't geval was, blijkt wel uit 't feit, dat in 1549 een harnasveger Jan Jacobszoon tot die gemeente behoorde [2]). En Menno noch zijn medeoudsten hadden vijf jaren later op 't convent van Wismar er bezwaar tegen, dat men op reis met „een goed rappier" was gewapend. In Zeeland worden twee kerkroovers van de secte van Batenburg, Willem Cruyck en Weyne, vrouw van Jan van Dort, beiden van Arnemuiden in 1544 gevangen en naar den Haag vervoerd, en wordt gezocht naar vrouwen gevlucht na 't Hazerswoudster oproer. Te Veere waren in 1537 anabaptisten gevangen, die voornemens waren Veere of Vlissingen te veroveren [3]).

Te Utrecht slaagde men erin twee van de voornaamste aanvoerders der Batenburgers te arresteeren: Cornelis Jans Olivier, alias Appelman en Willem Dirks Zeilmaker, een leidenaar en een amsterdammer, die 7 febr. 1545 werden verbrand. Appelman was de richter, Zeilmaker penningmeester [4]).

Ten gevolge van hun bekentenis kon men ook in Friesland justitie doen. Te Leeuwarden werd hun compagnon Henrick Herckemaker afkomstig van Giet-

---

1) D A n° 320.
2) Wagenaar I 258.
3) A Z Gen. VI 254, 257.
4) de Hullu 291 enz.

hoorn, maar nu woonachtig in de Joure (friesland) op 27 Sept. 1544 onthoofd [1]).

Hun bekentenis leverde nog meer op: ook JURIAAN KETEL te Deventer werd er het slachtoffer van. Op 9 Aug. 1544 liet hij zijn leven, maar niet zonder dat hij bedenkelijke dingen aan het licht had gebracht over den stadhouder van Groningen den bastaard KAREL van Gelre, die herdoopt zou zijn geworden, de fanatieken eigenlijk had beschermd, DAVID JORISZ' Wonderboek had gelezen, ja bij KETEL gelogeerd [2]).

Reeds eerder waren hier de in Overijsel zwervende gebroeders MORDELVINK gegrepen en werd aan hun kerkrooven op 17 Mei 1542 voor goed een einde gemaakt [3]). In het nabijgelegen Munster kreeg men PETER van Norg (of Orck) in handen, evenals in de vorige gevallen bekende deze batenburger zooveel over zijn Overijselsche metgezellen, dat de overheid verder ingrijpen kon. PETER werd 30 April 1544 te Munster verbrand [4]).

In Holland werden ook vangsten gedaan. Te Leiden, Delft, Gouda, Hazerswoude, Haarlem, Spaarndam, Schagen en Amsterdam werden batenburgers gearresteerd, te 's-Gravenhage een vrouw, allen ongeveer Mei 1544. Enkele executies volgden te 's-Gravenhage in het najaar [5]). Doordat ook deze personen aanwijzingen gaven, konden de officiers gewaarschuwd worden in Vlaanderen, Brabant en Gelderland en wel: te Gent, den Bosch, Bergen op Zoom, Breda en Arnhem [6]). Aan deze laatste stad, Arnhem, had hertog WILLEM van Cleef reeds 9 April 1540 de vermaning gericht, op

1) REITSMA, Honderd jaren, 63. 2) DE HULLU 276—331.
3) id. 262 enz. 4) NIESERT, Munst. Urk. Samml. I 296 enz.
5) D. A. n° 285, 296—298. 6) DE HULLU 284—285.

hare hoede te zijn voor aanslagen van wederdoopers. Het Geldersche plakaatboek bevat dan ook tusschen Sept. 1543 en April 1546 niet minder dan vijf plakaten van Keizer KAREL V tegen de doopsgezinden [1]).

In dienzelfden tijd valt het proces tegen ELSA VAN LOSTADT, de echtgenoote van heer GIJSBRECHT VAN VARIKS, drost van IJsselstein. Zij zat in febr. 1545 gevangen en werd beschuldigd niet alleen tot de batenburgers te hebben behoord, maar ook dezen telkens te hebben gewaarschuwd, zoodat zij konden ontsnappen. Zij werd 3 Oct. 1548 vrijgesproken [2]).

Zij is niet de eenige adellijke kettersche in datzelfde jaar. Want doordat VAN BRAGHT in zijn Martelaarsspiegel de terechtstelling heeft opgenomen en er zelfs zeer bijzondere dingen bij verhaald, is het lot van MARIA en URSULA VAN BECKUM algemeen bekend. Dat de familie VAN BECKUM voor de vrouwen bij de landvoogdes MARIA van Hongarije een goed woord deed, baatte haar niet [3]). Zij werden in 1545 te Delden verbrand [4]).

Over Limburg ontbreken mij gegevens uit dit jaar, doch twee jaar later woedt hier een vervolging. Het landschap Drente is niet of ternauwernood met ketterij geïnfecteerd geweest. Alleen aan den rand ervan — Coevorden, Diever, Roden en de Leek, bij de burcht Nienoord der kettersche heeren VAN EWSUM — treffen wij nieuwgezinden aan. Wij hebben in dit overzichtje alle gewesten reeds behandeld, behalve Groningen. Welnu, wij hebben een brief [5]) van de landvoogdes 29 Aug. 1544

1) GUYOT Nijmegen 13, 18. 2) D. A. n° 311, 350.
3) D. A. n° 305.
4) Niet 13 Nov. 1544, want de brief der landvoogdes is gedateerd 7 Jan. 1545.
5) D. A. n° 289.

om strenger op de wederdoopers toe te zien, benevens een keizerlijk plakkaat van 2 dagen later tegen „de ongotlyke secte van DAVIDT JORYS, *Batenburgsche* off *Sweertgeesten*, MENNE SYMENS en ander wederdoopers". Spoedig daarop volgen executies van aanhangers van JOHAN JANSEN (Dec.) [1]).

Over de grenzen van ons vaderland bevinden wij, hoe in 1544 het proces te Antwerpen gevoerd wordt tegen de sekte der Loïsten, de volgelingen van den schaliedekker ELOI PRUYSTINCK, terwijl bij den aanvang van 1545 gravin ANNA van Oostfriesland de Davidjoristen uit haar gebied verjagen doet.

Nadat aldus in 1544 en 1545 overal in de Nederlandsche gewesten krachtig door de overheid is ingegrepen, de nog overgebleven batenburgsche leiders terechtgesteld, davidjoristische drijvers gevonnist zijn en overal schrik en angst is verspreid, wordt de revolutionnaire strooming gestuit. De personen, die daartoe behoorden zijn dood of gevlucht of hebben berouw gekregen, zoodat mag worden gezegd: in 1545 is het einde gekomen van de „Munstersche" beweging. Maar de overheid vreest nog voor gewelddaden in 1552 te Leiden en in 1553 te Kortrijk [2]).

IX.

Adriaan Vermeer.

De verhoor- en vonnisboeken der voormalige Haarlemsche Schepenbank zijn waarschijnlijk in de 18de eeuw verbrand. Er is dus uit Haarlem thans niet meer eenig officiëel document te bekomen van een Haarlemschen

1) id. 303. 2) BRN II 206, 230, KNAPPERT Leiden 199.

martelaar. Over ADRIAAN VERMEER kunnen de familiepapieren ons evenmin inlichten, want bij de ramp van Leiden van 12 Januari 1807 werd het huis van den schepen W. J. VAN NOORT, alwaar die papieren toentertijd berustten, verwoest. Enkele dier papieren waren afgedrukt door prof. A. KLUIT in zijn Historie der Hollandsche staatsregeering I 486—498 en III 433—442. Zoo kon men uit oude betrouwbare documenten geen naricht vinden over dezen ADRIAAN, die de vader was van den welbekenden PIETER ADRIAANSZOON VAN DER WERFF, burgemeester van Leiden tijdens het beleg van 1574. Maar het heet, dat die vader, zeëmtouwer van beroep, leeraar bij de Leidsche Doopsgezinden of Anabaptisten is geweest en te Haarlem in 1537 zou zijn gevat en ter dood gebracht. SCHELTEMA laat in zijn Staatkundig Nederland II 465 dezen martelaar in 1538 omkomen. Hij zou zijn onthoofd. PIETER zou zich na zijns vaders dood, om minder opzien te wekken bij de vervolgers, zich niet langer VERMEER, maar VAN DER WERFF of VAN DE WERVE hebben geschreven, naar de groote werf, die bij de zeemtouwerij behoorde.

De Doopsgezinde Bijdragen van 1862, 95—96, meldt, dat in 1574 PIETER A. V. D. WERFF vergezeld van JORIAAN EPESZ den moed had om in Dordrecht ten bate van prins WILLEM van Oranje te komen collecteeren. Hij slaagde in zijn zending, volgens BALEN: „daar zij een goed deel penningen en veel burgers voor den Prins op hun zijde kregen". Hij zou in die opdracht zijn geslaagd juist om dien marteldood van zijn vader, daar toch „die afkomst van een martelaar hem toen in de oogen der vele Dordsche Doopsgezinden welgevallig moest maken" en hem hier zijn moeilijke zending beter deed gelukken dan in andere Hollandsche steden.

Over dezen ADRIAAN is mijn twijfel gerezen, doordat dr. I. M. J. HOOG opmerkt: „er zal verwarring zijn ontstaan met ADRIAAN VAN DER WERFF, van wien vermeld wordt, dat hij te Leiden tot de Doopsgezinden behoorende, in 1534 te Haarlem werd gedood" [1]).

Want allereerst is de reden, waarom PIETER van naam verwisseld zou zijn, bevreemdend. Voor hem behoefde waarlijk niet zooveel vrees te bestaan, dat hem de vervolging zou treffen, wanneer hij den zelfden achternaam als zijn vader droeg. Immers natuurlijk heeft de Leidsche overheid zeer goed geweten, dat hij de zoon van een terechtgestelde was. Eer ben ik geneigd te denken aan een anderen reden en wel deze, dat de toenaam van den vader, als hij er een heeft gehad, toch VAN DER WERFF is geweest en dat het woord VERMEER was: een eerenaam, die werd gegeven aan oudsten, die door den doop toe te dienen de gemeente vermeerderden. Zoo wordt aan den oudste Joos VERBEECK en aan den oudste JOACHIM de suikerbakker ook de bijnaam VERMEEREN gegeven. Maar dan rijst de vraag: heeft de zoon in later tijd dien eernaam niet aan zijn vader geschonken, om daardoor de aandacht er van af te leiden, dat aan zijns vaders dood iets min lofwaardig was verbonden? FRANCISCUS DUSSELDORP schrijft in zijn Annales 130 „PETRUS ADRIANI WERVIUS, pellio, supremus reipublicae consul. Hujus parentes antea nullius pretii aliquantulum nummorum collegerant, quod praefecti anabaptistis, qui tempore CAROLI V imperatoris in terram promissionis navigare ridicula persuasione proposuerant, communes loculos egregie

1) L. KNAPPERT, De opkomst van het Protestantisme binnen Leiden 167—168, Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis I (1900), 109, S. BLAUPOT TEN CATE, Holland I 40.

expilassent". (PIETER ADRIAANSZOON VAN DER WERFF, bontwerker, was de voornaamste burgemeester der stad. Zijn ouders hadden vroeger een weinig geld van geen waarde verzameld, omdat de opzieners [1]) over de anabaptisten, die ten tijde van keizer KAREL V door een belachelijken waan verkondigd hadden te varen naar het land der belofte, de gemeenschappelijke kas braaf geplunderd hadden). Hoe kwaadaardig ook deze beschuldiging van Roomsche zijde is, DUSSELDORP was een Leidenaar van 't jaar 1567 en geeft dus weder wat door de vijanden van burgemeester PIETER gemompeld werd, nl. dat de oorsprong van zijn geldbezit niet heelemaal zuiver was, maar terzelfdertijd brengt hij bewijs voor de juistheid der overlevering, dat ADRIAAN een leeraar der Doopsgezinden, een praefectus anabaptistis is geweest in den tijd, toen de wederkomst van Christus aanstaande werd geacht, d. w. z. in jaren, die tusschen 1530 en 1540 liggen. Ook geeft DUSSELDORP ermede te kennen, dat de Leidsche burgemeester van minder voorname afkomst was, dat zijn vader oorspronkelijk geen fortuin heeft bezeten en V. D. WERFF derhalve zichzelf omhoog heeft gewerkt.

Laat mij erbijvoegen: het naamlooze artikel in de Doopsgezinde Bijdragen van 1862 — geschreven door wijlen CRAANDIJK — zegt over het collecteeren, dat PIETER in 1570 te Dordrecht heeft gedaan, méér dan in de bron, nl. de kroniek van BALEN staat [2]). Daarin wordt geen woord gerept, van Doopsgezinden, die geld hebben gegeven aan die collecte en ronduit gezegd: ik vrees, dat die Dortsche Doopsgezinden ADRIAAN, als zij van hem hebben geweten, n i e t als martelaar zouden hebben beschouwd. Want als zoodanig heeft VAN BRAGHT op 't

1) Bisschoppen. 2) II 839.

voetspoor van alle vroegere auteurs geweigerd hem te erkennen, evenals elk anabaptist van de daad zorgvuldig uit onze martelaarsboeken is geweerd. Noch JACOB VAN CAMPEN, noch PIETER de Houtzager mocht worden opgenomen. Men vreesde immers zoozeer voor de Munstersche historie, dat van een overigens braaf persoon nagelaten wordt te vermelden, dat hij uit het sticht van Munster kwam.

Toch is het ondenkbaar, dat de verzamelaars der martelaarsberichten niet van dezen ADRIAAN zouden geweten hebben. Overal werden martelaarsberichten verzameld, zelfs tijdens het drukken van de tweede uitgaaf van de Martelaarsspiegel (1685) werden er nog stukken ingelascht. Men mag aannemen, dat er ook in Leiden naar martelaars is gezocht. De Leidsche gemeenteleden zullen toch wel eens hebben gehoord, dat PIETER in later tijd beweerde, dat zijn vader een opgeofferd Doopsgezind leeraar was geweest. Wèl is opgenomen als martelares ANNEKEN JANS, de moeder van den Calvinistischen burgemeester van Rotterdam ESAIAS DE LIND. En als dan nagelaten wordt de vader van een Calvinistischen burgemeester van Leiden op te nemen, moet daarvoor een reden zijn geweest. De eenige reden kan zijn geweest, dat ADRIAAN beschouwd werd als een geestverwant der Munsterschen. Zou het bericht 1537 als jaar van ADRIAAN's dood soms onjuist zijn — misschien wel opzettelijk, om de aandacht van de ware toedracht van zaken af te leiden en het te doen voorkomen alsof deze leeraar eerst na de Munstersche affaire gepredikt had —, en zou soms moeten worden gelezen: 1534 gedood te Haarlem? Dan zou ADRIAAN een der vier ongenoemde leeraars kunnen zijn, die volgens het rapport van commissarissen van 't Hof aan den stadhouder, den graaf VAN HOOGSTRATEN,

tegelijk met PIETER de Houtzager op 26 Maart 1534 te Haarlem zijn onthoofd. Die vraag klemt te meer, omdat immers DUSSELDORP door de uitdrukking „die verkondigd hadden te varen naar het land der belofte" kennelijk doelt op de voorgenomen inscheping te Amsterdam en andere steden in 't jaar 1534 om over de Zuiderzee te varen, ten einde Munster te gaan ontzetten. Dit gezegde van DUSSELDORP wijst ons met zekerheid het jaar 1534 aan als het jaar, waarin ADRIAAN „geleeraard" heeft. Hij zou dan een der slachtoffers zijn uit de gevangenen, die men had gemaakt, toen men te Spaarndam zeven schepen had aangehouden, in het laatst van Maart 1534. Alleen de leeraars onder die gevangenen waren tegelijk met PIETER de Houtzager terechtgesteld [1]).

In die veronderstelling lag het voor de hand naricht in te winnen over den door dr. HOOG vermelden ADRIAAN VAN DER WERFF, die te Haarlem in 1534 werd gedood, terwijl hij onder de Leidsche Doopsgezinden had behoord. Helaas dr. HOOG vergat juist bij deze plaats zijn bron te vermelden. Al mijn zoeken naar die bron was vruchteloos. In geen enkel gedrukt stuk vond ik hem. Archivalia door mij doorsnuffeld brachten hem evenmin terecht. Maar toch vond ik een nieuwe aanwijzing, dat het bericht over ADRIAAN, zooals het ons was overgeleverd, foutief is. Want A. KLUIT [2]), die de hiervoor vermelde papieren berustend bij VAN NOORT heeft gelezen, zegt: „hetgeen op een gebrekkige en verminkte wijze gevonden wordt in KOK's Woordenboek". Daarmee is geconstateerd, dat de verdwenen familiepapieren iets anders hebben behelsd.

Maar nog raadselachtiger werd de historie, toen ik be-

1) D. A. n° 27. 2) Staatsregeling I 487.

speurde, dat Adriaan's vader met verschillende namen wordt aangeduid. Hij wordt genoemd Laurens, Maerten en Pieter [1]). Zou de leeraar soms zijn: Adriaan Pieters met één oog [2]) die 15 Maart 1534 te Amsterdam zich schuldig maakte aan zeer ruwe taal over het sacrament der mis — bijv. het brood, dat hij in zijn hand had, was evengoed als dat in de kapel ter heilige stede in de monstrans stond — en daarvoor 12 Mei 1534 is onthoofd? Adriaen de Huyckmaker kan niet bedoeld zijn, want zijn zoon is veel ouder dan Pieter A. v. d. Werff [3]). Er zou iets voor te zeggen zijn, omdat de burgemeester dan naar zijn grootvader Pieter zou heeten, maar de éénoog is een Amsterdammer. Hoe het ook zij, de bewering van te Water, dat de burgemeester uit „deftige ouders" geboren was, is een kennelijke onjuistheid. Wat ons meegedeeld wordt over zijn financiëele gesties in Robert Fruin's Verspreide Geschriften, geeft zelfs heel wat te denken over de wijze, waarop hijzelf aan zijn fortuin gekomen is. Hij was een vertrouweling van prins Willem van Oranje [4]), die wel méér mannen omhooggeschopt heeft. Op den naam Adriaen Maertensz vond ik slechts een burger van dien naam uit Delfshaven, die in de Rekeningen van Jan Hendriksz voorkomt, als hebbende ten jare 1533 een „nederslach" d. w. z. moordaanslag gepleegd, waarvoor 't Hof van Holland hem met 25 car. guldens beboette. Daar in 1535 de twee leeraars te Leiden waren: Adam Jansz en Cornelis Pietersz uit den Briel en de gemeente in dat jaar zwaar vervolgd is, getuige het aanzienlijk getal geëxecuteerden, lijkt mij een

---

1) J. W. te Water, Levensbijzonderheden van P. A. v. d. Werff 20 en 169.
2) Knappert, Herv. Leiden, 140—141. 3) Cornelius, Münster II 396.
4) Verspreide Geschriften II 413, 416, 486.

Leidsch leeraar in 1537 vrij apocrief. Zoo wijst dus alles erheen om aan te nemen, dat Adriaan Vermeer één der zeven leeraars is geweest, die te Haarlem 26 Maart 1534 zijn onthalsd.

Maar nu doet zich de vraag voor: is het wel juist, dat over die Haarlemsche martelaars geen archivalia bestaan, gelijk de archivaris C. J. Gonnet aan prof. Knappert berichtte? Althans prof. Scheffer heeft wel stukken gekend en hij heeft in onzen Amsterdamschen archiefinventaris een Haarlemsche lijst van 1534 tot 1538 geplaatst en is het wel juist, dat de Haarlemsche schepenbank het vonnis zou hebben uitgesproken, omdat in 1534 commissarissen van 't Hof van Holland de leiding der vervolging in handen hadden? Zouden de Haagsche sententieboeken toch nog licht kunnen geven? De Haarlemsche lijst voeg ik hierbij in de bijlagen. Er blijkt uit, dat Adriaan niet in 1537 is geëxecuteerd. Maar wél, dat in 1535 een Dirk Maertensz te Haarlem en een Cornelis Maertensz te Leiden terechtgesteld zijn. Dit zijn allicht broeders van bovengenoemden Adriaen Maertensz. Het vonnis uit de Crimineele Sententieboeken beslist alles. Mijn vermoeden wordt volkomen bevestigd. In het hierachter afgedrukte vonnis komt voor: Adriaen Louryszoon zeemmaker. Zijn vrouw Clara Pietersdochter werd op haar vlucht te Rotterdam gegrepen en beboet.

BIJLAGEN.

A.

Uittreksel
uit het „Crimineell boeck van den Hove van Hollant zedert den XXVII^en^ Septembris 1529 totten VI^en^ Septembris a° 1538".

Folio 31 verso.

JAN PIETER EGGEZOON cum sociis gerecht mitten zwaerde.

Alsoe JAN PIETER EGGEZOON, DIRCK VREDRICX, alias VAERTGEN, van Crommenyërdijck, ADRIAEN LOURYSZOON, zeemmaker, PIETER de houtsager, WILLEM de cuyper, van Huesden, BARTELMEEUS van Halle, boeckebinder van 's Hertogenbossche, ende oude JAN CORNELISSZ. van Hazerswoude, tegenwoirdich gevangens, buiten pijne ende bande van ijseren voer den Hove van Hollant bekent hebben, dat zijluyden hem hebben laeten herdoopen ende voorts veel luyden herdoopt ende daertoe verweckt hebben, ende dat zij gevoelen van den Heyligen sacramente van den autaere anders dan 't zelfde bij de Heylige kercke onderhouden is geweest, zonder daervan leetwesen te willen hebben; ende want dit zaken zijn van quaden exemple, contrarie die placcaten van der K. M. ende allen rechten; soe is 't, dat 't voirsz. Hoff met rijpe deliberacie van raede doergesien ende overgewegen hebbende al 't gundt dat der materie dienende is, in den name ende van wegen der K. M. den voirsz. gevangens ende elck van hem gecondempneert heeft ende condempneert mits desen, geleyt te worden op 't scavot ende

aldaer gerecht te worden metten zwaerde, haer lichamen gestelt op raeders ende haer hoofden up staecken, ten exemple van andere; verclarende alle huere goeden geconfiskeert tot proffijte van der K. M. Gedaen bij ASSENDELFT, ZASBOUT, SANDELIN, ZUYDERHUYSEN, PIJNSSEN, ende gepronunchieert binnen Haerlem den XXVI^{en} dach in Maerte anno XV^{c}XXXIII stilo curie Hollandie binnen der stede van Haerlem.

B.

fol. 93 recto-verso.

Alzoe CLARA PIETERS dr. huysvr. van wijlen ADRIAEN zeemmaker, GRIETE JAN LICLAES z^{s} huysvr., MARITGEN CORNELIS AERTSZ^{s} huysvr., JOESGEN JACOB PIETERS z^{ns}, huysvr. van Zevenhoven, MARITGEN PIETERS dr., huysvr. van NEEL ADRIAENS dr., FYE JANS dr., huysvrouwe van PIETER CORNELIS z., MARITGEN GERIJTS dr. huysvr. van ADRIAEN ADRIAENS z. van Hazerwoude, NEELTGEN ADRIAENS dr., huysvr. van PIETER ADRIAENS z., glaesmaker, MARITGEN W^{ms} dr. wede^{e} van Wm JANS z., MARITGEN JORIJS dochter, huysvr. van ROMBOUT de backer, MARITGEN GYSBRECHTS dr., huysvr. van ADRIAEN uuytten Haige ende DELIANE GERIJTS dr., all van Rotterdamme in de vasten lestleden aenhaelt ende gevangen gemaect zijn geweest ende naedat zij leetwesen hadden van haere dwalinge van dat sij hem hadden laeten herdoopen ende oick up reyse getogen waren, ende daervan te bichte ende gepeniteert hadden bij de hove van Hollant in gracie untfangen zijn geweest sonder dat uptie tijt yet gedisponeert worde van de civile beteringe off dat die getaxeert was. Soe ist, dat tvoirscr. hoff die voirscr. persoenen gehoirt

die civile emende getaxeert ende hemluyden ter cause van dien gecondempneert heeft ende condempneert midts desen te betaelen tot proffijte van den K. M. in handen van den rentm. van den exploicten van dezen hove, te weten die voirsc. Clara Pieters dr. drie, Griete Jan Liclaes z^ns huysvr., Maritgen Cornelis Arts z^ns, huysvr., Joesgen Jacob Pieters z^ns huysvr., Maritgen Pieters dr. elck drie, Fye Jans dochter veertich, Maritgen Gerijts dochter drie, Neeltgen Adreaens dr., Maritgen W^ms dr., Maritgen Jorijs dr., Maritgen Gysbrechts dr. ende Deliane Gerijts Cornelisz. dochter van Rotterdamme elckx in drie Karolus guld^s. Ghedaen in den Haige bij Assendelff, Colster, Sasbout, Zandelin, Bronchorst, Pynssen, Zeghers, deken ende gepronunchieert den VII^en Septemb a^o xxxiiij.

C.

De Haarlemsche lijst.

1534. Gebannen Jan Matthijsz.

1535. Onthoofd: Joost van Peruve, Dirck Maertensz stoeldraaier, Floris Ysbrantsz, Claes Jansz bakker, Engelbert Dircxzoen wever en poorter.

1537. Dirck Eeuwoltsz na pijniging onthoofd.

1538. De goederen geconfiskeerd van Griet van Alkmaar en Machtelt van Utrecht, gevlucht, toen de schout deed afkondigen, dat wie Jan van Batenburg aanwijzen zou 25 car. guldens zou ontvangen. —

Copie van dr. Molhuysen Sr. uit de Schoutsrekening, D. A. n° 750.

D.

Alzoe [1]) Adriaen Jansz Glaesmaeker van den Briele enz. gevangen voor den hove van Hollant bekent hebben, dat sy vuyt simpelheyt doer valsche leeringe misleyt ende bedrogen zyn ende hem hebben laeten herdoopen ende andere quade dwalinge geleert ende ontfangen hebben, daervan sy leetwesen hebbende bekennen gedwaelt te hebben begerende gracie ende genade; Soe ist dat tvoorsz hoff mit rype deliberacie van raide, doergesien ende geconsidereert altgundt datter materie dienende is in den name ende van wegen des keysers van den romeynen coninck van germanien van castillien ende grave van hollant. zeelandt ende vrieslant den voorsz gevangens gecondempneert heeft ende condempneert midts desen te commen voor den selven hove in haer lynden clederen blootshooffs ende barrevoets met een barnende wasschen kaersse van een halff pont in hare handen ende alsoe god almachtich ende justicie te bidden om vergiffenisse, verclaerende dat het hun leet is, dat sy haer hebben laeten herdoopen ende verleyden, ende voortaen leven willen als goede kerstenmenschen naer die ordonnancie van der heyliger kerck behoeren te doen; Ende dat gedaen die voorss kaersse te dragen voort heylige sacrament in die processie die men houden sal ende also omme geweest hebbende die te offeren ende te laeten voor dat heylige waerdige sacrament alhier in doude kerck ende in den vlecken van haere woonsteden voorsz den tweeden sondach naer haere ontslaickinge te hoeren die hoechmisse in haere lynden cle-

1) Voorbeeld van een der talrijke vonnissen betreffende de melchiorieten, die op de schepen waren gevangen genomen.

deren blootshooffs ende barrevoets met een wasschen kaersse van een halff pont barnende ende die misse gedaen zynde die voorsz kaersse te dragen ende te offeren voor dat heylige sacrament aldaer; Ende condempneert haer te betaelen die costen in vangenisse gedaen ende daernae te ruymen die stede van amsterdam ende daer ynne nyet weder te commen bynnen zes weken up peynen arbitralicken aen synen lyve gepuniert te worden. Behouden den keyser syn recht upt scip van ARYS DIRCXZ ende voirsz gedaen ende gepronuncheert den x^den mey anno xv^c ende xxxiiij.

X.

De naaktloopers verontschuldigd.

Zooals algemeen bekend is, hebben eenige naaktloopers in febr. 1535 te Amsterdam opschudding verwekt. Zij zijn, behoudens één vrouw, die ontsnapte, allen gegrepen en ter dood gebracht.

Natuurlijk zal men in de 20e eeuw hen beschouwen met deernis, omdat hier blijkbaar de godsdienstige opgewondenheid tot waanzin heeft gevoerd. Zij vinden echter voor een deel hunne verontschuldiging in verkeerd begrepen lectuur. HOFFMAN was voor hen het groote orakel. De eenvoudige onontwikkelde menschen, die aan de beweging deel namen, lazen allerlei geschriften van hem en onder de meest bekende boekjes behoort Die Ordinantie Gods, dat inderdaad door hen veel gebruikt schijnt. Mannen als JACOB VAN CAMPEN en OBBE toonen het te hebben gelezen. En wat schrijft nu dit boekje op blz. 13—14? een beeldspraak, die blijkbaar niet begrepen

is [1]): „Op soodanighen overwinninghe gaan dan alle beloften Gods, alsoo, dat alsulcken overwinderen, hier in deser tijt, dat waerachtige Rijcke Gods, tot eender erffenisse ghegeven wort, ende dat dieselve dan in dat heylige intreden ende tot den Sabbat ende waerachtighe rusten comen: gheheel naect ende gelaten, in des Bruydegoms bedde treden, daer die rechte gheboorte gheschiet, ende daer men dan van Godt gheleert is, ende wort, ende die Ziele haer gheheel der Ghenade Godts vertrout heeft. Daer is den ouden Adam gansch wtghetoghen, de Mensch gheheel naeckt ende alles quijt: den Ouden Mensch viert [2]) van lusten ende begheerten: is gecruyst ende ghestorven: der sonden ghedoot: ende rust van alle sijne wercken, alsoo dat het sondtlijcke saet niet meer zijn vruchten en brengt. Sulcke zijn dan vroom ghemaeckt, ende hebben die reyninghe door dat bloedt Christi Jesu: ende en is dan aen alsulcken, niet meer verdoemelijcx te vinden, alsoo voort verhaelt is.

XI.

Het teeken Thau.

De herdoopten dragen op hun voorhoofd als teeken des verbonds het teeken Thau, de laatste letter van 't Hebreeuwsche alfabet. Daartegenover dragen de ongeloovigen op hun voorhoofd het teeken des beestes uit de Openbaring. Die Thau is ontleend aan Ezechiël 9 : 4 en 6, die sommigen zal waarmerken als degenen, die bij het oordeel verschoond blijven. Volgens S. Cramer komt het woord niet voor in een onzer 16e eeuwsche Neder-

1) B. R. N. V 153—134. 2) viert = laat varen.

landsche bijbelvertalingen, doch wel in de latijnsche Vulgata — de roomsche bijbel — in vers 4: „signa Thau", in vers 6: „Thau". Daaronder is reeds door menig kerkvader het kruis verstaan. Misschien omdat de hebreeuwsche Thau oudtijds als een liggend kruis werd geschreven en de grieksche tau den vorm van een kruis vertoont. Maar Cramer voegde erbij, dat hij hiervan niets in het Wonder-Boeck van David Jorisz had gevonden [1]). Dit laatste is onjuist. David Jorisz schrijft: „Siedt toe unde laet ten minsten soo veel by v bevonden werden, te haken na eenicheyt unde vrede, te hongheren na dat deuchdelijcke gherechte ware wesen: Niet na der menschen oordeel unde verstandt, sonder na dat verstandt unde oordeel Godes: Op dat het Woort Thau (welck weynich verstaen) in synen vloeck niet over v en komme" [2]).

De uitdrukking is het meest bekend uit het beroemde Testament van Anneke Jans van Rotterdam, de davidjoristische martelares, wiens zoon Esaias de Lind later burgemeester van Rotterdam en vriend van Oldenbarnevelt werd: Desen wech hebben oock ghewandelt die gheteyckenden des Heeren, die dat teycken Thau in haer voorhooft ontfanghen hebben, die daer vercoren zijn, wt alle gheslachten der menschen, die niet met vrouwen besmet [3]) zijn gheweest (verstaet dat) ende volghen dat Lammeken nae waer het henen gaet". De uitdrukking: „die niet met vrouwen besmet zijn geweest" is davidjoristisch, nog méér die bijvoeging: „verstaet dat", welke

1) B. R. N. II 72. 2) Wonder-Boeck (1551) I cap. 99, fol. 72 b.

3) Openb. 14: 4, beteekent bij de melchiorieten: die geen omgang hebben gehad met ongeloovigen, maar bij Davidjoristen vermoedelijk: die geen omgang gehad hebben met een zwangere vrouw.

wij telkens in het Wonder-Boeck aantreffen. Misschien wordt ermede bedoeld: die een heilig huwelijk, nl. met een gedoopte of een bondgenoote hebben gesloten.

De uitdrukking komt driemaal [1]) voor bij MENNO SIMONS en wel tweemaal in vroeg verschenen geschriften: in Van de Geestelycke Verrysenisse: „Dese hebben dat teeken Thau in haren voorhoofden ontfangen, daer de knechten Gods mede getekent zijn" (1536). 2°. in Een lieffelycke Vermaninge of Onderwysinge uyt Godts woordt: „Soo zijn wy in onse voorhoofden geteeckent met het teecken Tau. Ezech. 9. Soo is in ons dat Rijcke Gods. Luc. 18". (1541). Dit laatste boekje is het zoogenaamde eerste ban-boekje, waarin MENNO zoowel tegenover den afvalligen OBBE PHILIPSZ als tegenover het „metter werelt veynsen" van DAVID JORISZ stelling nam. De derde plaats is een citaat door MENNO ontleend aan GELLIUS FABER'S heftigen aanval op de Doopsgezinden (Eine antwert GELLII FABRI, 1552): „Voorders schrijft hij, wat heeft de Wederdoopers hier voormaels bedroogen, dat sy aen 'tsweerdt grepen, dan een gelijcke sekerheydt, dat sy als een Volck Godts, geteeckent met den teecken Tau, de gantsche Werelt souden innemen, ende ons Predikers een deel die wy wel beter wisten (soo sy seyden) in onsen eygen deuren hangen?"

FABER brengt dus het teeken in verband met de chiliastisch-melchioritische gevoelens der fanatieken. Dit is in zooverre juist, dat de uitdrukking blijkbaar van melchioritischen oorsprong is. Daar wij slechts van ANNEKEN JANS en verder van geen ander melchioriet of davidjorist een schriftelijk stuk bezitten, zal het bezwaarlijk vallen deze uitdrukking Thau verder te vinden.

---

1) Opera Omnia fol. 183a, 282b, 636a.

Ik besluit met de regels uit 'tOfferlied op ANNEKEN JANS:

Door dien wech gingen sy gemeyn
Al diet Teycken Thau hadden pleyn
In haer voorhooft ontfangen [1]).

XII.

Trijpmaker en zijn medeslachtoffers [2]).

JAN VOLCKERTSZN geboren van Hoorn woenende tot Amsterdam, VRANCK WINSZN geboeren van amsterdam, EUERT JANS ,een schoenlapper geboeren van coesfelt int sticht van monster, GEERYT MEYNERTS een goutsmit, JAN HERMANSZN alias LANGE JAN houtstapelaer geboeren van Haerlem, JAN GOUWEZN mr volre van zyn ambacht, THOMAS JANSZN ende JAN THOMASZN, alle inwoenende van amsterdamme, die ter cause van lutherie ende dat zyl. hem hebben laeten herdoopen by sentencie van de commissaryssen by de K mt in materie van luterie gecondempneert zin geweest geleyt te worden vpt scauot inden Hage ende aldaer gerecht te worden mitten zwaerde ende verclaert alle heuren goeden tot K mt proffyt ge-

---

1) B. R. N. II 76.

2) Rekeningen 1533 fol. 35vo. Het stuk leert ons: 1° TRIJPMAKER was te Hoorn geboren, 2° het aantal slachtoffers was acht (en niet negen, zooals herhaaldelijk wordt opgegeven), 3° de terechtstelling had één dag later plaats, dan SCHEFFER opgaf, 4° hier is de spelling monster. Derhalve gaat VAN BRAGHT vrij uit, dat hij in een vonnis monster (i. pl. v. munster) heeft gedrukt. De beschuldiging van opzettelijke verandering, door CRAMER en SCHEFFER geuit, is dus onbillijk [3]), 5° het vonnis verwart lutheranisme en Anabaptisme (hetgeen telkens in vonnissen kan worden opgemerkt), 6° TRIJPMAKER en consorten waren arm. — K mt = Keizerlijke majesteit, mr volre = meester voller, dictum = het dictum = de inhoud. zyl. = zylieden. — De interpunctie is ter wille van de duidelijkheid door mij ingevoegd.

3) D B 1899, 153.

confisqueert ende verbeurt Blyckende by tdictum vande sentencie hier overgeleidt in date den vien dach decembris anno xvcxxxj Ende alsoe die voorsz gecondempneerden arm ende geen goeden achtergelaeten en hebben waerom hier . . . . . nyet.

XIII.

De Delftsche martelaren van 1538 en 1539 ontward.

S. Cramer heeft in zijn „De geloofwaardigheid van van Braght" ook behandeld het geval der 31 martelaars te Delft, die na uit Engeland ontvlucht te zijn, aldaar 7 Januari 1539 zijn geëxecuteerd. Hij verhaalt, dat het Offerboek van 1617 meedeelt 16 mannen onthoofd en 15 vrouwen verdronken op 7 Jan. 1539 te Delft, 4 mannen en 7 vrouwen te Haarlem op 3 Juni 1539, 7 mannen en 4 vrouwen te Utrecht op 4 Juni 1539 geëxecuteerd. Het Offerboek van 1626 drukt dit ook af. Dat van 1631 laat hen weg. Van Braght noemde alleen die te Delft. Het Offerboek van 1617 ontleende het aan de kroniek van Curtius. Hiermede wordt een klein kroniekje bedoeld, 3 febr. 1546 gevisiteerd door (den lateren bisschop) Petrus Curtius, waarvan een nadruk 1567 te Leiden bij Jan Matthysz bewaard is gebleven. Dit kroniekje leest: 17 Januari en bij Utrecht 6 in plaats van 4 vrouwen. Cramer denkt, dat 't Offerboek van 1631 en van Braght de berichten hebben weggelaten, omdat zij die kroniek nergens konden ontdekken. Ik vermoed om een anderen reden nl. omdat zij ontdekten, dat het hier executies van davidjoristen gold. De vonnissen van Utrecht zijn bewaard en dat komt uit. Maar toch nam v. Braght

opnieuw de 31 Delftsche martelaars op, omdat hij in 't Delftsche sententieboek op 1538 27 executies van davidjoristen vond, maar geen enkele terechtstelling op 1539 in Januari. Hij beschouwde dus deze martelaars als een andere groep. Reeds constateerde CRAMER, dat juist op 7 (ik voeg erbij: èn op 17) Januari 1538 executies te Delft vermeld worden en vermoedde, dat deze toch dezelfde waren als de in het kroniekje bedoelde personen. Maar v. BRAGHT zegt (doordat hij vasthield aan de verschillende getallen 27 en 31): men moet hen wel onderscheiden van de 27 personen te Delft in 1538 gedood, welker beschreven examinaties (verhooren op de pijnbank) en doodvonnissen wij gezien hebben, maar nadien ons daar niet lichts genoeg in vertoond is, laten wij dezelven onaangeroerd en bevelen haar Gode, waarmede wij daaraf scheiden". Laat mij erbij voegen: hier hebben wij tevens het bewijs, dat v. BRAGHT weigerde om davidjoristen, die veelwijverij beoefenden, in zijn Martelaarsspiegel op te nemen, want hij zegt: wij laten de doodvonnissen van 1538 onaangeroerd, dewijl daarin niet lichts genoeg is, d. w. z. omdat dit een duistere zaak is. Wanneer CRAMER gevonden had, dat van zes geëxecuteerden dier 27 vaststaat, dat zij in 1539, en niet in 1538, zijn ter dood gebracht, dan zou hij met zekerheid hebben kunnen spreken. WAGENAAR Vaderl. Historie V 153 stelt de terechtstelling van DAVID JORIS' moeder MARITGEN vast op febr. 1539. En een brief [1]) van de raadsheer ASSENDELFT aan den stadhouder van Jan. 1539 bericht, dat er 5 vrouwen te Delft zijn geëxecuteerd. Het sententieboek noemt inderdaad 5 vrouwen op 17 Januari 1538, maar geen enkele op 1539. Doch dan moeten ook al de andere vonnissen

1) D. A. n° 204.

van Jan. en Febr. 1538, die in dit boek op die jaren worden vermeld, ook van 1539 zijn. Maar ook dan is het banvonnis van Dirkje Davids vrouw door Nippold vermeld op 20 Mei 1538, doch in 't sententieboek eerst een aantal bladzijden verder opgenomen, 20 Mei 1539.

Nu doet zich nog de vraag voor: in die vonnissen is geen sprake van vlucht uit Engeland. Hoe zit dat? Cramer haalt uit Newman History of antipedobaptism aan, dat in Dec. 1538 maatregelen in Engeland tegen de Doopsgezinden zijn genomen. Het kroniekje, dat in 1546 geviseerd is, bevat gebeurtenissen tot 1540, maar de berichten erin zijn zeer kort. Hoe moet dit luiden? De oplossing ligt voor de hand: In December 1538 zijn twee vrouwen Anneke Jans en Christina, beide davidjoristen, uit Engeland overgekomen en door verraad te Rotterdam in hechtenis genomen. Dus niet te Delft heeft de verspieding plaats gehad, zooals van Braght meende, maar te Rotterdam. Deze vrouwen zijn 24 Dec. 1538 verhoord te Rotterdam en hebben in dat verhoor zooveel losgelaten — zij waren juist, toen zij op de Delftsche schuit stapten, gearresteerd — dat zij de Delftsche vrienden hebben aangewezen. Dus moet het bericht van het kroniekje worden verstaan in dezer voege, dat tengevolge van verraad twee uit Engeland aangekomen vrouwen zijn gevangen genomen en door hare bekentenissen de overheid in staat is gesteld davidjoristische kringen te Delft, Haarlem en Utrecht — ik voeg erbij: en in nog vele andere plaatsen! — uit te roeien. Derhalve alles wat Gerard Brandt op 1538 verhaalt, moet worden gesteld op 1539. Dit vastgesteld zijnde laat zich verklaren, hoe David Jorisz er juist in 1539, en wel ongeveer Augustus, er toe is overgegaan, nadat zijn Delftsche vrienden en zijn moeder terechtgesteld waren, zijn vrouw

gevangen, hij zelf nagejaagd was, den dreigbrief aan 't Hof van Holland te schrijven, waarin hij als een goddelijk profeet den rechters de straf des hemels aankondigde.

BIJLAGE.

Brief[1] van David Joris, 1539.

Volget eyn loff

der ghetuygen Jesu, tot Delfft opgheoffert, an eynen broeder in syner benautheyt, tot troest vnde opweckinge geschreuen. Die Heere is met ons, laet ons met hem syn, dat quade verwerpen vnde dat goede verkiesen. Saluyt myn beminde broeder Jor. Ick hebbe auer v seer beducht geweest, ende Jac. den bemynden in den Heere, Sonder nu byn ick verblyt in dessen nu ick weet woet[2] met dy is, die heere onse G. moeter van ghelaefft[3] vnde gedanckt syn die ons bewaert vnde besorcht. Hem alleen (gebenedyt) sy vrese, eere unde glorie in alle syn groetdadige lieffte tot onswarts.

Lieue broeder wat seght ghy hier van? van den boemgaert vnde lusthoff, van die gerechtige boemen vnde planten des heeren, die tot hoerder tyt haer vruchten vnde schouen voertbrengen sullen, Nemelick hoer woerdt desgheestes dat sy geloefft hebben. Ja wat will hier wt noch gehoert vnde gesien werden? Ick bynt gewis dat dit werck Gs. noch apenbaer sall werden tot synder tyt, want het is wissche geen menschen werck off chrafft[4]. Waer is yewarlde[5] solcks gehoert off gesien, dat een geheel ge-

1) Steeds wordt god afgedrukt als g.; de o soms vervangen door een a, de u door een v (of omgekeerd); oe dikwijls voor oo.
2) Hoe het.
3) Geloofd.
4) Kracht.
5) Ter wereld.

meente stantuastich gebleuen sy? vnde soe voeler [1]) syn die mannen, die vnder den heer onsen koenynck Christo staen, die vrouwen sullen volgen? Ja die also met geest, lust, synne, hert vnde moet met vreuden gegaen syn, als een waeraftich saet ABRAHE, die soenen der waerheyt, kynder des leuendigen Gs. die niet die naemen, mer die daer [2]) gehadt hebben, is dit niet lustich om to [3]) hoeren? Ja datter niet een einsam offt verlaten en sy, die kleynste als die groeste, die alderswacste is stark als DAUID geweest. Dit geschreven van die propheet DAUID [4]) nemptlick. V volck sall willich syn, in den daegen uwer macht, offt ter tyt als sick v almoegentheit vertoenen sall, dit is nu blycklick.

Voerder [5]) daer kompt enen roeck van middernacht offt noerden, vnde daer en is gheen eensame onder synen hope. Wat sullen die Ambassaten der heydenen [6]) tusschen beyde partyen seggen? te weten die Heer hefft Syon beuesticht. Dit ist licht dat vth den duysteren vpstaet, welck auerall gesien sall werden. Ja laet haer doen dat sy willen, die heer sall synen volcke een vasticheit ende beschudtsell syn in der tyt der noth. Vnde hie (gebe.) gifft dem moeden chrafft, vnde den swacken starcte, Een herte dat niet mat en wort, dat gesterct mydden in den stryt. Dit is van noeden dattet touoeren blyke, vp dattet hillige geloue vnde dat ryck beuesticht werde, want dat moet voll anuechtynge vnde verstoerynghe syn. Oeck isser vnses Gs. prys vnde wunder in te sien, Ja ick weet wat ick sie vnde bekenne, een alsulcken krafft vnde leuen dat ick nyemandt en raade dat hie syn leuen hyer soecke te beholden [7]), Off meer

1) Velen. 2) Drukfout: daet. 3) Te.
4) DAVID JOBIS. 5) Verder. 6) De priesters.
7) Daarom ging DAVID op kosten van anderen als een rijk man te Bazel leven!

voer die doet off syn vyandt voer te lopen vnde te verveeren, dan met lust hem tegen koemen, Ja opwecken, dat is den gront des geestes, wanneer die Heer will dat wy also gelaeten voll betrouwens bereit staen, nae den will Gs. vnde als schapen totter slachtbanck bereit vnde auergegeuen.

Och off ick van dese daet mocht getuygen, wisse ist my groet, lieue siet het in vnde laefft [1]) den naem vns Heren, in synen hillygen, vnde grote wercken der liefften, bydt vnde waeckt. Lydt vnde stryt vnde verwynt, vp dat ghy besitten ende regnieren moecht, van ewicheydt tot ewicheit met Christo vnsen Heer Jesu ewelick gebenedyt. Amen.

Sara een vorbelt Syons, als haeren roem vnde moet vth was, wortse als een verlaetene noch verblyt [2]), Midden in den anxt vnde beuinge als wy die vnder vns auerblyuen schynen verlaeten, midden in die noet vnde benautheit staen met die tranen vp die ogen, sal vnse verlossinge vnde sterckte des Heeren vanden hemmel koemen. Daerom en syt niet verslagen offt murmerirende, Die Heer is wunderlyck in synen wercken. Die oeck denghenen die vast an hem holden bewaert, krafft gyfft ende moet als ionge leuwen.

Hier om laet ons den Heere den prys geuen, vnde onsen vader die wraeck vpgeuen [3]), Het is doch geschreuen, die wraeck hoert my toe, ick salt vergelden. Tot syner tyt sall haeren voet slipperen, vnde haep falgeeren [4]), vnde haer toekompst haestet. Siet die Heere sal syn volck richten, ende auer syn knechten ontferm-

1) Looft. 2) Kreeg zij in haar ouderdom nog een zoon Izaak.
3) Deze raad is vreemd, nadat in Annekens lied, dat hieraan voorafgaat, is gelezen: wascht v voeten in der G. losen bloede.
4) Hoop mislukken.

nisse hebben. Want hie siet dat haer krafft wech is, endē dattet mit den genen die besloten vnde auerbleuen waren all gedaen is. Hebt hier acht vp, want hier vth ist goet toe anhoeren dat Syon ten lesten vry te seggen sall schynen te hebben. Die Heer heft my verlaeten, die Heer hefft myns vergeten, recht off hie van syn volck geen werck en maeckte, Noch een grote achtynge vnde scharpe andachticheit vnde sorge voer haer en droege, vnde beschicke dat syn getrouwe huys wal bewaert wort, voer die inslupers vnde roeuers. Loff sy den Heer ewelick van syner genaede.

Dat getall moet veruult syn eert einde sy [1]), Een ist lest G. kent hem, dan het schynt my een getrouwe getuge te sullen syn. Die als ZACHARIAS [2]) een vreed samich man vnde versoener, tusschen den tempel vnde altaer staende, nochtans gedoedet wort, totten welcken het schutten [3]) ende vpholden wil, want te weten een salt leste van tgetal ommers moeten syn. Vnde het is also gescreuen, van HABELL totten blooden ZACHARIE, dat welck my voerkumpt, dat, van den yrsten totten lesten van Christo Jesu dat lam dat van anuanck gedoet is, begynnende, ende te moeten lyden, in HABELL van KAIN, Die rechtueerdige van den onrechtueerdigen. HABELL is een beelt vp Christum, ZACHARIAS eens getrouwen getuyge der waerheit Gs. een eenuoldich simpell vnde onnosell man in den gheest, die verraden offt omgebracht sall werden, van den schalcken Belyaschen aert, van den spotter KAIN vnde den ESAU, welckes saet bet [4]) apenbaer werden sall. Dit synt die broederen vnder den anderen, vnde hier hefft willen ende sallt ya gedaen hebben,

1) Openbaring 6 : 11. Daarna kwam de parousie des Heeren.
2) Mattheus 23 : 35. 3) Eindigen. 4) Wel.

Nemptlick die een den anderen verraden ende auerleuerende, merck den tyt. Doch desse rribulatie [1]) en sall niet ewelick dueren, die proue der hilligen, tgeloeff, moet vnde gheest moet blyken nu tot een prys Gs. die ons tot syn loff bereit hefft, Halleluya. Vermaent yegelick tot moet vnde gheest, ya dat hem die krancke sterck acht, vnde hie sall sterckte doert geloeff vth genaeden hebben. Vnde doet truwelick [2]) vnde vnderhoelt die lieffte, vnde maecket vrede tusschen broeder vnde broeder, vnde lofft in desen den heer. Gruetet my die getrouwe, vnde laetse bidden oeck voer my. Elck sy stille, vnde werde vull haepen vull smeekens vnde wenens, totter geuenckenisse, totter banck, totter doot, in allen volhardich mit vreuden willich.

Finis.

XIV.

Van Braght tot 1544.

Het is noodig ook te vragen naar de door VAN BRAGHT vermelde martelaars tot 1544. Wat was hun of haar godsdienstige overtuiging? In het licht der archivalia bezien, die ons ten dienste staan, maar die in de tweede helft der 17e eeuw voor doopsgezinde onderzoekers onbereikbaar waren, moet worden erkend, dat in den Martelaarsspiegel een reeks terechtstellingen voorkomen, die in dat werk niet thuis behooren. Men moge hen ook —

1) Drukfout: tribulatie.

2) Getrouw. — Gedrukt achter het Testament en bazuinenlied van ANNEKEN JANS, op de drukkerij van DIRK van Borne te Deventer. In één exemplaar aanwezig op de stadsbibliotheek te Hamburg. Ds. C. A. LEENDERTZ te Norden, wien ik daarvoor mijn dank betuig, verschafte mij foto's van het boekje.

gelijk ik zelf doe — rekenen onder de martelaars, die om des geloofs wille gestorven zijn, aan den door VAN BRÀGHT gestelden eisch, dat zij „vreedzame doopsgezinden" waren, voldoen zij niet. Immers daartoe mogen wij noch sacramentariërs, noch munstersch-gezinden, noch davidjoristen rekenen. De laatste groep moge tot zekere hoogte vreedzaam zijn geweest, den kinderdoop hebben verworpen, maar het feit dat MENNO hen onvoorwaardelijk uit zijn gemeente uitgebannen heeft, naast hun onmiskenbaar bedenkelijke huwelijksmoraal, is voldoende om aan te nemen, dat VAN BRAGHT zelf niet bereid geweest zou zijn een martelaar in zijn werk te plaatsen, van wiens davidjoristische gevoelens hij overtuigd was geweest. De verzamelaars van den herdruk van 1685, die ANNEKENS brief aan D. J. hebben opgenomen, hebben dit zoo kritiekloos gedaan, dat zij in die letters blijkbaar geen eens DAVID JORISZ hebben herkend.

Het spreekt wel van zelf: elke Nederlandsche martelaar vóór 1530 hoort niet in de Martelaarsspiegel. Dezulken zijn niet anders dan sacramentariërs, of ontkenners van het miswonder. Derhalve had niet moeten worden opgenomen: WEYNKEN CLAESDOCHTER van Monnikendam (fol. 11) te 's-Gravenhage 20 Nov. 1527 verbrand. Reeds SCHEFFER heeft getwijfeld aan de juistheid van het jaartal van terechtstelling van JAN WALEN en twee van zijn medebroederen (fol. 23), gesteld op 1527. Zij waren uit Krommeniedijk en waren over Haarlem gevankelijk gevoerd naar den Haag, alwaar zij werden verbrand. De overlevering, die eerst in 1615, een vrij onnauwkeurig bericht in het Offerboek deed opnemen, is ten opzichte van 't jaartal onnauwkeurig geweest. Andere slachtoffers uit dezelfde plaats werden door die overleverlng gesteld op 1542.

Beide jaartallen zijn onjuist. Volgens 't eene verhaal worden zij ongeveer zeven jaar te vroeg, volgens 't andere verhaal zeven jaar te laat gedateerd, vermoedelijk omdat hun nakroost zich wat gegeneerd heeft voor het juiste jaartal. Zij zijn uit 1534. Juist dat kleine feitje, eerst naar Haarlem gebracht, alwaar op dat oogenblik de commissarissen van 't Hof van Holland vonnisten, en toen naar den Haag vervoerd, maakt het wel zeker, dat zij hebben behoord onder de felste aanvoerders der Munsterschen in Waterland, voor wie onthoofding te Haarlem onvoldoende werd geacht en die daarom naar den Haag getransporteerd werden om den vuurdood te sterven. Maar nu moet mij één ding van het hart: SCHEFFER heeft al die vonnissen gekend. Dan had hij niet mogen verzwijgen, dat zij behoorden onder de Munstersch-gezinden. Had SCHEFFER dit zoowel hier, als op menige andere plaats niet verborgen gehouden, alhoewel hem blijkens zijn eigen aanteekeningen onder de afschriften „coll de HS" alles bekend geweest moet zijn, dan zou niet een halve eeuw lang onder ons een legende hebben, bestaan waarvan nog ds. SIEMELINK in zijn aankondiging van mijn MENNO-biografie in De Zondagsbode het slachtoffer is geweest. De door hem gegeven SCHEFFERSche voorstelling (Z. B. 27 Dec. 1914) is de vertroebeling onzer historie, die door reeksen archivalia vierkant tegengesproken wordt en waarvan slechts een klein deel in de voorgaande bladzijden is onthuld, door even den sluier op te lichten. Wie vóór 1540 zoekt naar vreedzame doopsgezinden, die dan natuurlijk altoos „melchiorieten" moeten zijn, vindt hen zóó sporadisch tegenover een paar honderd revolutionnaire leiders met duizenden volgelingen, dat men als eerlijk man tot de onomwonden verklaring komen moet: de tijd van 1531 tot 1540 ken-

merkt zich in Noord-Nederland als het tijdperk der revolutionnair-gezinde dooperschen. Maar wat komt het er ook eigenlijk op aan om te erkennen, wat oudtijds door Calvinistische schrijvers steeds is beweerd, wat hindert het ons, twintigste eeuwers, dat onze broederschap met een eervol verleden van 1540 tot op dezen dag toe, voortgekomen is uit een tienjarig tijdperk van geestesworsteling, waarin de nood der tijden en de verwachting van 's Heeren parousie [1]) geleid heeft tot een revolutionnaire gezindheid, die geboet is door een offerande van ongeveer driehonderd martelaars?

Derhalve de mededeeling bij v. Braght (fol. 62) over de executie van Jan Egtwerken (waarschijnlijk dezelfde als Jan Walen), Claesz Melissz, Aacht Melis en haar man Willem, Heyne Walingsz, Tryn Amkers, Cornelis Luytsz, Claes Dirksz, Claes Claesz en Jonker Dirk Gerritsz van den Busch bij Krommeniedijk als geëxecuteerd in 1542, moet enkele jaren naar vroeger verplaatst. Reeds Scheffer heeft opgemerkt, dat „Jonker" onjuist is. Dirk woonde in het gehucht de Bus. De twee, die met Jan Dirksz, die dezelfde als Jan Walen is, op 15 April 1534 zijn verbrand, zijn Cornelis Luitgensz en Dirk Gerritsz. Zij hadden gepoogd met menigte buiten het land te trekken. De andere geëxecuteerden zijn dus blijkbaar hun volgelingen geweest.

De reeks slachtoffers van 31 Dec. 1534 tot en met 7 Juli 1539 bij van Braght vermeld fol. 412 tot 415, te samen 19 mannen en 17 vrouwen, allen te Amsterdam ter dood gebracht, zijn zonder uitzondering Munsterschgezinden geweest.

---

1) In die parousie gelooft nog in het begin der 17e eeuw o. a. de Vlaamsche oudste Claes Ganglofs.

Huyge Jacobsz Kraen en Maritgen zijn vrouw met nog twee anderen (fol. 34), waarin ook weer de bijzonderheid van het aanvankelijk vervoer naar Haarlem terstond wijst naar 't voorjaar van 1534, is door v. Braght geplaatst op 1532. Zij zijn te vinden in 't Crimineel Sententieboek op 15 April 1534: Willem Cornelisz, Huig Craen en jonge Jan Cornelisz van Hazerswoude. In de Rekeningen staan uitvoerige berichten over Craen. Zij zijn hoofdaanvoerders der Munsterschen uit 't platteland van Zuid-Holland.

De volgende Sicke Snyder 1533 (fol. 35) is de Melchioriet Sicke Freerks te Emden gedoopt, 20 Maart 1531 te Leeuwarden onthoofd. Hij is een slachtoffer, vóórdat de revolutionnaire gevoelens in ons land wakker geworden zijn en hij verdient dus evenals Jan Volkerts Trijpmaker met zijn medeslachtoffers van 6 Dec. 1531 een plaats in een martelaarsboek van vreedzame Doopsgezinden, doch hij is een melchioriet.

Behoort Willem Wiggersz van Barsingerhorn (fol. 34) er ook toe? Het feit, dat hij gevangen genomen is in 1534, naar Schagen vervoerd en daar na acht dagen onthoofd, bewijst m. i., dat hij door Reinier Brunt gevangen genomen is op zijn tocht door Noord-Holland, toen deze met een bende gewapende krijgsknechten van dorp tot dorp trok om de ontstane revolutionnaire beweging zoo spoedig mogelijk den kop in te drukken. Natuurlijk is de bijgevoegde bijzonderheid dat Willems vader Wigger Hendriks een bedienaer van het wereltlijke Overheydsampt daarom terstond zijn ambt heeft verlaten en niet meer heeft willen bedienen een opgesierde waarheid. Of gelooft men, dat de vader door Brunt slechts één oogenblik in zijn ambt gehandhaafd worden kon? Die vader is één der vele Noord-Hollandsche over-

heidspersonen geweest, die ten gevolge van deze troebelen zijn ontslagen.

De vrome leeraar Pieter, koster van Zaandam, die door verraad te Amsterdam gevangen genomen is en anno 1535 onthoofd (fol. 36) vond ik terug in de Verclaringe. Hij is Pieter Claesz, coster van Zaenerdam, en is beslist als Munstersch te beschouwen.

Daarop volgen vijf slachtoffers te Hoorn in 1535 (fol. 36), drie mannen en twee vrouwen en Andries Claesz van Dronrijp (fol. 37), te Leeuwarden 15 Maart 1535 geofferd. De Hoornsche martelaars komen niet in de Verclaringe voor. Als van Andries door Reitsma [1]) vermeld wordt, dat hij van aanzienlijken huize was, vele leeraars had geherbergd en op de pijnbank alles bekende, wat men verlangde, dan vraag ik mij af, of George Schenk een man als Andries niet zou hebben ontzien, wanneer hij hem niet staatsgevaarlijk had geacht. Welnu het vonnis vermeldt „een bondtgenoodt van de vertwyfelder ende oproirigher secte van den wederdooperen binnen Munster".

Van de slachtoffers uit Zierikzee (fol. 38), drie mannen en één vrouw uit 1536 staat door hun bekentenissen vast, dat zij hebben behoord tot de revolutionnair-gezinden [2]). Over de slachtoffers van Vught (fol. 41) volgt een afzonderlijke bijdrage XVIII. Zij zijn melchiorieten.

De een en dertig naamlooze slachtoffers in 1539 te Delft (fol. 45) zijn gebleken davidjoristen te zijn van bedenkelijke zedelijke reputatie.

Anneken Jans van Rotterdam (fol. 48 en 144) en Christina Michiel Barensdr. van Leuven (fol. 144), verdronken 24 Januari 1539 te Rotterdam in de Schie,

1) Reitsma, Honderd jaren, 45. 2) Te Water, Zeeland 8—10.

waren Davidjoristen, terwijl op ANNEKENS reputatie een zonderling licht geworpen wordt door het feit, dat zij haar man in Engeland achterlaat om den zedeloozen DAVID JORISZ, aan wien zij een hartstochtelijk bewonderenden brief schrijft, te bezoeken en in haar verhoor de Delftsche slachtoffers verraden heeft, dus hen heeft gekend.

De „vrome held en getuyge Jesu" TJAARD REINERSZ (fol. 50) in 1539 terechtgesteld, is een der drie friesche martelaars, die tengevolge van de vervolging der davidjoristen — na ANNEKENS bekentenis — zijn gegrepen. Hij had indertijd een vrouwenklooster in brand gestoken.

Daarna geeft VAN BRAGHT (fol. 51) ARENT JACOBSZ met zijn huisvrouw en oudste zoon uit de Rijp, die in 1539 te Monnikendam waren gevonnisd. Zij kunnen geen anderen zijn dan de Munstersch gezinde ARENT JACOBS met zijn vrouw KATRIJN en zijn zoon JACOP AERNTSZ in 1535 geëxecuteerd.

JACOB en SELI zijn huisvrouw van Wormer in 1542 (fol. 61) zijn dezelfden, die als JACOB CLAES van Lantsmeer en CECILIA JERONYMUS zijn huisvrouw (fol. 85) worden vermeld 9 Nov. 1549 verbrand te Amsterdam, blijkens de sententie, en zijn dus uit later tijd.

Van de vier andere inwoners van Wormer (fol. 61), die in 1542 zouden zijn terechtgesteld, zegt VAN BRAGHT: „Van dese offerhande hebben wy geen seker Jaer (waer in 't geschied is) konnen bekomen". Wanneer ook hun executies, evenals die van Krommeniedijk op de volgende folio, op een te laat tijdstip zijn geboekt, dan zijn zij — afkomstig uit het hart der Waterlandsche revolutionnaire beweging — zeker geen „vreedzamen" geweest.

Op fol. 65 volgen MARIA VAN BECKUM en haar schoonzuster URSULA te Delden verbrand, beiden aanzienlijke Davidjoristen uit 1544. Haar terechtstelling is het sein

geweest tot bloedige wraakneming, plundertochten en brandstichting – zie XV.

De eerste Nederlander, die als Mennist met recht zijn plaats in den Martelaarsspiegel verdient (fol. 66), is Jan Claesz, de verkooper van Menno's boeken.

XV.

Het naspel der Batenburgers.

Toen ik enkele jaren geleden in 't Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis verhooren van Doopsgezinde gevangen te Ahaus in 1549 uitgaf, annoteerde ik bij de vraag „of zij soms schuldig waren aan moordbrand" de aanteekening, dat zóó de schrik voor Munster er nog inzat. Had ik toentertijd gekend wat Molhuysen Sr. in de Overijselsche Almanak van 1849 had gepubliceerd, dan zou die aanteekening geheel anders hebben geluid. Inderdaad geeft deze auteur ons een zoo gewichtig stuk, dat ik het betreur, dat nog nimmer door onze Doopsgezinde kerkhistorici daarnaar is verwezen, omdat dit ons de verklaring aanbiedt, hoe het komt, dat in Overijsel de Menniste-beweging zooveel zwakker is geweest dan in Friesland, Groningen en Holland. Want het opvallend verschijnsel doet zich voor, dat overal in de streken, waar een zeer krachtig melchioritisme heeft bestaan van 1531—1540 later bloeiende Doopsgezinde gemeenten zijn geweest, behalve juist in Overijsel [1]) waar zij slechts in enkele plaatsen worden aangetroffen en waar de gemeenten zeer klein waren — bijzonderlijk in Twente. Derhalve er moest een reden bestaan, dat hier

1) Met uitzondering van het Noordwestelijk gedeelte, dat een geheel ander landschap vormt.

de menniste propaganda minder aarden kon. MOLHUYSENS stuk geeft de verklaring. Het groote verschil, dat er blijkt bestaan te hebben, is dit: terwijl na de scherpe vervolging der davidjoristen in 1539 door de overheid deze partij gedecimeerd is en vlak daarop overal met de sterke arm een eind wordt gemaakt aan de batenburgsche partij, die in die andere provinciën ook een vrij zwakken aanhang bezat, zijn daardoor de voorwaarden geschapen voor een doopsgezinde propaganda, die zich kenmerkte door de afwezigheid van de beide eigenschappen, die deze beide andere groepen ontsierden: het immoreele der davidjoristen en het revolutionnaire der batenburgers. Nu kon een partij van vreedzame nieuwgezinden, die een onbestraffelijk zedelijken levenswandel op den voorgrond stelden, tot bloei komen. Maar dit laatste heeft in Overijsel niet gekund door wat ik hier noem: het naspel. Want de onderdrukking der „zwaardgeesten" of batenburgers in dit gewest, de terechtstelling van enkele hoofden, naast de vuurdood van twee adellijke vrouwen, die tot de davidjoristen behoorden, heeft zoowel bij de kinderen der eersten als bij de familie der tweeden geleid tot heete wraakneming. Daardoor is hier langen tijd een toestand geweest, waarin een kleine bende de bevolking heeft geterroriseerd en daarmee de bodem voor een zuiver godsdienstige beweging zóó verontreinigd, dat de menniste propaganda hier ternauwernood gevoerd worden kon, ja zelfs, dat men mag aannemen: de Twentsche kringen van geestverwanten zijn vooral gesticht door vluchtelingen uit andere gewesten, die zich hier hebben neergezet, en die o. a. uit België hier de textiel-industrie hebben overgeplant. MOLHUYSEN heeft berichten gepubliceerd loopende van 1548 tot Januari 1560 over een bende, die het erop toelegt om 's nachts vee, behoorend

aan kloosters en aan overheidspersonen, te dooden en die brieven achterlaat onderteekend „de kinderen van Emlichem". Aan het Bergklooster wordt deze dreigbriet gezonden: „Wy kinderen van Emlichem leven noch, ist dat gy monycken doot synnen unde wy en slaepen nyet alle nachten, all en staen wy alle nachten nicht op, gelick gy cappers doen. Uw melckers beraeden wy oick groet ruste dat sy nu wael redelicke lange mogen slaepen". D. i. wij bereiden een moord op uw vee voor, zoodat uw melkknechten lang rusten kunnen.

Iemand, die zich schrijver van het Huis den Oirt in Vriesland noemde [1]), had mannen omgekocht om korenbergen in de nabijheid van Deventer in brand te steken „om dat bloet van den twee gebrander jufferen te wreecken, die syn bewantschap waaren". Zoo liet familie van de verbrande Maria van Beckum en haar schoonzuster Ursula haar wraak over die offerande koelen. Anderen stonden onder leiding van zekeren Kuyper van Cleve, die zich te Jemmingen (Oostfr.) ophield en aanwees, waar men tot brandschatting moest overgaan. Onder deze bende van ongeveer 20 man was ook een edelman met twee paarden en een schram over den linkerkinnebak en den pink van de rechterhand afgehouwen.

Uit een brief van 't Hof van Gelderland aan de landvoogdes, koningin Maria van Hongarije, 1 Jan. 1550, blijkt hoe reeds een paar jaren talrijke aanslagen voorgekomen waren op Nijmegen, Zutfen, Arnhem, Doetinchem en

---

1) Waarschijnlijk den Oert, een bezitting van den Dooperschen Christoffer van Ewsum te Middelstum, dicht bij den burcht Ewsum. Christoffer was gehuwd met Margaretha dochter van Ulrich van Dornum, heer van Oldersum. Ursula, gehuwd met Johan van Beckum, was een freule van Werdum Gödens uit Werdum bij Esens in Oostfriesland. Margaretha was zeker een bloedverwant van Ursula.

Doesburg en verder in Overijsel en Munster. Als wij nu weten, dat bekend wordt, hoe een zekere PETER PAIFRAIDT daartoe heeft omgekocht, dan wordt het verband duidelijk. Want op de drukkerij van ALBERT PAIFRAIDT te Deventer waren tal van werken van DAVID JORISZ gedrukt en deze drukker is dan ook kort te voren vervolgd. De bende werkte in 't groot: op één avond werden 125 koeien op de gemeene weide bij Zwolle gestoken, zoodat wel 50 ervan stierven. Toch zou die uitdrukking „kinderen van emlichem" moeilijk verklaard kunnen worden, als MOLHUYSEN er niet nog een bericht van 1 Oct. 1559 had kunnen bijvoegen. Daaruit blijkt, dat de bende dus méér dan tien jaren lang heeft bestaan. In October van dat jaar werden weer bij Deventer branden gesticht. Wie het waren, blijkt uit den dreigbrief van 4 December. Daarin stond dat de inwoners van Deventer moesten weten, wie de brandstichters waren: „Dat hebben die frome kinderen van emmelichem gedaan te weeten ROELEF MAERLINCX und JAN MAERLINCX kinderen, noemptlick GHEERT de soene van JAN MAERLINCK und HENRICK de soene van ROLEF MAERLINCK, und voert EGBERT, de broder van JAN MAERLINC und ROLEF MAERLINCK, met syne kinderen, noemptlick ROELEF EGBERTS und HINDRIC EGBERTS und WOLTER EGGEBERTS und JAN EGBERTS, met meer goede vrenden van emmelichem, noemtlick LUKEN BENNINCK, AELBERT RIBBERT, und JAN HOMBERTS, HANS ROEN, JAN WIGGERINCK met alle hare kinderen". — Waarom hadden zij 't gedaan? „met groter oersake, dat de heere van deventer onse olderen soe jammerlick met so groter ellindicheyt ter doet hebben gebrocht".

Wanneer wij nu weten, dat ROELOF en JOHAN MORDELVINCK van Emlichem, hoofden der batenburgers in 1542 ter dood zijn gebracht te Deventer, dan is alles

duidelijk. Maar bovendien vinden wij in de reeds vroeger meermalen geciteerde bekentenis van Peter van Norg, († 1544), beide namen met die van hun broeder Egbert Morbertynck terug als voorname batenburgers die als aanvoerders aanwijst: Lueke Benninck en Albert Rybertinck. Niesert publiceerde ook een brief van den bisschop van Munster aan den raad van Coesfeld (1548), waarin tegen dezelfde personen werd gewaarschuwd, wier medeplichtige Margaretha Dusentschuer was. En dat deze vrouw in hun gezelschap zich bevond, wordt verklaard door 't feit, dat een van de voornaamste Munstersche profeten, die den dood voor hun fanatisme hebben geleden, Johan Dusentschuer is geweest [1]).

Wie zou die edelman zijn, van wien bekend werd, dat hij tot deze bende in betrekking stond? Ik geloof hem te kunnen aanwijzen. Want het is zeker, dat de batenburgsche leider Cornelis Appelman in betrekking gestaan heeft tot Meynardt van Ham [2]). Wagenaar verhaalt van hem, hoe hij tusschen 1533 en 1536 groote krijgsbenden heeft verzameld, wier krijgsoverste hij heette, zoogenaamd in dienst van koning Christiaan II van Denemarken. Hij heeft een tot nog toe onopgehelderde rol gespeeld, bezette o. a. Appingadam, dat door den stadhouder Schenk van Friesland heroverd werd. Gevankelijk naar Vilvoorden gevoerd, werd hij na eenigen tijd begenadigd. Deze man noemde zich „geesel Gods". Opmerkelijk is 't, dat Wagenaar vermeldt, hoe de werving voor zijn benden geschiedde „door oversten van kleinen naam, die in 't gemeen voor herdoopers gehouden werden". Er zijn onder die benden ook doopersche ele-

1) Niesert 345. 2) De Hullu 311.
3) Wagenaar, Vad. Hist. V 49—54, 110—119.

menten geweest. Van één hunner, GERRIT KOEKEBAKKER bleek dit in 1548 te Zutfen [1]). Nadat deze Geldersche krijgsoverste in vrijheid is gesteld, schijnt hij te zijn afgedaald tot een minder voornaam leven, en stond hij met APPELMAN in connectie.

Naar 't mij voorkomt is het meegedeelde voldoende om te mogen aannemen, dat inderdaad dit naspel in Overijsel op aanmerkelijke wijze de vooruitgang van een vreedzame doopsgezinde beweging belemmerd heeft.

XVI.

Hoffman's belofte.

Vnd ward zů jnen gesagt, das sye růgten noch ein kleine zeyt, bisz das erfüllet wurden ire mit knecht vnnd brůder die auch noch ertödtet wurden wie sye. —

Würt jn gesagt das sye in Christo sollen frid dar zů růg haben, so lang bisz yetzt auch der letst hauff der schlacht schaff hernach kumpt, vnnd ist ein kleine zeyt gerechnet von der martler zeyt, bisz vff dise zeyt, vnd můssen sich die rechten zeügen Gottes vnd Christi nur darzů richten, dann es würt jn nit besser gan, so sye starck vnd feiszt seind, in gottes geist vnd wort erwachsen, dann gott ein sůsz opffer werden, durch des Endtchrists hauffen, geopffert, geschlachtet, gewürget. Darumb spricht Christus förcht die nit den leib tödten, vnd der sein leben verleürt, sol es finden, das ist der hye vmb gottes worts willen gewürget wirt, soll von stunden an by Christo seyn, vnnd das ewige leben erlangen, empfahen [2]).

Ziehier uit MELCHIOR HOFFMAN's beroemde boek, waarin

1) D. B. 1909, 114. 2) K 1vo 2ro.

hij de Openbaring van Johannes heeft uitgelegd (1530), de voornaámste plaats, waarop het aankomt. Hij vertaalt Openb. 6 vs. 11 en legt dit uit: het duurt nog een kleine tijd tot op dezen tijd, dan komt ook de laatste hoop der slachtschapen of martelaars bij de velen, die reeds rusten in afwachting onder 't altaar. En daarbij geeft hij de belofte: wie zijn leven verliest, omdat hij hier om de wille van Gods woord wordt gedood, zal aanstonds bij Christus zijn. Met deze belooning voor oogen en met deze belofte, hoe nabij de heilstijd was, hebben zijn volgelingen zich blijmoedig overgegeven in den dood, als de overheid hen had gevangen. Er bij moet gevoegd: Hier is bij Hoffman geen spoor van de leer van den z. g. n. „zieleslaap" onder 't altaar. Het is David Jorisz, die deze leer heeft verkondigd, evenwel in de verwachting, dat die zieleslaap nog slechts korten tijd duren zou, omdat het heil aanstaande was.

XVII.

De sacramentariërs van 1534—36.

Te midden van de vervolging door het Hof van Holland op touw gezet tegen de ongeveer zeven honderd gevangene herdoopers, die met schepen naar Munster hadden willen trekken, treffen wij een paar gevangen sacramentariërs aan. Dat hun aantal zoo buitengewoon klein is, bewijst tweeërlei: 1° dat in dit tijdvak de sacramentariërs zich vrijwel geheel in de melchioritische beweging hebben begeven, 2° dat deze laatste beweging met hare revolutionnaire voornemens geheel overheerschend was geworden.

Drie doodvonnissen en één banvonnis werden door mij aangetroffen.

12 Mei 1534 Adriaen Pietersz met een oog van Amsterdam onthoofd.

Over hem handelen Scheffer en Cornelius, Münster zeer uitvoerig. Hij is de man, die uitriep, dat hij wel 50 ouwels tegelijk met een dagge doorsteken wilde — een ruwe klant, die heel weinig sympathiek is, maar die te Amsterdam bij het gepeupel nogal geliefd is geweest, zoodat de kettersche schout Jan Hubrechts hem de hand boven 't hoofd hield.

8 Juni 1535 Heynrick Dircx van Sinte Maertens onthoofd.

31 Juli 1536 Willem Pietersz van Brussel onthoofd. Hieruit ziet men, hoe de nieuwgezinden uit verre streken rondzwierven.

Het banvonnis volgt hier in zijn geheel, omdat dit inderdaad opmerkelijk is vanwege de mildheid, waarmede deze Jacop Woutersz Crepel door het Hof is behandeld. Hij wordt veroordeeld om gedurende één jaar te Rotterdam te vertoeven. Waar zoo mild tegen een volksprediker werd opgetreden, terwijl de predikers der melchiorieten allen ter dood werden gebracht, daar bewijst dit, dat de gestrengheid tegen hen voortkwam niet uit het feit, dat zij herdoopt waren, maar wel uit het feit, dat zoowel het Hof als de schepenbanken hen wegens hun revolutionnaire gevoelens beschouwden als staatsgevaarlijk. En wanneer wij in aanmerking nemen, dat de overgroote meerderheid der gevangen herdoopten, wanneer zij verklaarden uit simpelheid te zijn verleid en berouw te hebben, er met zeer lichte straffen afgekomen zijn, dan wijst dit verschoonend optreden tegen hen er eveneens op, dat niet zoozeer de herdoop als wel het verzet tegen de overheid de aanleiding is geweest tot deze massale vervolging.

Daarentegen is de volgende een herdoopte: Upten x^en dach in den avont heeft Dirck Mathijszoon binnen Alcmaer gebracht zes gevangen van den welcken den eenen gehoort zijnde ende gevonden te wesen sacramentist, es ontboden de prevost de l'Ostel mitten scerptrechter om deselve, nae torture om te weten zyn complicen, geexecuteerd te worden" [1]). Hier beteekent de uitdrukking sacramentist, dat de herdoopte bovendien een verkeerd gevoelen van het H. Sacrament had.

BIJLAGE.

In der saicken hangende voer den hove van Hollandt tusschen den procureur-generaal van denselven hove impetrant aen deen zijde, ende Jacop Woutersz Crepel, gevangen, aen dandere, die voirscr. impetrant allegerende, dat de gevangen zeer gefameert was van de Lutersche ende andere nyewe dwalingen ende sulx onderwondt hem te doen, vermaningen van de scriften, die selve in herbergen ende elders in geselscip communiterende ende daervan disputerende, omme andere menschen tot zijne dwalinge te trecken. Sulcx hadde deselve gevangen hem gevonden omtrent halff vasten lestleden tot Scoenderloe, int logys van Claes Cornelisz, omme een kanne biers te drincken, aldaer mede int gelach gecommen waeren eenige scuytvoerders van Rotterdam ende Scoenderloe. Ende alsoe de gevangen begonste te prediken ende de scrifte uuyt te leggen ende te disputeren, hadden die van Rotterdam ende Scoenderloe daer van niet willende hooren, gepoocht om wech te gaen ende geseyt tot der werdinne, dat zij begeerden haer gelach te betaelen,

1) D. A. n° 117a, rapport van de l'Ostel en Philips van Uuytwyck, Mei 1535.

zoodat de werdinne, op den gevangen hadde seggende, dat hij met zijn disputacie meer voortquam dan een ander ende dat hij de luyden die daer quamen drincken daermede verjaechde. Ter selven tijde hadde de gevangen een van Rotterdam gevraicht nae zijn gelove, gebet ende leven, daerup deselve geantwardt hadde, dat hij geloofde als zijn ouders, ende als hij smorgens opstont ginck ter kercken, voir twairde heylige sacrament, biddende God om vergiffenisse van zijn sonden, ende dat hij dan hoorde misse ende nam wynwater, meenende dan wel bewaert te wesen. Daerup de gevangen gevraicht hadde wat tsacrament was, ende hadde de voirscr. van Rotterdam geantwoerdt, dat hij geloofde, dattet was God almachtich in vleys ende bloede aengecomen van Maria de moeder Goids, dair de gedaechde expresselick op seijde: is t sacrament anders dan scoon broot, hadde ic scoen terwen bloemen, ick soude oic wel backen, seggende mede dat men die misse vuerde opt lant ende dat twywater niet beter en was dan twater van de Maese. Dat oic de gevangen de naeste twee jaeren niet en hadde geweest te biechten noch ten heyligen sacramente al t welc waeren expresse blasphemie, tenderende tot verachtinge van de sacramenten, sulkx, dat de gedaechde ter cause van dien was gevangen gemaect ende corrigibel aen lyff ende goet nae inhoudt de placcaten van de K. M., Concludeerde daeromme de voirscr. impetrant, dat de voirscr. gevangen bij sentencie van desen hove soude gecondempneert werden, geleyt te worden op t scavot, staende alhier in den Haege opte Plaetse ende aldaer gerecht metten zwaerde ende zijn goeden verclaert geconfisqueert oft anders gecorrigeert, sulcx als t hoff vuyter deductie van den processe ende nae gelegentheyt van den saicken bevinden soude te behooren. Waertegens de gevangen dede antwoirden

ende segghen, dat hij was een man van goede fame ende name, voor sulcxs gehouden ende geacht van eenen yegelicken, sonder dat men bevinden soude, dat hij oyt besmet oft achterhaelt was geweest off verkeert hadde met eenige, besmet oft achterhaelt, van Luthersche oft eenige andere dwalinghen. Sulcx soud men bevinden dat hij gewoonlick was te minsten alle jaer eens achtervolgende die ordonnantie van de heylighe kercke te biechten ende ten waerdighen heylighen sacramente te gaen, somtijden oic tweemael off driemael t siaers; men soude oick wel bevinden euen verre het van noode waere, dat de voerscr. gevangen een recht devotaris is, die altoes gewoenlick is geweest tot Rotterdam, aldaer hij wonachtich is, inde groote kercke off int Broerhuys, sonnedages ende heylige daeges misse te hoeren ende te dienen, ende dat hij t selve gehanteert ende geuseert hadde soe langhe hij tot Rotterdam gewoont hadde, t selve oic in andere plaetsen geuseert daer hij verkeert hadde. Sulcx hadde de gevangen int jaer XV^{c} ende XXIX, alsdoen woenende inden Hage, dicwils op Sonnedaegen, heylige dagen ende oick op werckdaegen, int clooster misse gedient ende onder andere eenen broeder, Jacop Claess. was, oic ten zelven tijde, regnerende de zwetende siecte, driemael te biechten ende ten heyligen sacramente geweest, waeruuyt ymmers claerlicken bleeck, den gevangen te weesen van goede name ende fame ende dat hy altoes geleeft hadde als een korsten mensche sculdich is ende behoort te doen, wel gevoelende van den waerdigen heyligen sacramente ende alle andere gebooden ende ordonnantien van der heyliger kercken ende dat hij alleenlick gediffameert was besmet te wesen van de voirscr. dwalinghen deur de delacie van eenige zijne quaet willende die notorie in famis zijn, mits twelc d'impetrant geen redenen gehadt

en hadde, omme den gedaechde te apprehenderen ende tegens hem te procederen ende ontkennende de feyten bij den impetrant gealligeert, hem previdicerende, concludeerde ten fyne van niet ontfanckelick ende bij oirdene tot absolucie van den voirs. eysch ende conclusie, oft tot anderen sulcken fynen ende conclusien, als den gevangen oirbarlicxste weesen mochte. Tegens welcke andtwoerde is bij den impetrant gerepliceert geweest ende bij den gevangen geduppliceert, elcx van den partyen allegerende meer redenen ende middelen, waerop zij geordonneert zijn geweest te scrijven bij feyten contrarie ende geadmitteert tot heure proeve, in welcke saecke is hinc inde encqueste gedaen geproduceert zekere munimenten gerenunchieert van meer te produceren. d'Impetrant heeft geemployeert reprochen van recht ende gedient van salvacien ende de gevangen heeft gedient van reprochen ende geemployeert salvacien van recht, hebben voorts hinc inde geconcludeert in recht ende rechte begeert. Welck proces gesien zijnde, es achtervolgende sekere appoinctemente bij den gevangen entqueste gedaen opte feyten begrepen in zijne reprochen, es oic zekere encqueste ex officio gedaen ende al gevoircht bij de voirscr. processe omme op als recht gedaen te worden. Al t welck gesien zijnde is geordonneert, den gevangen ter torturen geleyt te wordden, t welck oick zoo gedaen is, t voerscr. Hoff met rijpe deliberacie van raede deurgesien ende overgewegen hebbende alle t gundt datter materie dienende is inden name ende van wegen des keysers van de Romeynen, coninck van Germanien van Castillien, Grave van Hollant, Zeelland ende Vrieslandt, bandt den varsr. gevangen een jaer binnen der stede van Rotterdam ende daer niet uuyt te vertrecken binnen denselven tyt op peynen aen zyn lyff

gecorrigeert te wordden alst behoeren sal. Gedaen in den Hage bij ASSENDELFT, COLSTER, SASBOUT, SANDELIN, ZUYDERHUYSSEN, ZEGERS, SUYS ende gepronunchieert den eersten July XV^{c} ende XXXV.

Afschrift uit het Crimineel boeck van den Hove van Hollant, zedert den XVII^{en} Septemb. 1529 totten VI^{en} Septembris a^{o} 1538. (Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage: Hof 5649, f° 145^{v}, 146^{r}, 146^{v}, 147^{r}).

XVIII.

Paulus van Druinen.

Het bericht bij VAN BBAGHT (fol. 41—42) over de slachtoffers van 1538 te Vucht, waarbij de gemeente in den Bosch met haar leeraar PAULUS VAN DRUINEN, goudsmid, werd uitgeroeid verdient eenige bespreking. VAN BRAGHT had hierover uit Friesland een oud geschrift ontvangen, blijkbaar afkomstig van een daarheen gevlucht Vlaming. Hij vulde dit aan uit „BORRE van Utrecht, Opkomst van 's Hertogenbosch". Daarmede bedoelde hij: PIETER BOR CZN, Oorspronck van 's Hertogenbosch, 1630, in welke kroniek de gebeurtenis op 1538 is geplaatst. BOR is zeer slordig nagedrukt bijv. er staat: Meester HENDRIK LUYSTERISAN VAN DER STEGE, wat bij BOR luidt: HENRICK KUYSTEN, JAN VAN DER STEGE. BOR op zijn beurt ontleende zijn bericht aan AELBERTUS CUPERINUS, Kronyk der fundatie, en wel aan een vermeerderde omwerking uit het laatst der 16^{e} eeuw. In de oorspronkelijke CUPERINUS staat geen jaartal, maar is het bericht geplaatst vóór gebeurtenissen van 1539. Wel geeft deze de data 9 en 11 September. De omwerking voegde erbij: Maandag, wat wijzen zou op 1538. VAN ZUYLEN heeft in zijn Inventaris der Ar-

chieven de stadsrekeningen van 's-Hertogenbosch gepubliceerd en geeft enkele posten loopend van Oct. 1537–Oct. 1538, waarin hij uitgaven voor deze executies vermeldt, hetgeen dus eveneens wijst naar Sept. 1538. Daartegenover blijkt uit een vonnis van 't Hof van Holland van Sept. 1539 over een aantal inwoners van Gorinchem, dat dezen in den zomer laatstleden door gevangen herdoopten uit den Bosch waren verraden. Bij de snelheid, waarmee toentertijd bij geloofsvervolging werd gehandeld en na een bekentenis de magistraat in andere plaatsen terstond gewaarschuwd, kan moeilijk gedacht worden aan een jaar tusschenruimte. Daarbij geeft de gelijktijdige kroniek van den priester Wilhelmus Molius (loopend tot 1555), welke kroniek door Cuperinus is gebezigd, de executies beslist op 1539. Aan den eigenaar van 't handschrift, jhr. mr. A. O. F. van Sasse van IJsselt dank ik het voorrecht hierachter de plaats te kunnen afdrukken [1]). Evenwel blijkt, dat mr. Adriaen van den Grave uit Brussel in Augustus 1539 in de zaak van de anabaptisten, nl. een tweede zaak in den Bosch heeft vertoefd. Derhalve heeft Molius zich vergist en is de executie van Paulus toch in 1538 voorgevallen en zijn de Gorkumsche anabaptisten niet door hem, maar 't volgend jaar door een ander verraden.

Evenwel moet tweeërlei worden opgemerkt: 1° Deze executies zijn de eersten, voor zoover mij bekend, geweest, waarbij gepoogd is de slachtoffers het spreken te beletten. Bor verhaalt: „Men hadse elck een zeel oft tou, met een knoop in den mont ghebonden, omdat se niet luyde spreecken oft roepen zouden".

1) Dr. H. P. Coster, commies op 't Rijksarchief aldaar lichtte mij op voorkomende wijze in.

2° Het vak van Paulus is opmerkelijk. Hij is goudsmid. Uit de lijst van leeraren, hiervoor afgedrukt, haal ik de volgende goudsmeden aan: Adriaan die te Leiden doopte, Marten Berchmans van Maastricht, Jan Matthijsz Blauwaert van Middelburg, Dominicus Abels van Utrecht, Hendrik van Gorkum. Daarbij kunnen gevoegd Jacob van Noort van Utrecht en Pauwel Adriaensz van 's-Gravenhage.

Het is wel iets bijzonders zooveel goudsmeden deel te zien nemen aan deze beweging. En dit wijst er op, dat een aantal der melchiorieten zeer zeker tot de welgestelden heeft behoord. Zij zijn niet uitsluitend proletariërs geweest, al waren er onder de revolutionnair-gezinden van 1534—36 velen zonder middelen. Maar uit de ontvangsten van Jan Hendriks in de meer genoemde Rekeningen blijkt, dat er velen waren, van wie de opbrengst der verbeurd verklaarde goederen niet gering is geweest. Vooral in Noord-Holland (speciaal Waterland) zijn gefortuneerde volgelingen. Een der hoogste opbrengsten was die van Willem Waligszoon van Nieuwe Nierop: 524 pond, 10 schelling. In dit verband mag even worden gewezen op 't feit, dat enkele rijke vrouwen, ook adellijke (Elsa van Lostadt, de van Beckums) doopersch waren en dat in de hoofdstad (zie XIX) aanzienlijke personen de beweging hebben beschermd. Bij deze wetenschap wordt het begrijpelijk, dat David Jorisz door zijn volgelingen zoo mild werd gesteund, dat de voormalige Delftsche glazenmaker jarenlang te Bazel als een rijk man heeft kunnen leven. Ik voeg hierbij een aanvulling uit Cuperinus, de uittreksels bij van Zuylen en het citaat van Molius.

BIJLAGEN.

A.

Uit Cuperinus.

9 September „Syn tot Vucht aen staken gebrant, ende als sy wt gevuert waren, soe waren sy gemuylbant en hadden groote knopen in den mont, PAUWELS van Druenen, goutsmit gecoren bisscop van den Verdopers; MICHIEL STEVENS, potbacker van Oosterhout, boersdreger [1]); JAN BLOCK van Gent, lynen wever; ADRIAEN van sGreven hage, oock linen wever".

11 September. „JAN van Capel; NEELKEN, PAUWELS wyff; LYSKEN, JAN BLOCX wyff; GEERTKEN, ERASMUS dochter van Tricht [2]) ende sy waren al verdoopt".

2⁰ PAULUS c. s. baden voor hun beulen „Heer vergevet haer, die ons dit doen, want zy en weten nyet wat zy doen", en zeiden: „O Heere, laet oeck te nyet doen die groote grouwelycke affgrysselicheyt, die daer geschiet onder die sacrificie [3]), diemen nu doet" en „Den dach des Heeren moet eens comen [4]), die knecht en is nyet beeter dan zyn Heere". JAN VAN CAPELLES antwoord bij VAN BRAGHT is te lezen in plaats van „vloeken en kruyssen laten, etc.": „vloecken en kyven laten en vreetsaem met maelcanderen zyn".

---

1) Diaken, zie bijlage bij VII.

2) Van Maastricht. Eigenaardig is, dat deze vrouw abusievelijk in het martelaarsboek der gereformeerden (VAN HAEMSTEDE) voorkomt, fol. 82 als GEERTRUYDT ADRIAANS DE ROEVRE, vrouw van WOUTER HOGENDOORN.

3) Offerande.

4) Zij zijn derhalve in afwachting van Christus wederkomst, dus melchiorieten.

B.

Uit de Bossche Stadsrekeningen.

Oct. 1537—38. Item 16 Septembris, DIRCK FONCK met brieven by den Heeren Scepenen gesonden tot Bruessel aen de Coninckginne, vuyt saken van zeker gevangen alhier opter gevangen poirte sittende, genoempt anabaptisten (blz. 546).

Item des anderen daigs dairnae [3 Sept.] die voirs. Greve VAN BUEREN metten Commissaris van den Hove in de saken vanden anabaptisten alhier gescict ende ennige metten brant gejustificeert hebbende, opte voirs. Gaffel [1]) met ennige vanden Heeren ende sommige van den platten lande, alsdoen vertheert ende tgelaigh gesconcken beloepende 4 Car. gul.

Item by den Heeren Scepenen gesconcken Mr. ADRIAEN VAN DEN GRAVE, by den Hoeve [2]) alhier als Commissaris geordineert, inde saken vanden anabaptisten, een gelaigh tot MELESSE [3]) op te Gaffel, dair enige vanden Heeren vanden Raide bywaeren, beloepende 2 Car. gul. 10 st.

Item inde weke nativ. Bte Marie Virg. [4]), JACOP en CORSTIAEN elck 5 daigen tot Vucht aent gericht dordeys, daer 8 Anabaptisten op verbrant zyn ende elders gewrocht. (blz. 547).

Item den voirs. meester vanden scerpen gericht betaelt voer coerden ende zeelen, dair mede hy geëxecuteerd

---

1) Een herberg. Geregeld komt het voor, ook bijv. te Amsterdam, dat na een executie een maaltijd plaats heeft.

2) Hof van Brussel.

3) De herbergier AMELISSEN VAN AMPSIEL. 4) 8 September.

heeft negen anabaptisten [1]) ende wederdoepers bet. 14 st. ende voer stroo 1 st.

Item Wouteren Scellens ende Dries Oems, clercken in der scryfcameren van 15 copien, zynde die confessie ende beleydenisse der selver herdoepers ende die te Hoeve gesonden, daervoer betaelt 18 st. (blz. 548).

Oct. 1538—39 tusschen 28 Juli en 7 Augustus. Item noch opt gaffel gescenct Mr. Adriaen van den Grave, Commissaris vuyten Hoeve, alhier gesonden inder saken vanden anabaptisten 3 quarten wyns. (blz. 555).

C.

Haeretici Anabaptistae interficiuntur in Buscoducis. Anno eodem execrandissimum illud anabaptistarum genus, quod iamdudum exstinctum putabatur atque sepultum, denuo renasci coepit, serpentino ovo revera praegnatum esse existimo, quandoque etsi in mille partes dissecti rursus particulatim in unum coalescere atque vivificari videntur. Itaque mense Septembri aliquot ex his in Buscoducis advenae ibidem germinare coeperunt; Verum a magistratu, cui res innotuit, mature advigilatum fuit, ne in altum resurgerent, aut maiores vires sumerent. Namque passim ex ipsis deprehensi poenas dictante iustitia dederunt; octo namque promiscui sexus igne exusti fuere, 5 viri tres faeminae. Nam omnes fuerunt advenae in urbe, suam pestem seminandi gratia nuper advenientes, litterarum ignari et idiotae, e quorum numero unus erat

---

1) Op 14 September werd nog een ongenoemde jonggezel onthoofd, op 9 en 11 Sept. werden telkens vier verbrand.

Volgens excerpt van dr. Bakhuizen van den Brink uit de rekeningen van mr. Lodewyk van Heylwegen te Brussel ontving de commissaris in 1538 als reisgeld 123 pond 2 schelling. (D. A. n° 76).

antesignanus, qui appellatus fuit episcopus, Paulus, quondam rebaptizandi habens authoritatem, reliqui vero textores aut sartores. Qui omnes in finam usque in perversitate semel imbuta perseverantes nullis sanis instructionibus aut piis admonitionibus a pertinaci suo proposito divelli poterant. Igitur post sententiam in eos latam dum extra urbem ad mortem et locum supplicii eveherentur, nodosis Zonis ori eorum illigatis, ne virus suum in defesse adnitebantur in vulgus effunderent, capistrati fuere, una tum viri et faeminae in via cantantes ridentesque, sibique quasi bene conscii, ut sibi persuasum fuit, alacres et laeti mortem obierunt, nimirum tartareis vittis occaecati, dum ab ecclesia catholicisque constitutionibus deciderent, fundamentum fidei sine qua impossibile est Deo placere abnegaverunt et amiserunt, ita ut nullus inveniretur resipiscendi locus aut animus — blz. 140—141. Daaraan gaat vooraf op blz. 139:

Anno Domini 1539 iulio domina Maria quondam regina Hungariae, etc. —

> Annales civitatis Buscoducensis et rerum domi et foris pace et bello per Buscoducenses incolas gestarum compendiosa narratio authore Wilhelmo Molio, Sylvaducense presbytero.

Vertaling.

Ketters, anabaptisten, worden in 's-Hertogenbosch ter dood gebracht. In hetzelfde jaar begon dat allervervloekste geslacht der anabaptisten, dat men meende, dat reeds sinds eenigen tijd uitgeroeid en begraven was opnieuw herboren te worden, ik meen inderdaad uit een slangenei geteeld, en hoewel eens in duizend stukken gesneden, schijnen zij weder stuksgewijze zich in één te versmel-

ten en levend te worden. Zoo begonnen in de maand September eenigen hunner in 's-Hertogenbosch van elders gekomen alhier te ontkiemen. Maar door de magistraat, waaraan de zaak bekend werd, werd schielijk gewaakt, opdat zij zich niet in de hoogte zouden verheffen of grooter krachten verkrijgen. Want aan uit hen hier en daar gegrepenen hebben zij straffen gegeven naar de uitspraak der justitie. Immers acht van beiderlei geslacht werden op den brandstapel verbrand, vijf mannen, drie vrouwen. Want allen waren in de stad gekomen, pas om hun pest uit te zaaien aangekomen, stumpers die niet konden lezen, onder wie er één de aanvoerder was die bisschop werd genoemd, PAULUS, een zeker gezag tot herdoopen hebbende, maar de overigen wevers of kleermakers [1]), die allen tot het einde in hun slechtheid, waarmee zij zich ééns hadden besmet, zoozeer volhardden, dat zij door geen gezonde onderwijzingen of vrome waarschuwingen van hun hardnekkige voorstelling konden worden losgescheurd. Derhalve nadat het vonnis over hen was uitgesproken, zijn zij dan uit de stad ter dood en naar de plaats der lijfstraf gevoerd, met samengeknoopte riemen (voor hun mond gebonden, opdat zij hun vergift, hetgeen zij onvermoeid poogden, niet over de menigte zouden uitgieten) waren zij gekluisterd; dan zijn de mannen en vrouwen te zamen onderweg zingende en lachende, en als het ware zich wel bewust, gelijk het hun overtuiging was, vroolijk en blijde den dood tegemoetgegaan, zonder twijfel verblind door helsche blinddoeken, terwijl zij van de kerk en de katholieke instellingen zijn afgevallen, en het fundament des geloofs, zonder 't welk het onmogelijk

1) J. S. THEISSEN, De Regeering van KAREL V, blz. 245: de gewone smalende uitdrukking is, dat het pelsers of wevers zijn.

is Gode te behagen, hebben verzaakt en losgelaten, zoodat geen gelegenheid of genegenheid om tot bezinning te komen gevonden werd.

XIX.

De Amsterdamsche Overheid.

Het centrum van het revolutionnair anabaptisme in Holland is geweest Amsterdam. Daaromheen waren haarden van ketterij in Waterland, Limmen, Wijk aan Zee, de Hollandsche groote steden, Hazerswoude, Poeldijk en IJselstein, maar het centrum was Amsterdam. In 1534 was men hier reeds zoo georganiseerd, dat men er diakenen voor armenverzorging had. De diakenen komen ook elders voor o. a. te Maastricht en te Gorkum, hetgeen wijst op een betrekkelijk vergevorderde organisatie. Dat dit radicalisme in de hoofdstad zoo welig heeft getierd heeft tweeërlei oorzaak. 1° Sinds 1525 had Christiaan II van Denemarken in ons land vertoefd en de bende krijgsknechten, die hij uit Duitschland in 1531 in ons land invoerde, heeft heel wat elementen bevat, die staatkundige en maatschappelijke denkbeelden als de melchiorieten koesterden, hebben beleden. Maar dat bracht mede, dat er verwikkelingen met de Oostzeestreken ontstonden. De handel op de Oostzee vond daardoor ernstige belemmering. Dat beteekende voor Amsterdam en de naburige Waterlandsche steden stilstand van de voornaamste scheepvaart. Daaruit vloeide natuurlijk ontevredenheid voort, terwijl de varensgezellen, die in 't Oosten reeds met kettersche denkbeelden waren besmet, aan wal bleven en de bevolking zelf besmetten. En nu treft ons daarbij dit: in Amsterdam waren onder de regenten

twee partijen, in handel concurreerend, die onderling strijd voerden wie op 't kussen zou zitten. De eene partij, die de hervorming min of meer begunstigt, bestaat vooral uit handelaars, die groot belang hebben bij den handel met de Hanzesteden aan de Oostzee, zoo bijv. burgemeester Cornelis Benninck. Die handelsbelangen doen hem partij kiezen voor den Deenschen koning, die Luthersch is. Zoo ook is opmerkelijk, dat Deventer ten zeerste met den handel op Duitschland geïnterresseerd is en dat in Deventersche regentenkringen sympathie voor het melchioritisme bestaat, dat Groningen met de Ommelanden handelsconnecties met het naburige Oostfriesland heeft, alwaar de graaf hervormingsgezind is en dat in dit gewest geen enkele vervolging van melchiorieten plaats heeft, ongetwijfeld onder invloed van het machtige en rijke geslacht der Ewsums, die de helft van 't Groningsche land in eigendom bezitten en van wie Christoffer — gehuwd met een Oostfriesche freule Margaretha van Dornum — zelf doopersch is. Maar de tweede reden dat het melchioritisme in Amsterdam bloeien kon, is de houding van de overheid zelf. Reeds jaren lang is het bewind in handen van ketters. De schout Jan Hubrechts, de Burgemeesters Cornelis Benninck, Allard Boelens, Ruysch Jans Beth, Heyman van Ouderamstel en Pieter Colyn waren nieuwgezinden. Boelens ontving Jan Beukelsz van Leiden als gast aan zijn tafel [1]), wandelde met bisschop Jacob van Campen over straat [2]) en door zijn invloed werden aan de Nieuwe Kerk twee kettersche geestelijken, Quadratus en Cordatus, benoemd. Ruysch en Heyman hadden na de executie van Trijpmaker ver-

1) J. S. Theissen, De regeering van Karel V, 247.
2) Zondagsbode 2 Nov. 1897.

klaard: „Wy zullen se niet meer op de vleeschbank leveren", en als hun wordt verteld, dat een gevangene weer roomsch worden wilde, klinkt uit hun mond „Is hij dan van God afgevallen". BENNINCK lachte er hartelijk om, toen bij een processie op den Dam een toeschouwer grimassen tegen 't heilig sacrament maakte. De schutterij liep spottend gekleed in de kleur van de nonnetjes-kleedij. Maar JAN HUBRECHTS, die trouwens door 't Hof 25 febr. is afgezet, was zelf de beste beschermer. Toen hij van uit den Haag last kreeg in 1531 de anabaptisten te doen vangen, liet hij hen ondershands door zijn dienstbode waarschuwen. Na de onthoofding van TRIJPMAKER en consorten in den Haag, werden de afgehouwen hoofden naar Amsterdam gezonden om aldaar te pronk te zetten, maar 's Hofs bevel daarbij te assisteeren, kwam JAN niet na en hij bleef thuis. En nog sterker: hij ging vertrouwelijk om met verschillende kettersche vrouwen. Onder haar was ook MARGRIETE uit Hitland, de weduwe van den leeraar WILLEM DE KUIPER. Die omgang wijst erop, dan JAN zelf, zoo niet herdoopt, dan toch de herdoopers genegen was. Wanneer hij wordt afgezet, moet een ander schout worden benoemd en als zijn opvolger wordt zijn vriend en geestverwant HEYMAN JACOBSZ gekozen. Deze kan er zich niet aan onttrekken om althans iets te doen en gedurende het jaar, dat hij het schoutsambt voerde, werden er ook slechts drie personen ter dood gebracht. Toen greep de stadhouder graaf VAN HOOGSTRATEN in en vergezeld van de raadsheeren GERRIT VAN ASSENDELFT (president), VINCENT KORNELIS en JOOST SASBOUT en den procureur-generaal REINIER BRUNT arriveerde hij 1 October 1534 te Amsterdam. HEYMAN werd afgezet .... doch 't volgend jaar tot burgemeester gekozen. De stadhouder bracht een lange lijst

van klachten in (door CORNELIUS, Münster afgedrukt). Daaronder is ook de beschuldigIng, dat de kloveniers-schutters het beeld van den heiligen MICHAEL van 't altaar hadden verwijderd. In 't licht van dit feit wordt begrijpelijk, dat toen de 32 leeraars te Spaarndam beraadslaagden om Amsterdam te veroveren, gerekend werd op de medewerking der schutterij. Daarin hebben zij zich vergist. Toen JAN VAN WYE beproefde hen over te halen, heeft dit hem den dood gekost.

HEYMAN werd opgevolgd door CLAES MATTHEUSZ. Onder zijn bewind werden een groot aantal ter dood gebracht. Evenwel deze slachtoffers waren vrijwel uitsluitend de gevangenen der naaktloopers en der oproerlingen, die 't stadhuis hebben veroverd. Even daarna legde ook hij zijn ambt neder. Als zijn opvolger werd gekozen CORNELIS DOBBENSZ. Deze had bij dit oproer een schot in zijn lijf gekregen, waarvan hij het lood nooit is kwijgeraakt. Zulk een man droeg in zijn pijnlijke lijf een voortdurende aanmaning tot scherpe vervolging. Dus schreef BRUNT al spoedig op verheugden toon aan den stadhouder, dat CORNELIS alle nachten op de been was om de ketters na te jagen. Al behoort het niet meer tot het te behandelen tijdvak: De schout WILLEM DIRKS BARDES werd in 1554 beschuldigd herdoopt te zijn. Hij ontkende dat wel, maar zijh vrouw en zijn zuster waren Doopsgezind!

In ieder geval is m. i. het bovenstaande voldoende om te mogen aannemen, dat het melchioritisme te Amsterdam door de houding van de overheid zeer begunstigd is. Daarbij moet nog op één ding gewezen worden, dat juist hier het fanatisme in de hand gewerkt heeft: in 1534 woedde de pest te Amsterdam en sleepte vele slachtoffers ten grave. –

XX.

Het Oldeklooster.

Het beleg van het Oldeklooster is herhaaldelijk beschreven, o. a. in Reitsma's Honderd jaren. De slachtoffers der verdwazing heb ik gepubliceerd in mijn Menno-biografie, blz. 228. Nog één kan ik er bijvoegen uit de Rekeningen van 1535 (fol. 48ro). Bij het Oldeklooster is doodgeslagen een Dammas Claeszoon uit Holland, aan wiens weduwe Geertruyt haar goederen worden ontnomen. Hierbij kan ik voegen een door Scheffer ontdekten brief te Brussel. Is daarin een leuke bijzonderheid, dat de Friesche ontvanger juist afwezig was en er geen geld om de soldij te betalen voorhanden was, de brief leert ons, dat men deze episode niet zoo licht moet tellen als veelaal geschied is door doopsgezinde auteurs, die het revolutionnaire zooveel mogelijk willen wegdoezelen. De bende is voorzien van munitie en heeft het klooster versterkt. De overheid, die trouwens meer dan een week ter herovering noodig had, zit in angst, dat het beleg misschien moet opgebroken, men vreest voor andere anabaptisten, die misschien ook wel zich tot benden kunnen vereenigen en een neerlaag van Schenck voor 't klooster zou een sein voor een algemeenen opstand hebben kunnen zijn. Nu moge het voor sommige doopsgezinden een onaangename gedachte wezen, dat wij feitelijk uit een revolutionnaire beweging afkomstig zijn — en speciaal in Amerika vindt men dit onaangenaam en geeft er zelfs brochuretjes uit om te bewijzen, dat de Mennisten niet van de Munsterschen afstammen! — inderdaad is het een bewijs van onkunde of van oneerlijkheid, wanneer men het voorstelt, alsof onze afkomst ware van „vreedzame" Doopsgezinden.

Monseigneur, tant humblement que faire je puis à vostre bonne grâce me recommande.

Monseigneur, Je vous tienz bien adverti que de longtemps avons pardecha esté empeschiez des hérétiques Lutherans et Anabaptistes et que finalement puis nagueres ilz ont fait assemblée, non obstant toute provision que l'on y a sceu mectre par justice et autrement, et pries par emblée ung monastère nommé Oldencloister à bonne quantité dont toutesvoyes le nombre est incertain, par devant lequel monastère Monseigneur le lieutenant a mis chiège dès le Mardy ès Pasques et y est encoires à présent avecq ung nombre de gens des bonnes villes et paysans et aussi deux cent piétons. Et pour ce qu'il est incertain comment l'affaire se vouldra ou pourra trouver, en mesmes regard que la fame va par ce pays que oultre et pardessus les assiégés il en y a encoires de leur opinion ou bende secretement, le Conseil ou partie d'icellui estant avecq moy en ceste ville en a adverti ma très redoutée dame la Royne, affin que il pleust à S. M. incontinent depeschier le receveur de Frise, lequel l'on entendt présentement estre à celui chergant retrouver sans demeure pardecha pour recouvrer ce que les gens peulvent devoir des deniers de sa recepte, pour payer à aucunes bonnes gens des deniers qui par forme de prest en son absence ont esté levez de divers particulières personnes pour l'entretennement du dit chiège ainsi que l'on entendoit de son clercq que au comptoir ny avait argent. Se il etoit ainsi, il semble qu'il servit besoing que la royne envoyast quelque gracieuse somme par decha pour furnir à tout en tant que tel affaire ne se peult demeurer sans argent, comme il est notoire à ceulx qui ont de affaire connoissance plus que moy.

Monseigneur le lieutenant est certes bien dilligent en cest affaire, comme il est bien besoing auparavant que autre chose se y mesle, mais obstant que le monastère est de fors murs et aussi la munition et fortiffication que les Anabaptistes y ont faicts, il n'en a aincoires sceu estre maistre.... [1]) qu'il y ait avenues bonnes pièces de grosse artillerie, jusques au nombre de six ou sept et qu'il leur ait hosté par divers assaulx aucuns quartiers de maison où les moisnes tenoient les officines de leur monastère. Il fait neantmoins à espérer que de bref Dieu donnera grace, autrement se le lieutenant s'en partoit sans gaigner le dit cloistre et les chattier, il fecoit à doubter que de legier il y auroit grande mutation par decha. A quoy gist bien estre pries bon regard pour l'autorité de l'empereur et conserver son pays. Je vous prye, Monseigneur, y penser et prendre ce que je vous en escrips de bonne part, me mandant et commandant voz bons plaisirs pour lesquelz accomplir je m'employeray à tout mon pouvoir etc.

A Leuwarden le VIe jour d'Avril XV^c^XXXV aprez Pasques

Vostre humble serviteur

JACQUES STAVELT.

Monseigneur le comte de Hoochstrate.

Vertaling.

Monseigneur, zoo nederig mogelijk beveel ik mij in uw goede genade aan.

Monseigneur, ik houd u wel verwittigd, dat wij sinds langen tijd door Luthersche en Anabaptistische ketters lastig

---

1) In de copie SCHEFFER (D. A. n° 117a), naar het origineel op he Rijksarchief te Brussel, opengelaten. Waarschijnlijk aan te vullen met: bien.

gevallen zijn, die zich ten slotte onlangs hebben vereenigd, niettegenstaande alle voorzorgen, die men vanwege de justitie en anderszins heeft weten te nemen. Bij overrompeling hebben zij een klooster, genaamd Oldencloister, veroverd met een groote menigte; het juiste aantal is evenwel niet vast te stellen. Voor dit klooster heeft monseigneur de luitenant [1]) sinds Dinsdag na Paschen het beleg geslagen en daarvoor ligt hij op dit oogenblik nog met een aantal lieden uit goedgezinde steden en boeren, benevens tweehonderd voetknechten. En omdat het onzeker is, hoe de zaak zou kunnen eindigen, in aanmerking genomen, dat het gerucht door het land gaat, dat boven en behalve de belegerden in het geheim meerderen er dezelfde denkbeelden op na houden of tot hun bende behooren, heeft de Raad of het gedeelte ervan, dat met mij in deze stad aanwezig is, er mijn zeer gestrenge koningin [2]) van verwittigd, opdat het H. M. behagen moge, dadelijk den ontvanger van Friesland te zenden, die naar men verneemt thans bij haar vertoeft om hem te gelasten zonder dralen vandaar terug te keeren, om de penningen in te vorderen, die men aan zijn kas schuldig zijn mocht. Daarmede kan hij aan eenige goede lieden de penningen betalen, die bij wijze van leening in zijn afwezigheid zijn opgenomen van verschillende particuliere personen voor de kosten van genoemd beleg, aangezien men van zijn klerk vernam, dat er op 't kantoor geen geld was. Indien dit zoo ware, schijnt het noodig te zijn, dat de koningin een behoorlijke som

1) George Schenck van Toutenburg, stadhouder van Friesland. De inneming door de anabaptisten onder Jan van Geelen had plaats Paaschmaandag 28 Maart, de heroviering 8 April. Een portret van Schenck in: Theissen, De Regeering van Karel V blz. 53.

2) Maria van Hongarije, landvoogdes te Brussel, portret bij Theissen, blz. 183.

overzond, om in alles te voorzien, daar zulk een zaak niet zonder geld uitkan, gelijk het oordeel is van hen, die van deze zaak méér kennis dan ik bezitten.

Monseigneur de luitenant is stellig zeer ijverig in deze zaak bezig, wat wel noodig is, opdat niets anders erin gemengd wordt. Maar aangezien het klooster sterke muren heeft, van munitie voorzien is en de anabaptisten versterkingen hebben aangebracht, heeft hij er zich nog geen meester van weten te maken, hoewel er goede stukken artillerie ten getale van zes of zeven zijn aangekomen, en hij door meerdere aanvallen hun eenige gedeelten van 't huis afgenomen heeft, waar de monniken hun werkplaatsen hadden. Nochtans bestaat er hoop, dat God binnenkort helpen zal. Indien de luitenant echter zou moeten aftrekken zonder gemeld klooster te nemen en zonder hen te kastijden, dan zou het mogelijk zijn, dat hieruit licht een groote verandering voortvloeien zou. Daarom is het zaak alle aandacht te wijden aan het gezag van den keizer en het behoud van het land. Ik bid u, Monseigneur, erover te denken en ter harte nemen, wat ik u uit goeden bron schrijf, en wil mij uw bevelen doen toekomen, om welke te volvoeren ik mij zal inspannen met alle mijn kracht etc.

Te Leeuwarden den 6^{en} April 1535 na Paschen

Uw nederige dienaar

Jacques Stavelt [1]).

Aan Monseigneur den graaf van Hoochstraten [2]).

---

1) Jacob van Staavele, raadsheer sinds 1531, overl. 1541.

2) Antonie van Lalaing, graaf van Hoochstraten, sinds 8 Februari 1522 stadhouder van Holland en Zeeland.

K. Vos.

BESTUREN VAN SOCIËTEITEN, RINGEN, FONDSEN EN ANDERE INSTELLINGEN.

ALGEMEENE DOOPSGEZINDE SOCIËTEIT,

opgericht 1811.

(Vergadert in de laatste week van Juni).

BESTUURDERS, benoemd:

Prof. Dr. H. J. Elhorst	door	Amsterdam
Ds. P. Feenstra Jr.	„	„
Dr. A. K. Kuiper, *Vice-Voorzitter* . .	„	„
. . . . .	„	„
Ds. V. Loosjes	„	„
Mr. D. A. Portielje.	„	„
Ds. P. B. Westerdijk, *Secretaris* . . .	„	„
N. Bianchi Fzn. voor 't fonds DE VOGEL	„	„
Mr. H. P. v. Heukelom, D. Rahusen *Penningmeesters*	„	„
Prof. Dr. W. J. Kühler	„	„
Prof. Dr. J. G. Appeldoorn.	„	„

BESTUURDERS IN LOCO.

B. J. Blijdenstein	door de gezamenlijk stemmende gemeenten.
A. van Gelder	
Mr. J. van Gilse	
Ds. S. Lulofs	
Prof. Mr. W. van der Vlugt	

Dr. J. G. Boekenoogen	door	Alkmaar c. s.
Ds. D. Kossen	„	Akkrum c. s.
Ds. A. H. van Drooge.	„	Deventer.
Mr. H. Binnerts	„	de Friesche Sociëteit.
P. de Clercq	„	„ „ „
Ds. M. L. Deenik	„	„ „ „
Ds. F. van der Ploeg	„	Groningen.
Ds. A. Binnerts Sz.	„	Haarlem.
S. K. Sybrandi	„	„
V. Loosjes Pzn.	„	„
Ds. B. P. Plantenga, *Voorzitter*	„	„
Dr. J. Timmer	„	„
Ds. J. P. Smidts	„	Koog en Zaandijk.
Ds. P. Zondervan	„	Leeuwarden.
Ds. P. J. Glasz	„	Utrecht.
Ds. H. Britzel	„	Wormerveer.
Ds. T. J. van der Ploeg. . . .	„	Zaandam O.Z.
Ds. D. Attema	„	Zaandam W.Z.

COLLEGE VAN CURATOREN.

Ds. P. Feenstra Jr., *Ondervoorz.*
Dr. A. K. Kuiper, *Secretaris.*
. . . . . } Curatoren in loco.
Prof. Dr. W. J. Kühler, *advis. lid.*
Prof. Dr. J. G. Appeldoorn, *advis. lid.*
Ds. S. Lulofs, *Voorzitter.*
Prof. Mr. W. van der Vlugt.

COMMISSIE TER UITDEELING.

D. Rahusen, *Voorzitter.*
Mr. H. P. van Heukelom, *Secretaris.*
Prof. Dr. W. J. Kühler.
Prof. Dr. J. G. Appeldoorn.

Mr. H. Binnerts.
Ds. M. L. Deenik.
N. Bianchi Fzn.
Ds. T. J. van der Ploeg.
Ds. B. P. Plantenga.
Ds. A. Binnerts Sz.
Ds. A. H. van Drooge.

COMMISSIE VOOR DE EXAMENS.

(Vergadert in September).

Prof. Dr. W. J. Kühler.
Prof. Dr. J. G. Appeldoorn.
Prof. Mr. W. van der Vlugt.
Prof. Dr. H. J. Elhorst.
Dr. J. G. Boekenoogen.
Ds. M. L. Deenik.
Ds. V. Loosjes.
Ds. P. Feenstra Jr.
Dr. A. K. Kuiper.
. . . . . .
Ds. S. Lulofs.
D. Rahusen.
Mr. H. P. van Heukelom.
Ds. P. B. Westerdijk.

COMMISSIE TOT AANSCHRIJVING DER GEMEENTEN.

D. Rahusen, Prof. Dr. W. J. Kühler, Ds. P. B. Westerdijk, *Secretaris.*

COMMISSIE TOT HET JAARVERSLAG.

Ds. P. Feenstra Jr., Prof. Dr. W. J. Kühler, Ds. P. B. Westerdijk, *Secretaris.*

COMMISSIE TOT DE PROPONENTEN.

. . . . . ., Prof. Dr. W. J. Kühler, Prof. Dr. J. G. Appeldoorn, *Secretaris.*

PROPONENT.

J. Schouten te *Rotterdam.*

STUDENTEN.

J. Yntema	van	*Workum.*
Jacqueline L. de Eerens	„	*'s-Gravenhage.*
B. van der Goot	„	*Middelie.*
H. Hylkema	„	*Haarlem.*
Johanna M. Eelman	„	*'s-Gravenhage.*
A. Vis	„	*Edam.*
Henriëtte C. ten Bruggencate	„	*'s-Gravenhage;* stud. te *Leiden.*
L. Bonga	„	*Ternaard.*
H. A. Rensman	„	*Deventer.*
Jacoba J. Boerlage	„	*Amsterdam.*
Mej. J. E. Kuiper	„	*Amsterdam.*
Mej. E. C. L. van der Maesen	„	*'s-Gravenhage.*
J. Taal	„	*'s-Gravenhage.*

Het adres van den Penningmeester der Sociëteit is: Mr. H. P. van Heukelom, Vondelstraat 148; dat van den Secretaris: Ds. P. B. Westerdijk, Van Breestraat 113; van Prof. Dr. W. J. Kühler: Emmastraat 25; van Prof. Dr. J. G. Appeldoorn, Koninginneweg 44; van den rustenden hoogleeraar: Prof. I. J. de Bussy, 's-Gravelandsche weg

132, Hilversum; van den Secretaris van Curatoren: Dr. A. K. Kuiper, Keizersgracht 13; van den Commies: A. Bleeker Jr., Singel 454.

VEREENIGING VAN DOOPSGEZINDE GEMEENTEN.

Haarlemsche Vereeniging, opgericht in 1860.

(Vergadert om de vijf jaren, voor 't eerst weder in 1920).

1. *Algemeen Bestuur, tevens bestuur van de Vereeniging voor de Attestatien en van die voor de regeling van de plaats van armlastigheid:* de gemeente Haarlem. Voorz. Ds. B. P. Plantenga; Secr. Ds. A. Binnerts Sz.

2. *Bestuur van de Vereeniging voor de Weezen en van het Weezenfonds:* de gemeente Haarlem. Voorz. Ds. B. P. Plantenga, Secr. Ds. A. Binnerts Sz., Penn. P. H. Craandijk. J. A. Fontein. Mr. P. Dozy. S. K. Sybrandi. Dr. C. B. Hylkema.

3. *Bestuur van de Vereeniging tot behartiging van de godsdienstige belangen der Doopsgezinden in de verstrooiing:* Voorz. Ds. P. Feenstra Jr., Secr.-Penn. Ds. B. P. Plantenga. Ds. A. Binnerts Sz. Ds. Tj. Kielstra. Ds. B. Haga. Ds. M. L. Deenik. Ds. J. B. du Buy.

EMERITAATFONDS VOOR DOOPSGEZINDE LEERAREN, opgericht 1849.

Gevestigd te Zaandam.

(Vergadert om de vijf jaren, voor 't eerst weder in 1919).

Hon. Bestuurder-Adviseur J. P. Zolner (Utrecht). Voorz. Dr. J. G. Boekenoogen (Krommenie, aftr. 1924), Secr. T. J. van der Ploeg (Zaandam O.Z. 1929), Penningmeesters W. Middelhoven (Zaandam W.Z. 1929) en Abr. Honig Czn.

(Koog-Zaandijk 1934). Bestuurders van het Amsterdamsch Reservefonds: D. Rahusen en Mr. W. B. Blijdenstein. H. F. Fleischer (den Haag 1919), P. Lanting (Utrecht 1924), P. A. Vis (Edam 1919), D. Kossen (Bolsward 1934).

DOOPSGEZINDE ZENDINGSVEREENIGING.

(Vergadert maandelijks; algem. vergad. in Juli).

BESTUUR:

Voorz. Dr. A. K. Kuiper. Vice-Voorz..... Penn. J. W. Bianchi Jr. (Grensstraat 2). M. N. van Gelder. Dr. W. J. Kühler. Dr. J. Maarse. Dr. Z. P. Bouman. V. Loosjes en H. L. van Eeghen te Amsterdam. A. Honig Czn. (Koog a/d Zaan). B. P. Plantenga (Haarlem). C. Nijdam (Veenwouden). J. E. van Brakel (Hollum). J. M. Leendertz (Wieringen). Chr. Neff (Weierhof). H. van der Smissen (Altona). J. W. van Stuyvenberg (Westzaan) Secretaris. Adres secretariaat A. Bleeker Jr. Singel 454 Amsterdam.

Afdeelingen: Amsterdam. C. J. Ströer, Secr.
Dantumadeel. C. Nijdam, Veenwouden, Secretaris.
Ring Bolsward. D. Kossen, Bolsward, Secr.
Haarlem. Dr. C. B. Hylkema, Secr.
's-Gravenhage. mevr. C. E. Koopman—Bensman, Secr.
Utrecht, Secretaresse Mevr. M. W. Jansma-Beemsterboer.
Rotterdam, Mej. H. W. Verwey.
Zwolle, Mej. S. van Cleef.

Dienstdoende zendelingen:

P. A. Jansz, Mergaredja, postk. Tajoe, Java.
Joh. Fast, Simferopol (Rusland).

J. Klaassen, Heilbronn (Wurtemberg).
Nic. Thiessen, Mergaredja, Tajoe, Java.
J. Hübert, Kedoeng-Pendjalin, Japara, Java.
Dr. H. Bervoets, zending-arts, Kelèt, Tajoe, Java.
D. Dirks, Penjaboengan, Tapanoeli, Sumatra's W.-kust.
P. Nachtigal, Pakanten " " "
P. Löwen, Würzburg (Duitschland).
H. Goossen, hoofdverpleegster, Mergaredja, Tajoe, Java.
R. W. de Clercq, Dono-Rodjo, Tajoe, Java.
C. P. Jansz, onderwijzer, Mergaredja, Tajoe, Java (tot 30 Juni 1918).

DE ZONDAGSBODE.

(Doopsgezind weekblad, opgericht 1887).

Commissarissen: Mr. H. Binnerts (Heerenveen) Voorzitter. Ds. P. Feenstra Jr. (Amsterdam) Vice-Voorz-Penn. Ds. Tj. Kielstra (Zeist) Secretaris. Ds. V. Loosjes (Amsterdam). Ds. S. Lulofs ('s-Gravenhage). Ds. P. H. Veen (Middelburg). Ds. K. Vos (Middelstum).

Redacteur: Ds. J. Wuite, Witte Singel 5, Leiden.

FRIESCHE DOOPSGEZINDE SOCIETEIT,

opgericht 1695.

(Vergadert Donderdag na Pinksteren te Leeuwarden).

BESTUUR:

JAAR VAN AFTREDING:		
1918.	J. Wuite Jz.	te Tjalleberd.
1919.	Ds. S. D. A. Wartena	„ Heerenveen.
1920.	Herrius Halbertsma.	„ Sneek.
1921.	Ds. L. Reinders	„ Berlikum.

1922. Mr. H. Binnerts. . . . . te Heerenveen.
1923. Ds. Jb. Hulshoff, *Voorz.* . . . . . „ Makkum.
1924. H. W. Sikkema. . . . . „ Murmerwoude.
1925. Ds. E. Engelkes HGzn. . . . . „ Harlingen.
1918. Ds. M. L. Deenik, *Secr.* . . . . . „ Leeuwarden.

FINANTIËELE COMMISSIE:

J. Koopmans, boekhouder van het Sociëteitsfonds.
Mr. C. B. Menalda, „ „ „ Weduwenfonds.
J. Boomsma, „ „ „ Emeritaatfonds.
Ds. M. L. Deenik, Secretaris.

Ring AKKRUM.

(Vergadert Dinsdag vóór Pinksteren).

Omvat de gemeenten Akkrum, Appelsga, Bovenknijpe, Dragten c. a., Gorredijk c. a., Grouw, Heerenveen, Irnsum en Poppingawier, Joure, Leeuwarden, Oldeboorn, Terhorne, Tjalleberd, Warga en Wolvega.

Voorzitter: Ds. M. L. Hartog, Joure.
Secretaris: Ds. S. D. A. Wartena, Heerenveen.
Penningmeester: Ds. P. Botke, Oldeboorn.

Ring BOLSWARD,

opgericht 1840.

(Vergadert Woensdag vóór Pinksteren te Sneek).

Omvat de gemeenten Baard, Balk, Bolsward, Franeker, Harlingen, Hindeloopen en Koudum, IJlst, Itens, Makkum, Sneek, Stavoren en Molkwerum, Terschelling, Warns, Witmarsum c. a., Workum en Woudsend.

Voorzitter: Ds. P. Ens, Warns.
Secretaris-Penningmeester: Ds. D. Kossen, Bolsward.

Ring DANTUMAWOUDE.

(Vergadert in September te Hardegarijp).

Omvat de gemeenten St. Anna-Parochie, Berlikum, Dantumawoude, Hallum, Hollum, Holwerd c. a., Nes, Oudebiltzijl, Rottevalle, Surhuisterveen, Ternaard en Veenwouden; buitengewoon lid Dokkum.

Voorzitter: Dr. W. Leendertz, Nes.
Secretaris: Ds. H. J. Busé, Hallum.
Penningmeester: Ds. F. H. Pasma, Dantumawoude.

FRIESCH STUDIEFONDS.

(Vergadert Woensdag na Paschen te Leeuwarden).

JAAR VAN AFTREDING	BESTUUR:	
1918.	Herrius Halbertsma . .	te Sneek.
1919.	Ds. P. Zondervan. . . .	„ Leeuwarden, Secretaris.
1920.	A. Overdiep	„ Heerenveen.
1921.	Ds. P. Botke	„ Oldeboorn.
1922.	Y. Beintema.	„ Leeuwarden, Penningm.
1923.	Ds. H. J. Busé	„ Hallum.
1924.	D. Fontein.	„ Franeker.
1925.	Ds. L. Reinders	„ Berlikum.

FRIESCHE DOOPSGEZINDE PREDIKANTEN-VEREENIGING.

(Vergadert in 't voorjaar te Leeuwarden, in 't najaar te Sneek).

Secretaris-penningmeester: Ds. Jb. Hulshoff, Makkum.

RIJPER SOCIËTEIT.

Friesche en Waterlandsche Sociëteit in Noord-Holland, dagteekent uit de 17de eeuw. Zij vergadert om de twee jaren, voor het eerst weder in 1917.

BESTURENDE GEMEENTEN:

Koog en Zaandijk, voorzitter: G. J. Honig.
Zaandam (Oostzijde), ondervoorzitter: P. van der Goot.
Zaandam (Westzijde), penningmeester: Albert Buijs.
De Rijp, secretaris: . . . . . .

NOORD-HOLLANDSCHE RING,

opgericht 1844.

(Vergadert op den eersten Woensdag van Juli).

Voorzitter: Ds. J. D. van Calcar (Beverwijk).
Penningmeester: Ds. M. Uiterdijk (Hoorn).
Secretaris: Ds. A. van der Goot (Middelie).
Correspondent der Oosterafdeeling: Ds. P. A. Vis (Edam).
Correspondent der Westerafdeeling: Dr. J. G. Boekenoogen (Krommenie).

N.B. De Oostelijke grens der Westerafdeeling begint tusschen Haarlem en Amsterdam en loopt ten Oosten van de Zaanstreek (Wormer en Jisp met Graftdijk inbegrepen), ten Westen van de Beemster, en ten Oosten van Nieuwe Niedorp en Barsingerhorn naar de Zuiderzee. Tot haar behoort Wieringen. Ringbeurten op de eilanden worden door den geheelen ring waargenomen.

WEDUWENFONDS VOOR NOORD- EN ZUID-HOLLAND,

opgericht 1794.

(Vergadert om de 10 jaren voor 't eerst weder in 19..).

COMMISSARISSEN:

Voorz.: Ds. P. Feenstra Jr. (Amsterdam). Boekhouders: Mr. D. A. Portielje en P. Blok van Laer (Amsterdam). Secr.: Ds. B. P. Plantenga (Haarlem). P. H. Craandijk (Haarlem). Ds. D. Attema en W. Middelhoven (Zaandam). Ds. A. H. van Drooge en C. A. Goldenberg CAz. (Deventer). Prof. Dr. W. J. Kühler (Amsterdam).

ZWOLSCHE VEREENIGING.

BESTUUR:

Voorzitter: Dr. J. van Delden, Gronau.
Vice-voorzitter: Ds. D. Pottinga, Arnhem.
Secretaris: Ds. Corn. Vis Jzn., Kampen.

Ring Zwolle (vergadert den derden Dinsdag in Juni).
Voorzitter: Ds. G. Fopma, Steenwijk.
Secretaris: Ds. Corn. Vis Jzn., Kampen.

Ring Arnhem (vergadert den tweeden Donderdag na Pinksteren).
Voorzitter: Ds. P. J. Glasz, Utrecht.
Secretaris: Ds. D. Pottinga, Arnhem.

Ring Twente (vergadert in Juni en in 't najaar).
Voorzitter: Ds. G. Heeringa, Hengelo.
Ondervoorzitter: Mr. E. Bavink ten Cate, Almelo.
Secretaris-Penningmeester: Ds. E. Pekema, Enschede.

Zuid-Hollandsch-Zeeuwsche Ring (vergadert den laatsten Donderdag in Mei).

Voorzitter: Ds. J. Koekebakker, Aardenburg.
Secretaris: Ds. W. Koekebakker, Dordrecht.
Penningmeester: Dr. G. J. Boekenoogen, Leiden.

SOCIËTEIT VAN DOOPSGEZINDE GEMEENTEN IN GRONINGEN EN OOST-FRIESLAND,

opgericht 1826.

BESTUUR:

Voorzitter: Ds. J. M. Vis (Noordbroek). Penningmeester: L. H. Coolman ('t Zandt). Secretaris: Ds. F. van der Ploeg (Groningen). Ds. K. Vos (Middelstum). Ds. B. H. Rudolphi (Veendam).

WEDUWENFONDS VAN DOOPSGEZINDE PREDIKANTEN IN DE PROVINCIE GRONINGEN,

opgericht 1835.

(Groningen, Sappemeer, Stadskanaal, Noordbroek, Middelstum, Leermens en Loppersum, Zijldijk, den Horn, Mensingaweer, Noordhorn en Uithuizen).

BESTUUR:

Voorzitter: Ds. H. Hooghiemster (Uithuizen). Secretaris: Ds. J. M. Vis (Noordbroek). L. H. Coolman ('t Zandt).
Boekhouders: R. U. Landweer en M. Mesdag (Groningen).

INVALIDITEIT- EN EMERITAATFONDS VOOR DOOPSGEZINDE PREDIKANTEN IN DE PROVINCIE GRONINGEN,

opgericht 1917.

Voorzitter: Ds. B. H. Rudolphi (Veendam). Secretaris: Ds. J. M. Vis (Noordbroek). D. J. Huizinga (Loppersum).
Boekhouders: M. Mesdag en R. U. Landweer (Groningen).

GRONINGSCHE RING.

Voorzitter: Ds. B. H. Rudolphi, Veendam.
Vice-voorzitter: Ds. F. van der Ploeg, Groningen.
Secretaris-Penningmeester: Ds. L. G. Holtz, Zeerijp.

DOOPSGEZINDE PREDIKANTENVEREENIGING.

(vergadert den 2en Dinsdag na Paschen, des namiddags te Amsterdam).

Voorzitter: Ds. M. L. Deenik (Leeuwarden). Secretaris: Ds. F. Dijkema (Amsterdam). Ds. S. Spaans (Assen). Ds. L. G. Holtz (Zeerijp). Ds. G. Wuite Jzn. ('s-Gravenhage).

DIENSTJARENFONDS.

Voorzitter: Mr. H. Binnerts. Secretaris: Ds. B. P. Plantenga. Mr. H. P. van Heukelom. Mr. D. A. Portielje. Ds. D. Kossen. J. Th. de Monchy. Ds. A. H. van Drooge. Penningmeester: C. Visser, Kleine Houtweg 79 Haarlem.

FONDS TOT VERHOOGING VAN DOOPSGEZINDE LEERAARSTRACTEMENTEN.

Voorzitter: Mr. D. A. Portielje. Secretaris: Prof. Dr. W. J. Kühler. Mr. Chr. P. van Eeghen. Mr. H. P. van Heukelom. Penningmeester: A. W. van Eeghen Jr., Ede.

OUDSTE DIENSTDOENDE LEERAREN.

A. G. van Gilse, Zwolle, 10 Dec. 1871 (geb. 1847).
S. Lulofs, 's-Gravenhage, 1 Dec. 1872 (geb. 1849).

R. S. Kuperus, Burg (Texel), 23 Mrt. 1879 (geb. 1850).
V. Loosjes, Amsterdam, 30 Mrt. 1879 (geb. 1855).
S. F. v. d. Ploeg, Leer, 29 Febr. 1880 (geb. 1854).
Dr. J. G. Boekenoogen, Krommenie, 16 Jan. 1881 (geb. 1856).
W. P. J. van Haarst, Wormer, 15 Mei 1881 (geb. 1854).
P. Botke, Oldeboorn, 5 Mrt. 1882 (geb. 1856).
K. W. Rössing, Ouddorp, 5 Nov. 1882 (geb. 1840).

VACANTE GEMEENTEN op 15 Nov. 1917.

Emden, Enkhuizen, Noordeind van Graft, den Hoorn, Zwartsluis, IJlst, Irnsum, Surhuisterveen.

NAAMLIJST

DER

RUSTENDE LEERAREN

MET OPGAVE VAN HUNNE DIENSTJAREN,
LAATSTE GEMEENTE EN, WANNEER ZIJ NIET IN DEZE ZIJN
BLIJVEN WONEN, TEGENWOORDIGE WOONPLAATS.

H. Bakels, 1896—1916, St. Anna Parochie; Haarlem (Wagenweg 4).
P. S. Bakels, 1868—1907, Koog-Zaandijk; Haarlem (Wagenweg 32).
H. Boetje, 1871—1911, Hengelo; Arnhem.
Prof. I. J. de Bussy, 1872—1916, Amsterdam; Hilversum ('s-Gravelandscheweg 132).
J. B. du Buy, 1895—1912, Borne; Utrecht.
A. H. ten Cate, 1857—1899, Oudebiltzijl; Huizum.
A. M. Cramer, 1901—1904, St. Anna-Parochie; Ermelo.
H. Cremer, 1856—1866, Westzaan Zuid; Zutfen.
S. J. Dekker, 1875—1901, Zutfen.
C. R. van Dokkum, 1872—1902, Westzaan Noord.
H. G. Dornseiffen, 1867—1902, Terhorne; Heerenveen.
Prof. Dr. H. J. Elhorst, 1886—1906, Haarlem; Amsterdam (P. C. Hooftstraat 170).
P. Feenstra Jr., 1873—1916, Amsterdam (van Breestraat 59).
P. W. Feenstra, 1854—1897, Leeuwarden; Rolde.
A. van Gulik, 1863—1903, Grouw; Wageningen.

L. G. Haake, 1898—1909, Neuwied.
B. Haga, 1874—1917, Nijmegen.
J. J. Heep, 1895—1913, Stadskanaal; Baarn.
J. Keulen, 1894—1909, den Helder; Kampen.
Tj. Kielstra, 1876—1901, Middelburg; Zeist.
Jb. Kuiper, 1902—1905, den Horn; de Leek.
K. de Lanoy, 1852—1890, Haarlem.
C. Leendertz, 1866—1908, Middelstum.
J. W. v. d. Linden, 1870—1912, Harlingen; 's-Gravenhage (Anth. Duyckstraat 115).
Mevr. A. Mankes—Zernike, 1911—1915, Bovenknijpe; Eerbeek (Geld.).
K. S. van der Meulen, 1863—1904, O.-N. Niedorp; Joure.
I. Molenaar, 1873—1914, Zaandam WZ.; Bloemendaal.
A. Mulder, 1872—1905, Leermens c. a.; Groningen.
J. van der Ploeg, 1858—1898, Veendam.
J. Pottinga Hzn., 1872—1912, Bolsward; Apeldoorn.
J. Simonides, 1915—1917, Baard; Leeuwarden.
A. K. Sipkema, 1874—1911, Edam; Amsterdam.
A. J. van Loghum Slaterus, 1896—1917, Wageningen; Arnhem.
J. de Stoppelaar, 1879—1885, Krommenie; 's-Gravenhage.
J. H. van der Veen, 1859—1892, Terschelling; Heemstede.
Dr. J. A. Wartena, 1893—1901, Winschoten.
J. Westerman Holstijn, 1874—1908, Purmerend; Haarlem.
H. J. Woelders, 1912—1917, Irnsum; Utrecht.

NAAMLIJST

DER

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN EN LEERAREN [1]).

Aalsmeer.	H. C. Barthel	1902.	1916.
Aardenburg.	Jacob Koekebakker . . .	1898.	1903.
Akkrum.	J. Kooiman	1890.	1914.
Alkmaar.	H. Westra	1904.	1911.
Almelo.	P. M. Heringa	1906.	1912.
Ameland.	Zie *Hollum* en *Nes.*		
Amsterdam.	Dr. A. K. Kuiper	1889.	1901.
„	P. B. Westerdijk	1892.	1911.
„	V. Loosjes	1878.	1912.
„	F. Dijkema	1901.	1916.
St. Anna-Parochie.	W. H. toe Water .	1912.	1916.
Apeldoorn.	E. M. ten Cate	1893.	1904.
Arnhem.	D. Pottinga	1903.	1912.
Assen.	S. Spaans	1898.	1917.
Baard.	Mej. M. Gerritsma		1917.
Balk.	S. I. van der Meulen.	1913.	1916.
Barsingerhorn.	R. van der Veen . . .	1897.	1912.
Beemster (den).	Dr. R. Kuipers. . . .	1905.	1914.
Berlikum.	L. Reinders.	1896.	1897.

1) Het eerste jaartal duidt aan, wanneer de leeraar proponent is geworden. Het tweede, wanneer hij zijn tegenwoordige standplaats heeft aanvaard.

Beverwijk. J. D. van Calcar.	1901.	1906.
Blokzijl. G. Hofstede Gz	1891.	1903.
Bolsward. D. Kossen	1890.	1913.
Borne. F. J. de Holl	1897.	1913.
Bovenknijpe. P. G. van Slogteren. . .	1914.	1916.
Breda. Zie *Dordrecht.*		
Broek op Langendijk. A. de Jong. . .	1898.	1914.
Berg (Texel). R. S. Kuperus	1878.	1889.
Dantumawoude. F. H. Pasma	1913.	1916.
Deventer. A. H. van Drooge.	1897.	1902.
Dokkum (Ver. Chr. gem.). Dr. C. D. Sax	1891.	1907.
Dordrecht. W. Koekebakker.	1903.	1909.
Dragten. M. van der Vegte Jr. . . .	1898.	1913.
Edam. P. A. Vis	1889.	1914.
Enkhuizen. Vacant.		
Enschede. E. Pekema	1904.	1912.
Franeker. M. Honigh	1896.	1900.
Giethoorn. T. O. M. H. Hylkema . . .	1911.	1912.
Goes. Zie *Vlissingen.*		
Gorredijk. G. A. Hulshoff	1901.	1916.
Graft (Noordeind van). Vacant.		
Graftdijk (O. en W.). A. Keuter . . .		1917.
's-Gravenhage. S. Lulofs	1872.	1901.
„ G. Wuite Jzn.	1899.	1910.
Groningen. F. van der Ploeg	1892.	1906.
Grouw. H. G. Berg.	1912.	1915.
Grijpskerk. Zie *Pieterzijl.*		
Haarlem. B. P. Plantenga	1892.	1901.
„ A. Binnerts Sz.	1891.	1907.
„ Dr. C. B. Hylkema	1895.	1908.
Hallum. H. J. Busé	1890.	1917.
Harlingen. E. Engelkes HGzn. . . .	1898.	1913.
Heerenveen. S. D. A. Wartena. . . .	1894.	1909.

Helder (den). J. Koster	1897.	1909.
Hengelo. G. Heeringa	1899.	1911.
Hilversum. P. Oosterbaan	1897.	1907.
Hindeloopen. R. Swart		1916.
Hippolytushoef. Zie *Wieringen.*		
Hollum. J. E. van Brakel	1907.	1914.
Holwerd. W. J. Hilverda	1913.	1916.
Hoorn. M. Uiterdijk	1891.	1894.
Hoorn (Texel). Vacant.		
Horn (den). J. A. P. Bijl		1914.
IJlst. Vacant.		
IJmuiden. W. Luikinga	1906.	1915.
Ilp (den). J. L. de Wagemaker . . .	1913.	1915.
Irnsum. Vacant.		
Itens. P. Keuning		1914.
Joure. M. L. Hartog	1889.	1891.
Kampen. Corn. Vis Jzn.	1896.	1909.
Knollendam. J. F. Knipscheer	1887.	1890.
Koog—Zaandijk. J. P. Smidts. . . .	1895.	1908.
Koudum. Zie *Hindeloopen.*		
Krommenie. Dr. J. G. Boekenoogen . .	1880.	1885.
Leermens en Loppersum. Zie *Zeerijp.*		
Leeuwarden. P. Zondervan	1888.	1892.
„ M. L. Deenik	1892.	1897.
Leiden. J. Wuite	1898.	1912.
Makkum. Jb. Hulshoff.	1902.	1909.
Medemblik. J. M. Erkelens	1905.	1913.
Mensingaweer. P. Vis		1917.
Meppel. Th. H. van Veen	1900.	1905.
Middelburg. P. H. Veen	1893.	1907.
Middelie. A. van der Goot	1888.	1892.
Middelstum. K. Vos	1900.	1911.
Midwolda. Zie *Winschoten.*		

Molkwerum. Zie *Stavoren.*		
Monnikendam. F. F. Milatz	1903.	1910.
Nes. Dr. W. Leendertz.	1908.	1909.
Nijmegen. Y. S. Buruma.	1911.	1917.
Noordbroek. J. M. Vis	1906.	1907.
Noordhorn. R. D. Boersma	1906.	1912.
Oldeboorn. P. Botke	1881.	1890.
Ouddorp. K. W. Rössing.		1882.
Oudebiltzijl. M. A. Hylkema.	1914.	1915.
O. en N. Niedorp. D. Haars	1895.	1905.
O. en N. Pekela. Zie *Veendam.*		
Pieterzijl. A. Gerritsma	1893.	1894.
Poppingawier. Zie *Irnsum.*		
Purmerend. M. J. Kosters Gzn. . . .	1904.	1917.
Rijp (de). J. Scherpenhuysen	1905.	1914.
Rotterdam. S. H. N. Gorter.	1910.	1916.
Rottevalle. A. Stiel	1898.	1910.
Sappemeer. F. ten Cate	1902.	1916.
Sneek. H. Schuurmans	1893.	1912.
Stadskanaal. Zie *Assen.*		
Stavoren. J. G. Frerichs	1905.	1914.
Steenwijk. G. Fopma	1902.	1913.
Surhuisterveen. Vacant.		
Terhorne. A. de Vries.	1898.	1914.
Ternaard. J. H. van Riemsdijk . . .		1914.
Terschelling. B. P. de Vries.		1917.
Tjalleberd. U. IJ. Veenland	1901.	1903.
Twisk. C. C. de Maar.	1907.	1915.
Uithuizen. H. Hooghiemster.	1901.	1908.
Utrecht. P. J. Glasz	1896.	1911.
Veendam. B. H. Rudolphi	1900.	1908.
Veenwouden. C. Nijdam	1908.	1912.
Vlissingen. T. H. Siemelink.	1889.	1908.

Wageningen. F. W. W. Braak. . . .	1899.	1917.
Warga. R. J. Taekema de Stoppelaar .	1899.	1911.
Warns. P. Ens	1899.	1917.
Westzaan op het Noord. M. Onnes Mzn.	1905.	1911.
Westzaan op het Zuid. J. W. van Stuyvenberg	1895.	1903.
Wieringen. J. M. Leendertz.		1910.
Winschoten. J. H. van Giessen Jr. . .	1899.	1906.
Winterswijk. F. C. Fleischer	1896.	1909.
Witmarsum. A. A. Sepp.		1914.
Wolvega. W. Banga	1906.	1914.
Workum. Iz. Hulshoff.	1895.	1914.
Wormer-Jisp. W. P. J. van Haarst . .	1880.	1884.
Wormerveer. H. Britzel	1898.	1902.
Woudsend. R. C. de Lange.		1915.
Zaandam O.z. T. J. van der Ploeg . .	1900.	1908.
Zaandam W.z. D. Attema	1906.	1915.
Zeerijp. L. G. Holtz	1907.	1914.
Zijldijk. H. Bussemaker	1908.	1917.
Zijpe. Menno Huizinga Jr.	1902.	1914.
Zutfen. R. Schuursma	1897.	1910.
Zwartsluis. Vacant.		
Zwolle. A. G. van Gilse	1871.	1890.

Crefeld. G. Krämer.		1903.
Emden. Vacant.		
Frederikstad. S. Blickensdörfer. . . .	1876.	1899.
Gronau. Zie *Enschede.*		
Hamburg—Altona. H. van der Smissen	1872.	1882.
Leer. S. F. van der Ploeg	1879.	1891.
Norden. C. A. Leendertz.	1888.	1889.

Bakels, H., Het volk van Menno. 1908. 8°. . . . . *f* 0.50
Gebonden „ 0.75

Duker, A. C., Gisbertus Voetius. 3 deelen. Met registers „ 20.—
Gebonden „ 21.50

Le Poole, L. G., Bijdragen tot de kennis van het Kerkelijk leven onder de Doopsgezinden, ontleend aan het archief der Doopsgezinde Gemeente te Leiden. 1905. 8°. . . . . „ 2.—

Sepp, J., Boek der Gedachtenis aan doopsbediening en eersten avondmaalsgang. Bladen der herinnering, doopsgezinden Christenen aangeboden. *Tweede druk.* 1910. 8°. . *In linnen* „ 1.50

Sepp, Chr., Johannes Stinstra en zijn tijd. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18de eeuw. 1865—66. 2 dln. 8°. . . . . „ 2.50

—— Geschiedkundige nasporingen. 1872—75. 3 dln. 8°. „ 3.50

—— Kerkhistorische studiën. 1885. 8°. . . . . „ 1.50

—— Bibliotheek van Nederlandsche kerkgeschiedschrijvers. Opgave van hetgeen Nederlanders over de geschiedenis der christelijke Kerk geschreven hebben. 1886. 8°. . . . . „ 2.—

—— Drie evangeliedienaren uit den tijd der hervorming. 1879. 8°. „ 1.—

—— Uit het predikantenleven van vroegere tijden. 1890. 8°. „ 1.—

Vos, K., Menno Simons 1496—1561. Zijn leven en werken en zijne reformatorische denkbeelen. 1914. 8°. . . . . „ 3.—